

साहित्यदर्पणः ।

श्रीविश्वनाथ-कविराज-प्रणीतः ।

श्रीरामचरण-तर्कवागीश-भट्टाचार्य-कृतया

विवृत्या समेतः ।

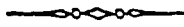
जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यक्ष-काशीहिन्दुयूनिवर्सिटी-

सभास्तार-सत्संप्रदायाचार्य-महामहो-

पाध्यायपदभाजा

श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन

संकलितया छायाख्यविवृतिपूर्व्या परिष्कृतः ।

स च

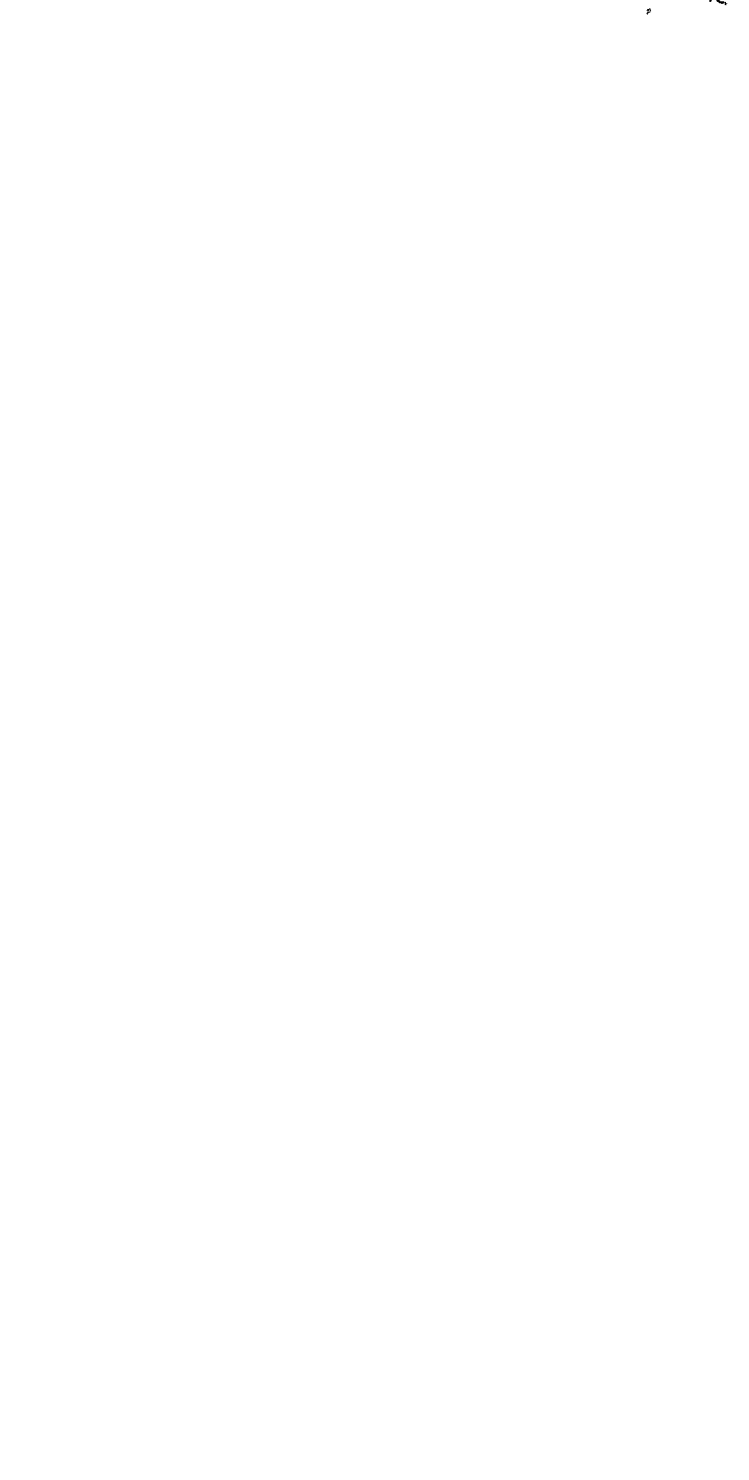
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिनाङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ।

४ संस्करणम् ।

शके १८४४, सन १९२२.

मूल्यं ४ रुप्यकाः

पुरुषस्त्वमेव किल पञ्चविंशकः

स्फुटचूलिकार्थवचनैर्निगद्यसे ॥'

(हरविजये ६१९८)

'मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय

क्लेशप्रहाणमित् लब्धसर्वाजयोगाः ।

स्यान्ति च सस्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥'

(शिशु. ८१५५)

श्रुतान्तरीयवचनैः—

'श्रुतां शुभं जाग्रत्त्वमसि फलयोगे क्रतुमतां

का कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते ।

अतस्त्वां स्प्रेक्ष्य क्रतुषु फलदानप्रतिभुयं

श्रुतां श्रुतां वृत्ता श्रुतपरिकरः कर्मसु जनः ॥'

मिदगर्हि ।

'नि यत्नितमस्य वेदा योद्धितमेतस्य पञ्च भूतानि ।

स्मितमेतस्य अगस्तसस्य च स्तुं नताप्रलय ॥'

‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा

भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।

संयोग एषां न त्वात्मभावा-

दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ (११२)

इति कालस्वभावादिवाद्वादिन्या श्वेताश्वतराणा मन्त्रोपनिषदा व्यक्ततरमव-
सीयते । एवं वाजसनेयिना ब्राह्मणोपनिषदा—‘इतिहास. पुराणं विद्या उप-
निषद श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि’ इति । एवमेव छान्दो-
ग्योपनिषदापि—‘इतिहासपुराण पञ्चमो वेदाना वेद पित्र्यो राशिदैवो निधिर्वा-
कोवाग्रयमेकायन देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-
वजनविद्या’ इति । साहित्यप्रतिपाद्यं दृश्यकाव्यमविकृत्य भगवता भरतेन तु
स्पष्टमात्रातम्—

‘जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयात्रसानाथर्वणादपि ॥’

(नाट्यशा० १११७)

आग्नेये तु श्रव्यदृश्ये उमे अपि काव्ये सम्यग् व्युत्पादिते इत्युपरिष्ठान्निवेदयि-
ष्यते । एतेनान्यशास्त्रवत् साहित्यस्यापि वेदोपजीवकत्वम्, तत एव साहित्यमूलस्य
वेदाङ्गोपाङ्गसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम् ॥

तत्रभवतो राजशेखरस्य काव्यमीमासायां कविरहस्ये तु निरूपितार्थो
महतार्थवादेन प्रस्तूयते—“यथोपदिदेश श्रीकण्ठ परमेष्ठिवैकुण्ठादिभ्यश्चतु.पष्टये
शिष्येभ्यः । सोऽपि भगवान् स्वयभूरिच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्य । तेषु
मारुततेय वृन्दीयसामपि वन्द्य काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं
दिव्येन चक्षुषा भविष्यदयंदर्शिनं भूर्भुव.स्त्रितयवर्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया-
प्रजापति काव्यविद्याप्रवर्तनायै प्रायुक्त । सोऽष्टादशाधिकरणी दिव्येभ्य. काव्यविद्या-
ज्ञानकेभ्य सप्रपद्यं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सट्टसाक्ष. समान्नासीत्, औक्ति-
कमुक्तिगर्भं, रीतिनिर्णयं सुवर्णनामः, धानुप्रामिक प्रचेतायनः, यमकानि—चित्रं
चित्राद्भद, शब्दश्लेषं शेष, वास्तवं पुलस्त्य, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं
पाराशरः, अयंश्लेषमुत्तम्य, उभयालकारिकं कुबेरः, वैनोदिकं कामदेव, रूपक-
निरूपणीयं भरत, रमाविकारिक नन्दिकेश्वर, दोषाधिकरणं विषण, गुणोपा-
दानिकसुपमन्त्यु, औपनिषदिक कुचमार इति । ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि
निरवर्वाचक ।

एवं गुह्यो गिर पुत्राः पुराणी शृणुम स्म, यत्किञ्चिदपि शिष्याः कथाप्रसङ्गे
पत्रक, कीदृश पुनरगं सारस्यनेयः काव्यपुरुषो वो गुरुरिति । स तान् बृह-

. काल इति वाग्निः, स्वभाव इति लौकायनिकाः, नियतिरिति भीमाम्नाः,
नि निर्माणाः, भूतानि तन्मन्त्रव्यवसायिनः, योनिरिति प्रहृतिनादिनः, पुरुष
वदन्तः कान्तिः प्रदिपेदिने ॥

तापतिरुचै । पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ (तपस्यामास) प्रीतेन मनसा तां विरिन्द. प्रोवाच-पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं सुपुत्रे । सोऽभ्युत्थाय नपादोपग्रहं छन्दस्वती वाचमुदचीचरत् ।

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देयं तावकौ ॥

तामान्नायहृष्टचरीमुपलभ्य भापाविपये छन्दोमुद्रां देवां सत्संमदमङ्गपर्यङ्केनादाय तमुदलापयत् । वत्स, सच्चन्दस्काया गिरः प्रणेत, वाङ्मयमातरमपि मातरं मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेदुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म' इति । तत्र पूर्वं हि विद्वांसो गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । तदुपज्ञमघात छन्दस्वद्वच-प्रवर्त्यति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरम् सस्कृत मुखम्, प्राकृतं वाहु, जघनमपत्रंश पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार ओजस्वी चासि । उक्तिचर्णं च ते वच, रस आत्मा रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तर-प्रवहिकादिकं च वाक्केलि, अनुप्रासोपमादयश्च त्वामलंकुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थ-स्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिस्तौति—

चत्वारि गृह्णा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ (ऋ सं. ३ अष्ट. ८ अ. १० व.)

'तथापि संवृणु प्रगल्भस्य पुंस कर्म, बालोचितं चेष्टस्व' इति निगद्य निवेश्य चैनमनोकहाश्रयिणि गण्डशैलतलनल्पे लातुमग्नगद्गा जगाम । तावच्च कुशान् समिधश्च सनाहर्तुं नि स्तो महासुनिरुशानाः परिवृत्ते पूषण्युष्मोपष्टुनं तमद्राक्षीन् । कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन् स्वाश्रमपदमनैपीन् । क्षणादाश्वस्तश्च स सारस्वतेयस्तस्यै छन्दस्वती वाचं समचारयत् । अकस्माद्विस्मापयन् स चाभ्युवाच—

या दुग्धापि न दुग्धेव कविदोग्धुभिरन्वहम् ।

हृदिनः संनिधत्तां सा सृक्तिधेनुः सरस्वती ॥ इति ।

तत्पूर्वकमध्वेतृणा च एमेधस्त्वनादिदेश । तत प्रवृत्ति तमुदानसं मन्तः कवि-रित्याचक्षते । तदुपचाराच्च कवय कवय इति लोकयात्रा कविशब्दश्च 'कृ वृषं इत्यस्य धातो. काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयोऽपि काव्य-पुरुष इति भक्त्या प्रयुज्यते । ततश्च विनिकृत्ता वाग्देवी तत्र पुत्रमपदयन्ती मय्येहृदयं चक्रन्द । प्रसन्नतश्च वाल्मीर्मुनिवृषा सप्रश्रयं तमुदन्तमुदाहृत्य भगवत्स्यै ध्युसूतेराश्रनपदनदर्शयत् । सापि प्रस्तुतपयोधरा पुत्रादाङ्गपाला ददाना शिरसि च मुम्बन्वी स्वास्तिमता चेतसा प्राचेतसापि नहर्षये निभृतं सच्चन्द्रांसि वक्षामि प्रायच्छत् । अनुप्रेषितश्च स तथा निपादनिहतसहचरीकं त्रैययुवानं वृदाङ्गे-कारयानिशां क्रदन्तमुदीक्ष्य शोकवाग्धोकमुजगाद—

... तस्मात्तदेवं शरणं प्रपद्ये । तस्मात्तदेवं शरणं प्रपद्ये संसारसागरनिमज्जनत्रासत्रम
 ... योगदर्शने—'ह्येशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट'
 ... (१ । २४) इत्येत लक्षणत सूत्रिन पुनर्व्याचिख्यासायां—
 ... (१ । २६) इत्यनेन गुणप्राधान्यविभक्त
 ... (ऋ. सं. ८
 ... इति श्रुतनुष्णीनया 'स वै शरीरी प्रथम स वै पुरुष उच्यते ।
 ... इति स्मृत्या प्रथमशरीरिणो ब्रह्मणो
 ... तत्र पूर्णं द्वितीयस्य शरीरिण श्रवणस्मरणा
 ... प्रादुर्बभूवुरिति । तत एव 'तेने
 ... गोऽयमादिकालो ब्रह्मद्वारको वेदाना
 ... 'यत्नेन वाच पदवीयमायन्तामन्व
 ... (ऋ. सं. ८. २. २३) इति । 'युगान्तेऽन्तर्हितान्ते
 ... स्वयभुवा ॥' इति ।
 ... गृष्टादिरपि तत्प्रणयनकालो न भवितु-
 ... 'वाचा पिन्व नित्या' (ऋ. सं. ६. ५. २५)
 ... भगवता जैमिनिना पूर्वमी
 ... (१ । १ । ६) इत्यादिद्वादशसूत्रैरनित्य-
 ... (१ । १ । १०) इत्यादि
 ... भगवता पाराशर्येण
 ... 'अत एव च नित्यत्वम्'
 ... पितम् ।
 ... 'उतामि मंत्रायहो वनि-
 ... विवेदेवा पुष्करे
 ... (५. अ
 ... इति च,
 ... इत्येवमादयोऽन्येऽपि म-
 ... पुनर्गवर्धेशीप्र-
 ... तत एव पुनर्गति-
 ... इति

न च वेदविहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु ।
 तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
 एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च ।
 सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
 धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
 भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥
 सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वेशिष्यप्रवर्तकम् ।
 नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
 संकल्प्य भगवानेवं सर्वान्वेदाननुस्मरन् ।
 नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥'

(१ अ. २—१६ श्लो)

एतेन वैचस्यताह्वयस्य सप्तमस्य मनो. कस्मिंश्चित्त्रेतायुगे राज्ञो नहुपस्य राज्ञ-
 यो, यद्वा माप्रतिक्राद् गनकले प्राग् द्वापरयुगे प्रोक्तैभ्यः पुराणैभ्यः पूर्वं त्रेता-
 युगे नाट्यशास्त्रस्य प्रणयनमिति व्यक्तम् । तत्र प्रथमकोटावन्यो नहुपो द्वितीयको
 टायस्य इत्यपि सम्भवन् पन्था । नहुपश्च आयुषः पुत्रो ययातेः पितेति
 महानागतम् (आदिपर्व. ९५ अध्या ७ ग.) ॥

अत्र मनुष्यस्य मावदायुः समाव्यते तावतो बह्वधिकनिबन्धनादिदानांतना इति-
 हामपुराणेषु नदिदानान्तावन्यथाऽन्यथा गमयन्तोऽपि वस्तुतो न विश्रान्ति संश्र-
 यन्ते । उपनयने भवन् । यद् यथात्पादिनं तत् तथैव परीक्षितं स्वल्पप्रतिष्ठितं
 भवति । इतरथा परीक्षमाण तु स्वल्पप्रतिष्ठितमेव । नहि मृद्व्यतिरेकेण विभा-
 व्यन्तो मृदुद स्वल्पमिति श्रुतीति । एवमस्माकमार्यावर्तभुवामितिहाम पुराणं
 यति न यद्य ध्रुवनामार्थमात्रमनिद्वयप्रवर्तते, किंतु पातञ्जलादिप्रख्यातयोगवि-
 मूतेनऽप्यत्र (यो ऽ पि पा) तत्रतत्र पिडक्षणदेशकालपात्रघटितमपि
 वस्तु सावदन् । अत्र एव भगवता वेदव्यासेन—

इतिहामपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेन् ।

विमेष्यत्यश्रुताङ्गैर्दो मामयं प्रहरिष्यति ॥

(स. भा. आदिप. १ अ. ३६७ श्लो.)

इतिहामपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेन् । न स्यादथ्येवमादरभूरिति-
 एव एतन् वेदं, इति एव इत्यपि लोच्यतेत्यर्थं प्रवर्तमानं सिध्येत् । नैवं
 पुनः श्रुतेः अश्रुतानुगतत्वं । अत्र एव चत्र प्रमेयानवबोधेन कुतश्चिन्धा-
 न्ते 'नैव स्यादयोग्यतायो यदेतमन्वो न पश्यन्ति' श्रुतेन परिद्वियते ।
 नैवैव इति अत्रप्रत्ययान्ताद् इतिप्रक्षेपयोगेन मुक्तान्पातकर्मिण
 इति श्रुतेः अश्रुतानुगतत्वं इतिप्रत्ययान्ताद् इतिप्रक्षेपयोगेन मुक्तान्पातकर्मिण
 इति श्रुतेः अश्रुतानुगतत्वं इतिप्रत्ययान्ताद् इतिप्रक्षेपयोगेन मुक्तान्पातकर्मिण

इतिहामपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेन् । न स्यादथ्येवमादरभूरिति-
 एव एतन् वेदं, इति एव इत्यपि लोच्यतेत्यर्थं प्रवर्तमानं सिध्येत् । नैवं
 पुनः श्रुतेः अश्रुतानुगतत्वं । अत्र एव चत्र प्रमेयानवबोधेन कुतश्चिन्धा-
 न्ते 'नैव स्यादयोग्यतायो यदेतमन्वो न पश्यन्ति' श्रुतेन परिद्वियते ।
 नैवैव इति अत्रप्रत्ययान्ताद् इतिप्रक्षेपयोगेन मुक्तान्पातकर्मिण
 इति श्रुतेः अश्रुतानुगतत्वं इतिप्रत्ययान्ताद् इतिप्रक्षेपयोगेन मुक्तान्पातकर्मिण

यदि चात्र सांप्रतिकपर्यालोचनदृष्ट्या कालसंकोचचिकीर्षया मीमांसकाना सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणन्यायोऽवतार्येत (जैमिनिद. ६ अ- ७ पा. १३ अधि.) तदापि विसंवादाधिसूदवस्थ एवामिलक्ष्यते । यतस्त्रत्र साधारण्येनाधिकारिचिन्ताया ब्राह्मणानुगृहीतः कालसंकोच आश्रीयते; इह पुनर- विशेषेण कालकलनाया गमकाननुगृहीतः कालसंकोचो विकाशो वा कथमाश्री- येत । या च शतायुःश्रुतिः, सापि युगपरतया मन्वादिभिः स्मर्यते (म. स्मृ. १ अ. ८१-८४ श्लो.), इत्य सेतिहासपुराणाभ्यामेव किमपराद्धम् । यत्तदुक्तजातं गमकानुपलम्भेऽप्यन्यथा नीयते । एतेन हि भगवन्तं रामभद्रं तत्पितर तत्र- भवन्त दशरथं चामिलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम्—

‘दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥’

रा. वा. का. १. स. ९७ श्लो.

‘षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।’

(रा. वा. का. २० स. १० श्लो.)

इत्यादिवाक्यं नासगतं मन्तव्यम् । बलादन्यथानयने तु सैरमानेन $3\frac{1}{2}\frac{0}{0} = 2\frac{1}{2}\frac{1}{4}$ इति $6\frac{0}{0}\frac{0}{0} = 9\frac{1}{2}\frac{2}{2}$ इति तयोः कालावागच्छतः । अत्र द्वितीयस्स- श्रद्धेयत्वेऽपि प्रथमः सर्वथाऽनुपपन्न एव । तथा तत्रैव रामायणे ‘ऊनपोडश- वर्षो मे रामो राजीवलोचनः’ इत्येवमादिस्फकालो दिनत्वेन परिणममानोऽति- तरामनुपपन्नो द्रष्टव्यः । नैवमत्रैवानुपपत्त्या पराक्रम्यते । यानि पुनर्यौतिषे होरा- स्कन्धे नानाप्रकाराणि योगोत्थितानि पुरुषायुषाणि पठितानि तत्रापि विसंवाद- गलप्रहासं नुच्यमानहे । जैमिनीयन्यायोऽपि स्वातन्त्र्येणावतार्यमाणः कालकलनासु प्रमाणपदवी नाधिरोहतीत्यपि दर्शितमेव । देशकालनिषयविप्रकृत्यनामेस्वराला- पोऽपि दूरदर्शिनिरैकहेल्याऽवहेलयितुमशक्यः । प्रश्नेषोऽपि साजालान् विशिष्य मूलास्कर्न्दालादि ऋणोत्थं परीक्षणीयम् । तस्माद् वेदेष्विव तद्वोपाद्देश्वपि यद् यथा स्मर्यते व्यवस्थाप्यते वा तद् तथैव नीयमानं पूर्वोपसं भनितुमर्हतीति स्थितम् ॥

इत्थेनपि पुगतत्वं प्रकृत्य पर्यालोच्यम्—

‘श्रुतौ शतायुः पुरुषः प्रदिष्टो

बहुत्वयोगी शतशब्दशक्यः ।

रामादिकानामधिकायुरामौ

युक्तं प्रतीमः फलितेऽनितायुः ॥’ इति ।

बहुवं चात्र लक्ष्यादुत्तरेण प्रतिवक्तव्यम् । इत्थं च जैमिनीयन्यायानुसारेण पुनरिदमपि पर्यालोच्यमेव—

‘त वापिको चात्तरिको भवन्न (भवन्न)-

भोगो भवेद् भास्करस्तंध्रयेण ।

तत्रापरे (न्तिमं) ब्राह्मणगौरवेण (दर्शनेन)

स स्वीचकारेति विरोधमङ्गः ॥' इति ।

अथवा भवृत्तीयापरभोगस्य प्रथमान्तत्वे । महर्षिणाग्राहि (ऽमानि) विरोध-
शान्त्यै' इत्येवं चरमपाद पठनीयः ॥

प्रास्तावयं च प्राक् (भूमि. १८ पृ.) साहित्यस्य प्रवन्धा वन्वकाश्च क इति ।
तत्रावगिष्यते पौराणिकी कोटि । यत्र सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणायामनेके वैज्ञा-
निका विषया पुरस्कियन्ते । इदानी तु प्रस्तुतमुपक्षिप्यते यत्पुराणेष्वन्यतम-
माग्नेयमिति । इह विषयान्तरवत् साहित्यविषयोऽपि भामहादिग्रन्थेभ्यस्तत्पूर्व-
भ्यो वा संक्रामित, आहोस्विद् वेदार्थोपबृंहकेभ्य आग्नेयादिभ्य एव भामहादि-
ग्रन्था व्यधायिपत । तत्राद्यकोटिविंशिर्यते बृहत्कथारघुवंशादिपर्यालोचनेन तत्क-
र्तृकालेऽपि कविकर्मपद्धतेरवश्यंभावाद्, यत्प्रयातान्येतानि गुणाद्व्यकालिदासा-
दिमूक्तान्यस्माकमवलम्बनानीति । आलंकारिकेषु भामहवर्जं नान्य कश्चन चिरत-
नत्वेन सप्रति सभावनामारुढ इति बहव । भामहग्रन्थस्तदुपत्रमित्यपि न सिद्ध्यति ।
यस्मात्तन्मादेव—

'रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्वहुधोदितः ।

न क्रान्तमपि निर्भूयं विभाति वनिताननम् ॥ १३ ॥

रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ १४ ॥

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालंकारभेदमिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥'

(१ परिच्छे)

इत्येतेन, तथा—

'इति निगदितास्तास्ता वाचामलंकृतयो मया

बहुविधकृतीर्दृष्टान्येषां स्वयं परितर्क्य च ।

प्रथितवचसः सन्तोऽमिषाः प्रमाणमिहापरे

गुरुतर्कधियामस्वाराधं मनोऽकृतवृद्धिभिः ॥ १६ ॥

(१५ परिच्छे)

इत्येतेन च तद्वेदेन मूक्तेन प्राचां काव्यानुगामनाना ज्ञापनान् । नाद्व्य-
सङ्गे इ—

'उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

वाच्यम्येते ह्यलंकाराश्चन्वारः परिकीर्तिताः ॥'

(१६ अ ४१ श्लो.)

इत्येतेन संस्कारवृद्धिश्च तद्वृद्धिश्च इति—

गूढार्थमर्थान्तर्गमर्थहीनं

निश्चार्थमेकार्थमभिहितार्थम् ।

नान्यार्थमिदं प्रयोज्यं सप्रति-
नत्वेन सप्रति सभावनामारुढ इति बहव । भामहग्रन्थस्तदुपत्रमित्यपि न सिद्ध्यति ।

वर्षाणां द्वादशशती पष्टिः पद्मिश्च संयुता ।
भूमुजां कालसंख्यायां तद्द्रापञ्चाशतो मता ॥

इत्थयं द्वापञ्चाशतो राज्ञा काल = १२६६ स च न सवदति । एतदुक्तं भवति—
यदि नाम प्रकृतोपयुक्ता सप्तर्षाणां गतिर्नोपलभ्यते, तर्हि तथा युधिष्ठिरकालनिर्ण-
योऽशक्यः । अत्र सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरमहाः ।

‘अद्यापि कैरपि नरैर्गतिरार्यवयै-
र्दृष्टा न या च कथिता किल संहितासु ।
तत्काव्यमेव हि पुराणवदत्र तज्जा-
स्तेनैव तत्त्वविषयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥”

(भप्रह. ३३)

इत्यादि निर्णयन्ति । तथा सिद्धान्तदर्पणे चन्द्रशेखराचार्या अपि—

‘सप्तर्षाणां ध्रुवः प्राग्भिर्नोक्तः संचारसंभवात् ।
तथाप्यनुभवात्तेषां व्यवस्था क्रियतेऽधुना ॥
पूर्वाग्रं शकटाकारमुदयस्यमुडुसप्तकम् ।
सप्तर्षिमण्डलं प्रोक्तं व्यक्तं विश्वनमस्कृतम् ॥
तत्पूर्वोन्नतरेखाग्रे मरीचिः पश्चिमे ततः ।
वसिष्ठोऽरुन्धतीयुक्तस्तपश्चादङ्गिराः स्थितः ॥
तन्पश्चाच्चतुरस्रस्य शम्भुदिश्यत्रिरस्य तु ।
पुलस्त्यो दक्षिणे तस्य पश्चिमे पुलहः स्थितः ॥
ऋतुस्तदुत्तरस्यानस्तयोर्का पुलहकतू ।
ध्रुवसूत्रेण यत्प्रौ तद्दक्षस्था महर्षयः ॥
कथ्यन्ते सांप्रतं (४९७०)सिंहे भूमुजां(२३)शान्तगौ हि तां ।
कालांशैर्विश्वकः १३ प्राच्यां पुलस्त्यो वर्तते ततः ॥
तन्मूर्धः सायकै (५) रत्रिरङ्गिरा नवमि(९)स्ततः ॥
ततोऽष्टमि(८)र्षेनिष्ठोऽस्मान्मरीचिर्वर्ततेऽष्टमिः(८) ॥’

इत्येवमदि सन्दिग्धेऽस्मान्ते—

‘प्रत्यर्धं प्राग्गतिः प्रोक्ता पुराणैरष्टलिनिकाः ।
तेषां नो निश्चिना पूर्वानुभवादर्शानामया ॥’

इत्युक्तं च । एतेन स्मर्षिचागमावान् ६५३ एतावन्कडिगतज्ञानं तदानीं
प्रसूतकमेव । इतो हि कडे- ३५ वर्षानन्तर्यमित्त्र ६५३ वर्षानन्तर्यमपि
प्रसूतकमेव तत्र एव सप्तर्षिष्वत् (लौकिकवत्) इव कडियुगसवत् (दु-
र्गा-...) इत्येवं कथयन्मपि श्रयप्रमेयकमेव । नहि ३१७५-
३६=६५३ एतावन्तरेण धर्मेणप्रवाग्दवसनाकाठम्य, वा भागवतसंप्रामस्य,
सिद्धिमात्रमस्य, वा स्मर्षिसमानकडनस्य सप्तनद्वर्षावरीकस्य युधिष्ठि-
रसप्तनद्वस्य इत्युक्तं नान्यथा श्रेष्ठः प्रत्यने । तस्मान्—

भारतं ह्यपरान्तेऽभूद्भारतयेति विमोहिताः ।
केचिदेतां मृषा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे ॥'

इत्यन्यथा परिणतां महामालचण्यकमूनो. कल्हणस्य कृतिमुपेक्षान्नायत्रष्ट-
नृपावर्षा ६५३ एतावन्ति वर्षाणि सकलस्य ३१७९ एतावदेव सर्वसमया कृ-
गतं (कल्पियुगसंवत्) शकारम्भमनये मन्तव्यम् । एवमप्यत्र नीलमुनिरात्मन
काश्मीरकपुराणमतं न जहातीति परीक्षणीयम् । इत्थंच पूर्वदत्तग्रहितावान्ये
युधिष्ठिर इत्यत्र लक्षणया कस्मिंश्चित्कृतसताने नृपतां पृथ्वीं शासतीत्युक्तयम् । किंवा,
यथाशुनार्थे 'गोद्विचृगाइत्रियुत.' इति पाठश्च स्यादिति सक्षेपः ॥

अथात्र किंचिदतिहासिकदृष्ट्यापि विविच्यते—राज्ञः शंतनोर्गद्गानो गाद्रेयो
भीष्मो जज्ञे (म. भा. आदिप. १०० अ.) । ऋषे पराशरात् सत्यवत्या पारा-
शर्यो व्यासः कानीनश्च (म. भा. आदिप. १०५ अ.) शंतशुर्विवाहितान्
सत्यवत्या चित्राद्ददिविचित्रवीर्यीं जनयामास । तत्र विचित्रवीर्योऽम्बिकाऽम्ब-
रिचे वागिराजमुते उपयेने । ततश्च—

'ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरणो यरमणा समगृह्यत ॥
सुहृदां यतमानानामासैः सह चिचित्सकैः ।
जगामास्तमिषादित्यः.

(म. भा. आदि प. १०२ अ.) । मातुः सत्यवत्या आहया पाराशर्यो विचित्रवी-
र्यस्य क्षेत्रेऽम्बिकाया एतराणू तथाम्बालिकाया पाण्डुगुत्पादयामास (म. भा.
आदिप. १०६ अ.) । पाण्डुरेभिधिरादयः (म. भा. आदिप. १२३ अ.) 'तत्र-
शुनाद् धूमिमन्तु, धूमिमन्तो परीक्षित् परीक्षितो जनमेजयइव' । एव एत-
नो. राजसो जनमेजय, येन पृष्ट पराशर्यो महाभारतं (जय) कचे (म. भा. आदि-
प. १ अ.) । अरिष्टनीराहो जनमेजयस्य वय ३६ वर्षाणि कल्पेन, तदा—

'आकर्षयतिनः श्यामो ययस्ताशीतिपञ्चकः (८१)
रणे पर्यचरत् द्रोणो मुरः पोरसायर्षवत् ।'

(म. भा. द्रोणप. १२५ अ. ७२ श्लो.) इत्यनेन, तथा—

'ययः प्राप्य परीक्षितु देवप्रतनवाप्य च । ६३ ।'

कृपाञ्जलराजतापुङ्गवः सर्वास्वाप्सुषयत्यने ।

विदित्वा परमात्मनि क्षत्रधर्ममते स्थितः । ६४ ।

पति (६०) पराणि धर्मात्मा पशुधां पारपिप्यति ।'

(म. भा. अ. १०६. १६ अ.) इति पाण्डुदेवस्य वय २७-६०-२६=१०९

एतन्मते इति भारत-वाक्यस्य महान्तरकर्मिणं मूरुदत्तं । १०९

इति कल्पसूत्र-संक्षेप-प्रस्तावना-३० —

'जगते चैव नानाते एतितारणेत्तुम् ।

सततपश्यते मुनिं हरत्तत्पुण्यमेतौ ।'

(म. भा. अ. १०६. ३०.) इत्यनेन-३० एतन्मते नानाते

र्थात् ३१००—४८७=२६१३ कलिगतम् । एष च—‘यदुदुम्बरवर्णना
मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं तत्किं क्रतुगतं नयेत् ॥’ इत्येवमुक्तवान्
शायाम्—‘प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम्’ इत्येवं
भाष्यकारेण प्रत्युच्यते । यद्युक्तो बुद्धनिर्वाणकालः सर्ववादिसंमतः
तीर्थकर-महावीरसत्ताकालो व्यक्त एव, यतो वीरनिर्वाणसंवत्—५२७
ऊर्ध्वम् अर्थात् कलिगतम् २५७३। ‘चन्द्रगुप्तसभा’ इति प्रत्युदाहरणं तु
महाभाष्ये काशिकायामपि न दृश्यते, केवलं सिद्धान्तकौमुद्याम् । चन्द्रगुप्तसंज्ञे
तया संभाव्यमानः पुष्यमित्रो वर्तमाने लक्षसूत्रभाष्ये—‘इह पुष्यमित्रं याज्यम्
(३।२।१२३) इत्येवं स्मृतोऽपि कुशकाशावलम्बनायितः । नहि देवदत्तेन्द्रकै-
न्द्रपालितप्रार्थरुदाहरणै (८।२।८३) केचन नियता व्यक्तिविशेषा भाष्यकारानि-
मता भवितुमर्हा इति दिव् ।

अथ किञ्चिदर्शनान्तरमुपक्षिप्य भूयः प्रकृतप्रघट्टकफलं दर्शयिष्यते । दर्शनेऽत्र
योगितया प्रतियोगितया वा परस्परस्य परस्परं प्रवेशो लक्ष्यते । सोऽयं शब्दो
ऽर्थत इति यथोत्तर भूयान् प्रेक्षाविषयः । तद्वीजं तु—‘कालः स्वभावो नियतिः
दृच्छाभूतानि योनि —’ पृ. ८) इत्येवं जातीया भगवती श्रुतिरेव ।
श्रुतिदपालभ्या, तदनुवर्तिप्रमातृणा प्रवृत्तिर्वा, यदेव प्रमेयस्य प्राकृतिको दोष
स्वभावो वा यथायं विचार सहते, तथागत्या तैर्थिकैर्नियत इति । अत्रेदं स्थूल-
पर्यालोचनम्—

वैशेषिकं न्यायश्चेति द्वये दर्शने समानतन्त्रे तत्र उल्लेकापरनात्रा महाश्रुति-
कणादेन विशेषं पञ्चमं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थो वैशेषिकम् । विशेषतः
साधर्म्येदरेभ्यो व्यावर्तनाय प्रभवतीति वैशेषिकस्तत्प्रमाता । तथाचोक्तमौलिक-
दर्शने माध्वनाचार्य—‘द्विवे च पाकजोत्पत्ता विभागे च विभागजे । यस्य
नान्यत्त्वं तन्मिदं वैशेषिकं विदुः ॥’ इह भूतात्मपुरस्कारेण पदार्थानां साधर्म्यं
वैशेषिकेण न्यवर्तनादि श्रेयमपर्यन्तिनी परमात्मचिन्ता । अत्र दश अध्यायाः ।
प्रथमपादं द्वे अध्याये । सर्वमत्राणि ३६६। एवं चकारकर्मणां — किं तेषां कर्मणा-

चार— (१।२।४५—५०) इत्यादिना पञ्चाप्युपदिष्टाः । एतेन पूर्वं त्रय एव हेत्वाभासा आकलिताः, पश्चात् पञ्चत्वमुपनीता इति व्यक्तम् । अत्र 'विरुद्धासिद्धसं-
गिन्धनन्दिः काश्यपोऽत्रवीत्' इति वैशेषिक-पदार्थधर्मसंप्रहकारः प्रशस्तपाद-
चार्योऽपि उवाची । एवं वृत्तौ जयनारायण-तर्कप्रधानोऽपि । तदेतन्महानहो-
पाध्याय-चन्द्रकान्तमहाचार्य स्वभाष्यभूमिकाया स्पष्टमुक्तवान् । किंच, न्याय-
सूत्रापेक्षया वैशेषिकसूत्राणां प्रगयनशैलीसारल्यमपि तत्प्राचीनतामवगमयतीति प्रत्यक्षं परीक्षवाणाम् । एवमपि वदन्नायकोदाभूमिकाया महानहोपाध्यायभट्टभीमा-
चार्येण विपरीतमुच्यते तत्र हृदयारोहीति द्रष्टव्यम् ।

प्रमाणं प्रमेयपरीक्षणं न्यायः, नीयते प्रमेयविरुद्धिरेनेति वा । एयोऽर्थवादा-
परत्वात् नरासुनिना गौतमेन न्यरपि । इहान्तरात्मपुरस्कारेण पदार्थतत्त्वज्ञान-
नि प्रेयसपार्यन्तिकी परमात्मचिन्ता । अत्र पद्य अध्यायाः । प्रत्यध्यायगाहिवद्व-
यम् । सर्वसूत्राणि ५३१ । नगवती गौतमस्य समये आयुर्वेद इव मन्त्रग्रन्थोऽपि
स्यप्रत्यय आसीत्, तत्र एव स्यान्तविधया द्वयोरप्युपादानं वेदप्रामाण्यादस्ति इ-
तम्—'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् २।१।६८' इति । स्वरसा-
द्विरुपेपागमिवा मन्त्रा लक्ष्यन्ते । आगम च—'आगतं शिवधर्मो गतं च गिरिजमुखे ।
नतं धीवास्तुवेदस्य तस्मादागममुच्यते ॥' इति शब्दार्थचिन्तामणौ निरुक्तम् ।
वशापि—तत्पुरपा षोडशयोगात्-यानदेवे-शागसरणि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तोर-
पाणि पद्य । तत्पुरपाविषयप्रतिपादका मन्त्रास्तु तैत्तिरीये आरण्यके इत्यमर-
व्ये श्रूयन्ते ॥

सांख्यं योग्येति समागतम् । तत्र तत्त्वानां रत्नानां चतुः सत्त्वगन्धमा-
राद्यपरत्वात् नरासुनिना गौतमेन न्यरपि । इहान्तरात्मपुरस्कारेण पदार्थतत्त्वज्ञान-
नि प्रेयसपार्यन्तिकी परमात्मचिन्ता । अत्र पद्य अध्यायाः । प्रत्यध्यायगाहिवद्व-
यम् । सर्वसूत्राणि ५३१ । नगवती गौतमस्य समये आयुर्वेद इव मन्त्रग्रन्थोऽपि
स्यप्रत्यय आसीत्, तत्र एव स्यान्तविधया द्वयोरप्युपादानं वेदप्रामाण्यादस्ति इ-
तम्—'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् २।१।६८' इति । स्वरसा-
द्विरुपेपागमिवा मन्त्रा लक्ष्यन्ते । आगम च—'आगतं शिवधर्मो गतं च गिरिजमुखे ।
नतं धीवास्तुवेदस्य तस्मादागममुच्यते ॥' इति शब्दार्थचिन्तामणौ निरुक्तम् ।
वशापि—तत्पुरपा षोडशयोगात्-यानदेवे-शागसरणि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तोर-
पाणि पद्य । तत्पुरपाविषयप्रतिपादका मन्त्रास्तु तैत्तिरीये आरण्यके इत्यमर-
व्ये श्रूयन्ते ॥

नेत्रेण । नेत्रेण निपमेनः द्विधा विधा भूरिभो भवति ॥ द्रव्यान्पृथग्भूतो भवति
 गुणो निपत्रभिः प्रप्राण । नत्नाऽऽद्यार्थाऽऽव्यभिक्तभाप्रथोपाद्य त्रेधा ॥ नित्यं
 क्रियानुमेया प्रव्यभिचारेण भवति भावार्थः । तत्र तत्राद्या त्रेधा नकारिकाऽऽत्मिका
 चेति ॥ निवृत्तिः त्रयुषोऽपि बहुषु प्रत्येषु चिद्विधाऽपि । एकाकारा तुदिभ्यति यत
 ना भवेत्तानि ॥” इत्येवं शब्दविभागः । एष एवात्यारिक्राणामनिमो ज्ञातिगुण-
 क्रियाप्रव्याणानुप्रेक्षत्वेन निदन्मनात् । शब्दोऽर्थो रसश्च मुख्यः । शब्दो
 वाचकः, लक्षणव्यवहाराभा प्रागुपस्थानात्; अर्थो वाच्यः, लक्ष्यव्यवह-
 तात्पर्येभ्यः प्रागुपमननात्, गुणानुगुण्य इति व्यपदिश्यते । रसन्तु सर्ववादि-
 नामादरासदं मुख्य एव । रसादिशब्दस्य रसादिप्रत्यायने संकेताभावात्तन्निधा-
 व्यापार प्रभवति । अत एवानिपेयेन ध्वनिनाभूतस्य प्रतीतिराहिल्यालक्षणापि
 नाक्रमते । ध्वनिधापूर्वमो हि लक्षणाव्यापार इति । अतएव च “साक्षात्सकेत-
 विषयो मुख्यः ॥ मुख्यार्थेवाधे निमित्ते प्रयोजने च नेदाभेदाभ्यामारोपितो गौणः ।
 मुख्यार्थसवस्तत्त्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ॥” इति सूच्यते । अथ तात्पर्याख्या
 वृत्तिरपि संसर्गनात्रे विरतव्यापारा । इत्यगत्या अभिधादिपथातिशायिनी तुरीया
 व्यञ्जनावृत्ती रसादिवोधने स्फोटायनमतानुगारिभिरालकारिकैः हरीकृता । यद्यपि
 रसो न केनापि निहोतुं पार्यते तथापि तस्य बोधनव्यापारे वैमत्याद् विकल्पाः ।
 व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यो व्यङ्ग्यो हि वस्त्वलंकाररसादिलक्षणः, स तावत्प्रतीयमान
 एव (छा० २३८ पृ०) । अन्येनाप्यन्ववाचि—‘मुख्यादव्यतिरिक्तः प्रतीयमानो
 व्यङ्गो ध्वनिः ।’ ध्वनति, ध्वन्यते, ध्वननं चेति यथायोगमवधातव्यम् । अस्य
 व्यतिरेकविधा, यथा खलु ध्वनिकारेण अद्भुरिता, आलोककारेण पल्लविता,
 लोचनकारेण पुष्पिता, तथैव प्रकाशकारेण फलिता, नान्येन केनापि कोऽपि
 विशेषोऽथावधि वस्तुतोऽत्र प्राकाशि ॥

अथ प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिरित्यपि रसादिवेदनभङ्गिमात्रम्, न प्रत्येक-
 मर्थान्तरम् । यथा खलु व्यवहारभूमौ वाच्यस्तात्पर्यार्थो लक्ष्यो वेति । ‘विभावानु-
 भावव्यभिचारिसयोगाद् रसनिष्पत्तिः’ (छा० ७२ पृ०) इति सर्ववादिसमता
 भारतीय रसनीवी । एतदुक्तं भवति—कारणादीना विभावनादिव्यापारवत्त्वाद्
 विभावादिपदाभिधाने दृष्टान्तमर्यादया विभावादिविभागलाभः । सयोगादिति सौत्र-
 पद्यम्या विभावानुभावव्यभिचारिणः समूहालम्बनतया रसें प्रति हेतुता प्रतिपन्नाः ।
 तत्र शब्दोपहितरूपाणां विभावादीना व्यापाराद् उत्पाद्योत्पादक-गम्यगमक-पोग्य-
 पोपक-व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपा भावा चादिमिराहताः । रसबोधने निरूपितदशा अभि-
 धातात्पर्ये निरस्ते अपि पुनर्मौमासकमतेन लोल्लटादिभिस्तप्रेक्ष्यमाणोऽभिधाया
 दीर्घदीर्घतरो व्यापारो रसस्यानुकार्यगतत्वं च निरस्यते (सा. द. ८९ पृ० २५३
 पृ०) “भट्टलोल्लटादयस्तु—रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवाज्ञीकुर्वन्ति” इति विवृतिग्रन्थस्त-
 पेक्ष्यः (८० पृ०) एव सयोगादिति बुद्धो रसस्य विभावादेध ७८ । १५५
 सुदूर निरसो मन्तव्यः । लक्षणापि निरस्तेव, यत्पुनस्तार्किकमन्यै श्री २।
 महिमभट्टप्रभृतिभो रसोऽनुमाप्य इत्यास्थीयते, तदपि तस्यानुकृत्वगतत्वेन

स्यात्काव्यागतं, न रूपिता ॥ शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शान्तं पृथग्विदुः ।
अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्याख्यानमेतयो ॥ द्वयोरुगुणत्वे व्यापारप्राधान्ये शब्दार्थ-
भवेत् । अभिधा भावता चान्या तद्भोगीकृतिरेव च ॥ अभिधाधानता याते
शब्दार्थालंङ्कृती ततः । भावनाभाव्य एषोऽपि श्रद्धारादिगणो मतः ॥ तद्भोगीकृति-
रूपेण व्याच्यते सिद्धिमान्नरः । हृद्यमानाथवा मोक्षे चालङ्कृतमित्यं स्फुटम् ॥”
इति । तदित्यमन्यधान्यथा प्रतीयमानो नीत इत्यपि द्रष्टव्यम् । इति शब्दा-
र्थीयम् ॥

अथ श्रव्यदृश्यीयस्य शब्दार्थीयस्य च विभावेनाद् व्याकरणानिशासीवायं-
वाचकत्वाश्रयणान्मीमासादिसमयातिक्रान्तस्फोटवादाभ्युपगमान्यायादिविषवादि-
व्यञ्जनारोहणाच्च साहित्यमलकारशास्त्रं काव्यानुगासनं न कस्याप्यनुयायि पुच्छनङ्गं वा
भवितुमर्हति, कितु—

‘प्रसत्तेर्यः पात्रं, तिलकमति’यं सूकरचना,
य आद्यः साधूनां श्रुतिचुलुकलेखेन मधुना ।
यदात्मानो विद्याः, परिणमति यश्चार्थवपुषा,
स गुम्फो वाणीनां कविवृषनिपेव्यो विजयते ॥’

इत्थेवमादिनिरूपितलिङ्गवलेन प्रधानमङ्गीति सिद्ध्यति । अत एव नयाप्यवोचि—

‘शब्दार्थयोरुक्तिविशेषसत्त्वे लक्ष्येषु काव्यव्यवहारयोगात् ।
न्यायादिवद् दर्शनकोटिमातं साहित्यमङ्गीति वदन्ति विज्ञाः ॥

साहित्यस्य भामहालकारादयः कतिपये प्रवन्वाः प्रागुक्ताः, (भू० ४४ पृ०)
टीकाप्रवन्वा मम्मटसमयदर्शने निर्दिष्टाः, अन्येऽपि यत्र तत्र प्रसङ्गादुपात्ता ।
केचिदिह लक्ष्यभूता निरूप्यन्ते—

तत्र ध्वनिग्रन्थाः ।

(१) ध्वनिकारिका । (२) आलोकः । (३) लोचनम् । (४) हृद्यदर्पणः ।
(५) व्यक्तिविवेकः । एते पञ्चापि कश्मीरजन्मानोऽत्यन्तप्रांटाः ।

वृत्तिप्रकरणानि ।

(१) कश्मीरवास्तव्यस्य भट्टकल्लटसूनोर्मुकुलस्य अभिधावृत्तिमातृका ।
(२) सुप्रसिद्धराजानक—मम्मटस्य शब्दव्यापारविचारः । (३) दक्षिणालस्य
अप्पदीक्षितस्य वृत्तिवार्तिकम् ।

अन्यैव शिष्यः प्रवीहारेन्दुराज उद्भटलंकारवृत्तिकर्ता, य आत्मानं कौङ्कयं
ति स्तः ।

अलंकारग्रन्थाः ।

- (१) काश्मीरकस्य राजानक—रथ्य(च)कस्य अलंकारसर्वस्वम् । (२) काश्मीरकस्य राजानक—जयरथस्य अलंकारविमर्शिनी । (३) काश्मीरकस्य भट्टशोभाकर-
मित्रस्य अलंकाररत्नाकरः । (४) दाक्षिणात्यस्य अर्षदीक्षितस्य चित्रमीमांसा ।
(५) दाक्षिणात्यस्य पण्डितराज—जगन्नाथस्य चित्रमीमांसाखण्डनम् ।

नायिकारसप्रकरणानि ।

- (१) रद्रटस्य शङ्कारतिलकम् । नैथिलस्य भानुदत्तमिश्रस्य (२-३) रसमञ्जरी-
रसतरङ्गिणी । (४) शिवरामत्रिपाठिनो रसरत्नहारः ।

कतिपयविचारप्रकरणानि ।

- (१) काश्मीरकस्य राजानक—रथ्यकस्य सहृदयलीला । (२-४) काश्मीरक-
स्य व्यासदासापरनात्र क्षेमेन्द्रस्य कविकण्ठाभरणसुवृत्ततिलकौचित्यविचारचर्चा ।
(५) राजशेखरस्य काव्यमीमांसा । (६) जैनयोररिर्हिहामरचन्द्रयोः काव्यकल्प-
लतावृत्ती । (७) देवेश्वरस्य कविकल्पलता । (८) पर्वतीयस्य विश्वेश्वरपण्डिते-
न्द्रस्य कवीन्द्रकर्णाभरणम् ।

साहित्यग्रन्थाः ।

- (१) धारापतेर्भोजदेवस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम् । (२) महामाहेश्वरस्य
एकौवलीशास्त्रम् । (३) दाक्षिणात्यस्य विद्यानाथस्य प्रतापरुद्रीयम् । (४) केगव-

१. अस्मैव महापण्डितस्य शिष्यो राजानक-महूक-महाकविरित्येतेन कृतस्य श्रीकण्ठचरितस्य पञ्चविंशत्यांद् व्यक्तम्. २. अयमेव जयरथ आचार्याभि-
नवगुहकृतस्य श्रीतन्त्रालोकमहापर्वस्य कर्णधारो जज्ञे. ३. अयं महानुभावो वेदान्त-
कल्पतरु-परिभलादिकर्ता । उक्तं चानेन—'कणभक्षपदक्षकपक्षपरिष्कारणक्षणतनादक्ष-
गिरम् । अनिकर्कशतकशतसुभितक्षपितक्षपणक्षपमङ्गपदम् ॥ कपिलोक्तिनिराकरणप्रवण-
कृतपतगदक्षिपरिष्कारणम् । नयनौक्तिकभूषितमट्टमत विमलाद्वयचित्तुखमद्रथियन् ॥
महानानपि नान्यतन विदुषा विनिवेद्य गुरु (श्रीरङ्गराजदीक्षित) हृदि वैश्वजितम् ।
नयसहतिशालिनि कल्पतरौ विवृतक्षरणः प्रथमः प्रथितः ॥' इत्यादि. ४. अनेनैव
सिद्धान्तकौमुदीन्वाख्याया. प्रौढमनोरनाया. खण्डनरूप मनोरमाकुचमर्दनं निरनापि ।
उक्तं च तदशरन्ने—'लक्ष्मीकान्तपदान्भोजनानन्य श्वेत्ता पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः
स्मृति गर्व गुरुद्वहा (भट्टोजिदीक्षितानाम्)' इत्यादि. ५. काव्यकल्पलता—कविकल्पलते
श्लोकरचनाप्रकारदर्शिके. ६. कवीन्द्रकर्णाभरण बौद्धस्य धर्मेदासस्य विदग्धमुखमण्डन-
नम्यतिशेते. ७. अस्मैकावलीनान्तोऽलंकारशास्त्रस्योपरि सुप्रतिष्ठाना कोलाचलमहिनाथ-
स्त्रीणा तरलाख्या व्याख्या वर्तते । अत्रोदाहरणनायकः कलिदेश्वरो नृसिंहभूः ।
नृसिंहवर्णनश्लोका अत्रलाक्षित्रमीमांसादाबुदाहताः. ८. कोलाचलमहिनाथस्वरिचन्द्रो
कुमारस्वामिन्मोमपीथिना कृता प्रतापरुद्रीयस्य रतापगाख्या व्याख्या । अत्रोदाहरणनायकः
काकवीचकुलोत्तमो रद्रभूपालः प्रसिद्धः.

मिश्रस्य अलंकारशेखरः । (५) जैनस्य आचार्यहेमचन्द्रस्य खोपज्ञालंकार-
चूडामणिवृत्तिसहितं काव्यानुशासनम् । (६) जैनस्य वाग्भटस्य काव्यानु-
शासनम् । (७) जैनस्य वाग्भटस्य वाग्भटालंकारः । (८) दक्षिणालस्य
अच्युतराजस्य खोपज्ञसरसामोदसहितः साहित्यनारः । (९) दक्षिणालस्य
कृष्णकवेर्मन्दारमरन्दः ।

रूपकप्रकरणानि ।

धनंजयस्य दशरूपकं धनिककृतालोक्तसंवलितम् । भारतीयस्य नाट्यशास्त्र-
अष्टादश एकोनविंशो विंशत्यतुल्लिखशाध्यायाः । अनेके रूपकग्रन्थाः सर्वतश्च-
स्वतन्त्रस्य राघवमदृपादस्य अभिज्ञानशाकुन्तलार्थद्योतनिकातोऽवधेया इति ।

अथ प्रसङ्गात्साहित्यस्य लक्ष्यभूताः प्राच्योदीच्यप्रतीच्यदक्षिणात्याः कतिरने-
कविकर्मणः श्रव्यदृश्यग्रन्था निरूप्यन्ते—

तत्र काव्यग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य रघुवंश-कुमारसंभव-मेघदूतानि । (४) छत्र-भारवं-
किराताजुनीयम् । (५) घण्टा-माघस्य शिशुपालवधम् । (६) श्रौहर्षस्य
नैपथीयचरितम् । (काव्यशास्त्रम्) (७) कादमीरिकस्य तालरत्नाकरस्य हरवि-
जयम् । (८) कादमीरिकस्य विहणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम् । (९) कादमीरिकस्य
जगद्वरस्य लुतिकुसुमाञ्जलिः । (१०) शालिवाहनस्य गाथासप्तशती (गाथा-
सप्तसई) । (११) प्रवरसेनस्य सेतुबन्धम् (दसमुहवहो) । (१२) वाक्पति-

१. काव्यानुशासनं काव्यप्रकाशानुसारि । वाग्भटीय काव्यानुशासनं तु प्रार्चन-
शैलीकम्. २. एते हालसादिवै. स्वमुद्रिते दशरूपकपुस्तके संश्लेषिताः. ३. दक्षिणा-
पथे गोदावरीतीरे कुन्तलेषु प्रतिष्ठानं नाम नगरमासीत् । यन्वानी हालसात्-
वाहनादिनामा शकप्रवर्तकः शालिवाहनः । येन च गाथासप्तशती स्रज्जिता ।
इयं वापस्य हर्षचरिते कोपतया लुता । गोवर्धनाचार्यस्य आर्यासप्तशत्या-‘वागी-
प्राङ्मनसमुचितरसा बलेनैव सरङ्गन नीता । निश्चानुरूपनीरा कल्किदकन्येव गगनतलम् ॥’
इत्येव स्मृता । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु द्वितीयपरिच्छेदे ‘केऽभूवन्नाट्यराजस्य राज्ये
प्राङ्मनभाषिणः । काले श्रीसाहनाङ्कस्य के न स्रङ्गतभाषिण ॥’ इत्युक्तम् । तत्र
आह्वयराजः शालिवाहनः; साहसाङ्को विक्रमादित्य इति तद्वीकाङ्कनो रत्नेश्वरनिष्ठाः ।
शालिवाहनस्यैव ममाया भूतभाषामयवृहत्कथानिर्मातृ-गुणाह्वय-कालापव्याकरणकर्तृ-
शर्ववर्मप्रभृतयो महाविद्वांस आसन् । अतः शकप्रवृत्तेरानन्तरकाले गाथामप्तशती-
संरक्षणकालो भवितुमर्हतीति दिङ्. ४. राजतरङ्गिणीगणनया एकः प्रवरसेनः
३१८९ कलिगतेऽभूत् । अत्येव पात्रो द्वितीयः प्रवरसेनः । एतन्नमये उज्जयिन्यां
ना विक्रमादित्योऽप्यभूत् । उक्तप्रवरसेनयोरन्यतरेण सेतुबन्धापरन्तानभेयं
प्रणीतं स्यात् । अकटवरजजालदीन्द्र (अबुलमुजफ्फरजलालुद्दीनमहम्मद
) सचिवो रामदासभूपतिस्त स्वकृतसेतुबन्धटीकाप्रारम्भे-‘महाराजप्रवरसेननिमित्तं

देवस्य गर्तुडवहो (गौडवधम्) ।

आख्यानग्रन्थाः ।

(१) दण्डिनो दशकुमारचरितम् । (२) सुबन्धोर्वासवदत्ता । (३-४) वाणभट्टस्य हर्षचरित-कादम्बरयोः । (५) विष्णुशर्मणः पञ्चतन्त्रम् । (६) नारायणस्य हितोपदेशः ।

चम्पूग्रन्थाः ।

(१) यमुनात्रिविक्रमस्य द्रमयन्तीकथा । (२) भोजदेवस्य रामायणचम्पूः । (३) वनन्तस्य भारतचम्पू ।

नाटकग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय-मालविकाग्नि-मित्राणि । (४-६) श्रीहर्षस्य रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दानि । (७-९) भवभूतेर्महावीरचरित-मालतीमाधवोत्तररामचरितानि । (१०-१२) राजशेखरस्य चालरामायण-विद्वज्जालभञ्जिका-कर्पूरनञ्जर्य । (१३) भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम् । (१४) सुरारेरनर्घराषवम् । (१५) विशाखदत्तस्य सुद्राराक्षसम् । (१६) श्रीकृष्ण-मिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयम् ।

एतेष्वनेकान्काव्यसाहित्यग्रन्थान्काव्यमालानुपज्ञादुद्वरद्विरत्नतातपादाना सुहृ-
द्भिर्महानहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितरजैः काव्यसंसारं साधूपकृत इति ॥

५। साहित्यदर्पणस्य च किमिति वृत्तम् ? अयं दर्पणो यावदुपयुक्तकाव्यशिक्षा-
यायकत्वात् साहित्यशास्त्रमिति व्यपदिश्यताम् । यदयं न सरस्वतीकण्ठाभरणवद्
व्यनतिप्रयोजनीयविषयवित्तीर्णो नवीनविचारविकलश्च, न काव्यप्रदीपवद् रूपक-
प्रकरणरहितोऽतिस्थगितप्रमेयश्च, न साहित्यसारवद् विषयसकलनैकतात्पर्यो
दुस्तरचनश्च । एकदेशीयैः सह तु तुलनावकाश एवास्य नास्ति । सोऽयं कारिका-
वृत्त्युदाहृतिमित्रिधा विभज्यते । तत्र कारिका वृत्तयश्च स्वकीया एव, उदाहृतयस्तु
कचिदेव स्वकीयाः । प्रमेयाणामुपपादनशैली प्रायेण सर्वत्र प्राञ्जलैव, यत्र क्वापि

महाराजाधिराजविक्रमादिलेनाश्रयः कान्दिदासमहाशयः सेतुबन्धं चिन्नीर्षुः' इत्यनेन
कालिदासस्यैव सेतुबन्धकवृत्तं व्यलिखत् । तत्र तादृशसबन्धदर्शने नूलं नृग्यम् ।
विक्रमकान्दिदासयोः सयन्धस्तु न निरुध्यते तयोरनेकत्वात् । वाकाटकवशे गृहीतजन्मनोः
त्रिस्ताम्बस्य चतुर्थ-पञ्चमशतकयोर्वर्षमानयोः प्रवर्ततेनभूजोः सेतुबन्धकवृत्तं तु
दृण्डिनः स्थितिकालात्तत्रे पठति । यतो दण्डी ज्ञान्यादर्शे सेतुबन्ध सरतीति दिक्.

१. गौडवधे का(क)न्यकुब्जाधिपतेर्यशोवर्मणो महिना वाक्ष्यर्कनां नम्या वादवविराजे-
नावधिं अत्र १२०९ गाथाः । रामानन्दुदयादिनाटकरचयिना अयनेव यशोवर्मा
कालगता कश्मीराधिपतिना ललिततादित्येन पराजितः । 'कविर्वाक्यविराजशीनव-
भूलादित्तेवैवः । जितो ययौ यशोवर्मा वट्टगन्तुविवन्दितान् ॥' इति राजतरङ्गिणी
४।१४४) । अल्ल सनयः त्रिस्ताम्बीनसप्तमशतकोत्तरार्धम्.

गहना सा तावद् विषयस्वभावात्समुद्भूता । शास्त्रकारेण तु सुखावबोधायैव यतितम् । उक्तं च चरमे—‘साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य साहित्यतत्त्व-
नखिलं सुखमेव वित्त ॥’ इति ॥

यत्त्वत्र कुत्रचिच्छृङ्गारतरङ्गितः प्रस्तावः स चापरिहार्यतया नैतस्य दूषणाय प्रभवति । इति दोषमाशङ्क्यैव काव्यालंकारे रुद्रटेनाभ्यधायि—

‘नहि कविना परदारा षष्ट्या नापि चोपदेष्टव्या ।

कर्तव्यतयान्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥

किं तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।

आराधयितुं विदुपस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥’

किं बहूक्त्या, अङ्गिनि कामसूत्रेऽप्येवमभिहितम्—‘धर्ममर्थं च कामं च’ इति (छो. ११९ पृ०) ।

साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः । अयं दर्पणस्य चतुर्थे परिच्छेदे (२४४ पृ.) अलावदीनं स्मरति । ‘य. कौमारहर-’ इति काव्यप्रकाशोदाहरणविचारे ग-सन्नकपुस्तकपाठे (सा. द. १७ पृ०) जयन्तं स्मरति । काव्य-प्रकाशस्य दर्पणव्याख्याने ‘यदाहु श्रीकलिङ्गभूमण्डलाखण्डलमहाराजाधिराज श्रीनरसिंहदेवमभाया धर्मदत्तं स्थगयन्त सकलसहृदयगोश्रोणरिष्ठकविपण्डिता न्यपिनामहृश्रीमन्नारायणदामपादा’ इत्युद्धिरति । तत्र अलावदीनः (अलावदीन मसऊद) दिल्लीपरिवृत्., य खीस्ताव्दे १२४६ मारितः । जयन्तः काव्यप्रकाशस्य दीपिकाव्याख्यान्ते सवत् १३५० अर्थात् खिस्ताव्द १३५०-५०=१२९३ मिच्छति । एवमेताभ्यामवस्तनो दर्पणकारो विश्वनाथः खिस्ता-व्दीयचतुर्दशशतकस्य पूर्वभागेऽवश्यं भवितुमर्हति । यस्मादयं कलिङ्गेश्वरस्य नर-सिंहदेवस्य सभाया स्वपिनामह नारायण निर्दिशति । स च नरसिंहदेव ‘अस्मिन्मदशोनरुद्दशशतकवन्सरे (१२१०) चतुर्दशभुवनाविनत्यादिविरुदावलीपि-राजमानः श्रीवीरनरसिंहदेवमहीपतिः स्वराज्यस्यकत्रिंशलक्षेऽमिलिख्यमाने सिंहा-दुष्टपद्मा सोमवारे’ इत्यतिहासिकफक्किया खिस्ताव्दे ११६० सिच्छति । उद्यमि १२९३-११६०=१३३ उक्तखिस्ताव्दयोरन्तरं पुरुषत्रयपर्याप्ते किञ्चिदधिकं प्रतीयते तथानि दर्पणे (७८ पृ) नारायणस्य वृद्धप्रपितामहत्वेन लेखात्तना-नननम् । प्रकाशदर्पणे नारायणस्य अन्ते दाम-दर्शनात्, साहित्यदर्पणे दाम-दर्शनात् व्यक्तिसन्देहो नाशयः । विश्वनाथात्मजस्य अनन्तदासनामो-दन्तद् विश्वनाथपिनामहवुजस्य चण्डीदासस्यापि तथानामनिर्देशाच्च (मा. . ४०६ पृ०) । दर्पणे विश्वनाथपित्रा चन्द्रशेखरेण वर्णितायुमाभानु-वरे नरसिंहदेवस्यवतरेव तुल्यवर्णा इत्येते (मा. द० ६३) ।

१. नरसिंहदेवस्य प्रसिद्धा वज्रः श्रेयाः । नरसिंह उक्तदशवर्षेनापि वन्द्ये
२. नरसिंहदेवस्यवतरेव तुल्यवर्णा इत्येते (मा. द० ६३) ।

विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।
आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥'

इत्यनेनात्मानं वाक्पतिराजदेवावरनानो मुञ्जभूभुजः नभावागाहयत् । न च
१९४ खस्ताब्दे आसीदिति सुभाषितरत्नसरोहतो ज्ञायते । अयमेव कालो
निकस्यापि भवितुं युक्तः । धनिकेन काव्यनिर्णयोऽपि निर्मायीति दधानपालो-
नो व्यक्तम् ॥

नखकुट्टः ।

कोऽयं कश्चिन्निरमितो निबन्ध इति नावावधि ज्ञायते । एतन्मतं तु दर्पणस्य
तृपरिच्छेदे 'नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र' इत्याद्युक्तम् ॥

पुरुषोत्तमः ।

द्वौ पुरुषोत्तमौ ज्ञायते । एकस्त्रिकाण्डशेषकर्ता, अन्यो विष्णुभक्तिरत्न-
तारचरिता । तत्रायस्य त्रिकाण्डशेषकर्ता पुरुषोत्तमदेव इति नाम, द्वितीयस्य तु
पुरुषोत्तम इति । परमादस्यपि पञ्चरचनाया पुरुषोत्तम इत्येव नामधेयं दृश्यते ।
तथाहि त्रिकाण्डशेषप्रारम्भे 'एव प्रयत्नं पुरुषोत्तमस्य' इति । एतावलीप्रारम्भे
'एतावती विरचिता पुरुषोत्तमेन' इति च । अतो द्वयोरेकता समवति । पञ्चमनेद
दर्पणस्य नवमपरिच्छेदे 'पुरुषोत्तमरत्नाह' इत्यारिना रत्नरत्ने दर्पणकारप्र-
तिपाद्यस्य दशमनवमपर्यन्तं पुरुषोत्तमगता वररयत् भवित्वातिव्यानासुत्तौ वि-
भाषणीयाः ॥

भरतः ।

एतदुपक्रमेव नान्यथायं लोके प्रसिद्धम् । एतस्य द्विरुपलक्षणं उट्टिनिकरमेव-
न्मनिरूपम् । एतन्नादिभरतगहनमपि नान्यथायमभिशङ्कताह्वन्तः संदी-
न्यानी ज्ञायते । अत्र भरतः, एदि-भरत इति द्वेषा लोको बहुत्र उल्लेख्यते ।
भरतस्य एदि-भरत उल्लेखो भवेत् । एनेकत्र एदिभरतवाक्यानि भरतवाक्य-
मन्तव्यान्तरादपि परीक्षिताः । भरतप्रसिद्धस्य नान्यथायमर्हते परे अमिनन्द-
भारती के मन्तव्यान्तरादपि परीक्षिताः ।

मर्हुरिः ।

मर्हुरिः इति — इत्युपलक्षणं नान्यथायं लोके प्रसिद्धम् । एतस्य द्विरुपलक्षणं उट्टिनिकरमेव-
न्मनिरूपम् । एतन्नादिभरतगहनमपि नान्यथायमभिशङ्कताह्वन्तः संदी-
न्यानी ज्ञायते । अत्र भरतः, एदि-भरत इति द्वेषा लोको बहुत्र उल्लेख्यते ।
भरतस्य एदि-भरत उल्लेखो भवेत् । एनेकत्र एदिभरतवाक्यानि भरतवाक्य-
मन्तव्यान्तरादपि परीक्षिताः । भरतप्रसिद्धस्य नान्यथायमर्हते परे अमिनन्द-
भारती के मन्तव्यान्तरादपि परीक्षिताः ।

व्याख्यातारो । तत्र हेराजस्य सन्तानानि । जगत्कामि तु स्वपरपयोपनिन्द
नीति प्रन्धान्तरमयाऽपेऽनगम्यते । दुष्प्रीयान्मानमेन भर्तृहरिणा राजलक्ष्-
वज्ञाय वैराग्यमाश्रितमिति निराय प्रमिति । तत्र—“गा निन्तयामि
मयि सा निरक्ता, गा चान्यमिच्छति जन, म जनोऽन्यगक्त, । अस्मत्क-
परितुष्यति साचिदन्या, धिहू ता न, । न मदन न, उमा न, मा च ॥” इ-
तदीय पद्य छिद्रम् । इद-राजो रक्ष्याम्, राक्ष्या पुष्पात्ते, पुष्पालस्य अन्यराज-
गमयतीति क्विदन्ती । अयमेव भर्तृहरिर्हरिहरो गायत्रिरनिन्तस्य भर्तृहरिनिन्द-
त्यनाटकस्य क्वानायसो विभाज्यते । तत्र राजो भानुमती विशुद्धचरितैव, ननु
क्विदन्तीगन्वोऽपि । राजो योगि-गोरक्षतो शोभाप्रहृण चेति दिक् ॥

भोजदेवः ।

स्वस्वतीकण्ठाभरणदिनानाविधमदभरचयिता कृतिशकुन्तकल्पतरुधारानन्द
नाथो भूपालरत्न भोजदेवो विक्रमार्कमवन् १०७८ आसीन्, तदेतद्वो निर्दिष्ट-
दानपत्राद्यक्तम् ।

रुद्रटस्य कल्पालकारात्परस्मिन् मम्मटस्य साध्यप्रकाशात् पूर्वस्मिन् काले मत्त-
तीकण्ठाभरणमालकारिणा वस्तुतः कण्ठाभरणमेवाभूत् । तत्र एवास्य बहो
विषया उदाहृतयश्चालकारग्रन्थेषु प्रवृत्ता लभ्यन्ते । अस्य च पद्य परिच्छेदा । तत्र
प्रथमे परिच्छेदे विस्तरतो दोषगुणविवेचनम् । द्वितीये वाच्यसज्ञा शब्दालंकार-
तृतीये आभ्यन्तरसज्ञा अर्थालंकारा, चतुर्थे वाच्यभ्यन्तरसज्ञा उभयालंकारा वि-
चिता । पञ्चमे तु प्राचीनरीत्या रमादिदर्शित । यद्यप्यत्र मौलिकविषयाणां
चान्तरभेदा नातिप्रयोजनीयास्तथाप्यनेके पदार्था उदाहरणश्लोकाश्च साहित्यमाप-
कालिकविवेकादर्शभूता अवश्य पर्यालोचनीया ।

एतत् कण्ठाभरण महाराजश्रीभोजदेवेन अलंकारशास्त्रेण वेन व्यपदिष्टम् । एतन्
प्रारम्भमसामी—

“ध्वनिर्वर्णा. पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।

यस्या सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपासहे ॥’

‘यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-

र्यावद्दक्षसि कांस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीर्मुर्द्वेषिणः ।

यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्राढं धनु. कौसुमं

भृयात्तावद्विय कृति. कृतधिया कर्णावतंसोत्पलम् ॥”

इत्येवमुप श्लोकिते ।

तद्दानपत्रस्यापेक्षिताशोऽयम्—

“..... परमभट्टारकमहाराजाविराजपरमेश्वरश्री-सीयकदेवपादानुध्यातप-
रकमहाराजाविराजपरमेश्वरश्रीवाक्पतिराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारक-
विराजपरमेश्वरश्रीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिरा-

जपरनेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागहृदपश्चिमपयकान्त-पातिवीराणके समुपगता-
न्समस्तराजपुरुषान्ब्राह्मणोत्तरान्प्रतिनिवात्तिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अनु-
वः संविदितम्, यथा अतीताष्टमस्रत्यधिकसाहस्रिकसवत्सरे (१०७८) माघासि-
ततृतीयाया रवावुदगयनपर्वणि कतिपतहलाना लेख्ये श्रीमद्वारायामवस्थितैरस्मानिः
काला चराचरगुरु भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य ससारस्यासारता दृष्ट्वा

‘वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विपयोपभोगः ।
प्राणास्तृणाग्रजलविन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोक्याने ॥

भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।
प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥’

इति जगतो विनश्वर स्वरूपमाकल्प्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमावृणागोचर-
यूतिपर्यन्त सरिरिष्यभागभोग सोपरिकर सर्वदायसमेतो ब्राह्मणधनपतिभट्टाय
भट्टगोविन्दसुताय ददृचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय वेतवत्प्रतिवत्तृथीवादाविनि-
र्गतराधरसङ्गकर्णाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुष्पयशोविदुष्ये अदृष्टफलमङ्गीकृत्य
आचन्द्रार्कार्णवक्षितिवलं यावत्परया भक्तया शासननोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा
यथा दीयमाननोगकररिरिष्यादिवमाज्ञाभ्रवणविधेयंभूला सर्वमत्सं समुपनेतव्यम् ।
सानान्यं चैतत्फल दृष्ट्वा अन्धद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तुनिरस्तप्रदत्तदमैदायोऽय-
न्गुनन्तव्य पारनीयश्च

इति कमलदलाम्बुविन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।
सकलमिदमुदाहृत च बुद्ध्या नहि पुरपं परकीर्तयो विलोप्याः ॥
इति । सवत् १०७८ चैत्रेण १४ स्वयमाशानदले नराधी । खहन्तोऽयं
धीनोजदेवस्य ॥

(हरिवंशशाण्डिकेरी ६।५३-५४)

महिमा ।

इमानरिष्य धीवरत्न राजनवमहिमायो लोचनकराद् अमितवपु-
पादात् त्रिविदेवोत्तरान्निर्धरंशररुपैत्तपाराद् रम्यवात् पूनन्ति, अर्थात्
तिर्हं बादराशके वरुणैरेव समूह । एतेन महानतिगता दुरवगहन भक्तिप्रत्या-
नस्य (पद्मालोकस्य) गिरान्धर दिग्दर्शनानन्दे व्यतिदिदेते व्यदि ।
नमोरेवमावतदन् ददि—गर्वित्पूजामनि भीर्धीर्दः सत्तान्तराददन्
ददुपे परिच्छेदे—

‘दोषं व्यतिदिदेदेऽमुं वदितोवदिलोचने ।

काव्यनीनांसिषु प्रातमहिना नहिनाऽऽहृत ।’

इत्यन्वयः । अत्रान्निगददेवोप्यते—यत्र दृष्ट्यैतान्ते विदेवददि
परा भूमिनातेरिदुन्नी व्यति दिदेरेऽपररे वरुणैरुत्तरे । निगन्निव्यति-

१. सवत् १०७८ चैत्रेण १४ स्वयमाशानदले नराधी । खहन्तोऽयं धीनोजदेवस्य ॥

10 11 12

साहित्यदर्पणे

के प्रथमविमर्शं शब्दानौचित्यविचारः । अत्र “विधेयाविमर्शः, प्रक्रममेदः, नेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनम्,” इति पञ्च दोषजातीः पुरस्कृत्य महाकवि-यो बहुधा परीक्षिताः । तृतीयविमर्शं ध्वन्युदाहरणानामनुमानेऽन्तर्भावदर्शन-मिति । व्यक्तिविवेकस्य—

‘अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥’

इत्यारम्भः;

‘अन्यैरनुलिखितपूर्वमिदं त्रुवाणो
नूनं स्मृतेर्विपयतां विदुषामुपेयाम् ।
हासककारणगवेपणया नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोपसमीहया वा ॥’

इति समाप्तिश्च ।

मम्मटः ।

काव्यप्रकाशकर्ता राजानकसंज्ञत्राक्षणकुलोत्पन्नो मम्मटाचार्यः कश्मीरेषु
भूवत् । अयमेव चिराय रुडान् गण्डुलिकाप्रवाहेण विततान् दोषगुणरीत्यलंकारान्
संक्षिप्य यथाशास्त्रं परिष्कृत्य च खोन्मीलिते काव्यप्रकाशे प्रथमं दर्शितवान्;
अचिरात्प्रवृत्तान् ध्वनिविषयान् यथायथं संकलय्य परिसंख्याय च यथावसरं
नमानव्यामान्यां पिच्यन्तवान्; पाठ्यदृष्ट्या कारिकासदृशान् प्रमेयान् वृत्त्या
मननं व्याहृतवान् । एवं यथा शब्दार्थपरिशुद्धये सूत्रवृत्त्युदाहरणवैयाकरणसिद्धौ
नन्दसुदी विमज्जते, तथैवैष काव्यप्रकाश-शब्दार्थगुणपरिष्कृतये । स एष परि-
ष्कारलंकारपर्यन्तो मम्मटेन तत उर्वरितः किञ्चिद् अल्लुटेन (अलकेन) कृत-
इत्येतद्दोषकायां निदर्शनाख्यायामुक्तम्—

‘कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः ।
प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लुटसूरिणा ॥’

एतद्कृतं काव्यप्रकाशस्य ‘इत्येष नागो विदुषा—’ इत्यन्तिमश्लोकव्याख्यानतो
निवेद्यते । एतस्य टीका-नन्दनारथ—

(१) नन्दनः	जैनमागिस्यचन्द्राचार्यः कृतः ।
(२) बलविनातुराडिनी	सरस्वतीनीर्यः कृता ।
(३) दीपिका	जयन्तभट्टः कृता ।
(४) शब्दार्थ (नन्दनः)	नोमेश्वरभट्टः कृतः ।
(५) दर्शन	विश्वनाथकविराजः कृतः ।
(६) निन्दानिका	परमानन्द-चक्रवर्ति-महाचार्यः कृतः ।
(७) निदर्शन (काव्यप्रकाश-
दर्शन)	राजानकानन्दकविनिः कृतम् ।
(८) मम्मटोक्ति	श्रीविष्णुशरठनमहाचार्यः कृता ।

मुसल्मानवापणशूलशक्तिहलवन्धगर्भितैरशभिः लोकैर्यद्वारं महाचक्रमुत्पद्यते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।

साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्जायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान्न चित्रयति ।
शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति ननु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रद्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अत्यैव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति पद्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शो मरिचा अनेकधा व्यपयित्वा पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतप्रसूतम्रपिपणोऽयम् उदघोतकारद् अधस्तनः उदयनाद् लब्ध-

शूलवन्धो यथा—

नामुपो राजस त्वाद्वलौकिकदेवताम् ।

तां शिवावारितां तिलोप्यामितां हि स्तुतां स्तुति ॥ ६ ॥

शक्तिवन्धो यथा—

मारिषारदे रणेऽप्यानु तानु गानेयनप्र हि ।

हिमात्क्यादिपानुं ए हं कल्पितुपपुनम् ॥ ७ ॥

हलवन्धो यथा—

नातज्ञानमिधिनामुना पादं तनुपतन ।

वक्ष्यित्वा सिरस्तुत निपातारन्ति रंरणा ॥ ८ ॥

एतैः उदाहरितैर्निर्भरैरुक्तैः महाचक्रवन्धो निष्पद्यते । एतेषु विहिते प्रकृतान्ते
प्रकृतानि ।

टस्य कादमीरिकत्वमतितरा प्रसिद्धम् । इतश्च कादमीरिक आनन्दकविर्निर्देशना
रम्भे—‘...शिवागमप्रसिद्धपद्मत्रिशक्तत्वदीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसरस्वरु-
थिदानन्दधनो राजानककुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरः...’ इति निर्दिशति ।
अमिनवगुप्तस्य समयस्तद्वेत्तात् (१०७१) इति संघत् सिध्यति । काव्यप्रकाश
संकेताख्यटीकासमयः (१२१६) इति सवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७१=
१४५ इति समयान्तरम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपपन्नं
इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रः ।

अयं काव्यालंकारप्रणेता महाकविर्वारापतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यतः—

‘किं गौरि मां प्रति रूपा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

इति काव्यालंकारपद्यं सरस्वतीकण्ठाभरणे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । रुद्रस्य
नामान्तरं शतानन्दः, जनको वामकभट्टः, वेदः सामेति सर्वं तत्कृतैः संज्ञैः

१ बन्धसृष्टिरलभूतस्य वक्ष्यमाणस्य चक्रबन्धस्य स्वरूपख्यात्यै दर्पणीयबन्धप्रकर-
न्यूनतापूर्वै च खड्गादिवन्धश्लोकाः प्रदर्शयन्ते । तत्र

खड्गबन्धो यथा—

मारारिशक्रामेभमुखैरासारंरहसा ।
साराराध्वस्तवा नित्यं तदतिहरणक्षमा ॥ १ ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।
मान्वाय सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ २ ॥

मुसलबन्धो यथा—

मायाधिनं महाहावा रसायातं लसद्भुजा ।
जातलीला यथासारवाचं महिप मावधी ॥ ३ ॥

चापबन्धो यथा—

मानमीटा शरण्या मुमुदैवारक्प्रदा च धीः ।
धीरा पवित्रा संत्रासाद्वासीष्टा मातरारम ॥ ४ ॥

बाणबन्धो यथा—

माननापदं लोकदेवीं सद्रस सन्नम ।
अनसा सादरं गन्वा सर्वदा दास्यमन्नताम् ॥ ५ ॥

मुसलचापबाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितरथभिः लोकैर्यदृष्टारं महाचक्रमुत्पद्यते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।

साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्जायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान्न चित्रयति ।
शृङ्गारतिलकर्ता रुद्र इति ननु रुद्रः । उक्तं च तिलकान्ते रुद्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्यैव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरुद्धक्षयाम्बुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति पर्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शो नहिन्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतन्त्रसत्प्रपिपणोऽयम् उद्द्योतकाराद् अधस्तनः उद्दयनाद् ऊर्ध्व-

शूलबन्धो यथा—

नानुषो राजस स्वासूहोबभूदेशदेवताम् ।

तां शिवावाशितां लिप्ताभ्यास्तितां हि सुतां सुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नाहिपारदे रणेऽन्यानु सानु वानेयनप्र हि ।

दिनातद्वादिपानुं ए कं कग्निन्दुसुतम् ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

मातृशान्दविधिकाहुना पादं तनुपतन ।

वह्निपिवा विरस्तस निरात्वाहन्ति ररेना ॥ ८ ॥

सूत्रैः उदाहरितनिर्देशरूपे महाबन्धो निरूप्यते । एतेषां विग्रहो द्रष्टव्यः
ब्रह्मालि ।

गुणरचापदपद-सहितलघुव्ययमि-रटमिः शब्दोद्वेगारं मत्तवममुदने
तद्विगतम्—

‘भतानन्दापराख्येन भट्टयामकसूनुना ।
साधितं रट्टेनेदं जामाजा धीमतां तितम् ॥’

इति गौकाज्यायमे । मिश्रपालवधाशिविलक्षणोऽयं वन्दः यत्र चित्रयति ।
शृङ्गावनिन्दयापि गच्छ इति बहु रट्टटः । उक्तं च गिरिवर्ये गेय—‘शृङ्गा-
वनिन्दयापि गिरि पुनरपि गच्छ प्रमादयति’ इति ।

यत्रोक्तिजीवितकारः ।

यत्रोक्तिजीवितं नाम यत्परमार्थम् । यत्र चरतिता यत्रोक्तिः ।
यत्रोक्तिः—

‘स्वंगमः कश्चित्प्रथमशयवतोद्देशेन विरचयत्य-
सद्वेदप्रिय इत जातिमात्रनियतो हंसावस्था विना ।
इत्याशाहिनन्दशयमसुदपदाव-वेऽयस्यस्यधया
न्योऽस्यो ह्यत्र यमत्त तैरतिशयं सावदमिदमादेवरी ।’

इति यत्रोक्तिजीवितं इति । यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः—
‘यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः ।
यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः ।
यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः ।

यत्रोक्तिजीवितः ।

यत्रोक्तिजीवितं यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः

यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः—

यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः

यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः—

यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः

यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः—

यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः यत्रोक्तिः

साहित्यदर्पणे विशेषणोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिवेचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'तदोपौ-' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य सण्डनग्रन्थगताटिप्पण्यो दर्शनार्हा ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सकेत(३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणानेदाना निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ) । यद्यप्यत्र कतिपये मेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन-' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणनीयानि (९७-१०० पृ) । पुरा भारतवर्षेऽन्त पुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनिः 'वामन-' (१०३ पृ) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-न्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्युद्देश्याः । साधारणद्वीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदिनिरवदमनुसंधेया । स्वदारगुह्यधर्मनुरागेदितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्दृष्ट्या (१४१ पृ.) । शृङ्गारादीनां स्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याद्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्तेः स्थापनानितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चात्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंवहुना, यथात्र नाटकादीना दशरूपकाणा नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजा-तानामन्वेषा चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितवि-षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पायैत । सति कुञ्च्ये चित्र-मिति न्यायात् । श्रीमता हॉल्साहिवेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

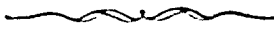
तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः ॥
 गुणदोपानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विघोपनोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिर्दिष्टनवसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'उददोषैः-' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य रण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सजेत् (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थनिर्दिष्टं लक्षणभेदाना निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनात्तथापि लक्षणभेदव्युत्पादनाय लावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन-' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुर्ण विभावनोद्या । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विघोपणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्त.पुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनि. 'वामन-' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-न्वेषणपूर्वकं सनाकलनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्युन्नेया । साधारणलीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदिनिरवरमनुसंधेया । खदारगुह्यर्थमनुरागेहितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसमतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.) । छन्दारदीना स्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याद्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । उत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्ते. स्थापननितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किं बहुना, यथात्र नाटकादीना दशरूपकाणा नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजा-जानामन्येषा चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादियु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितवि-षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पार्येत । सति कुञ्च्ये चित्र-मिति न्यायात् । श्रौतता हॉल्लसाहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकला ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः ॥
 गुणदोषानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 सै ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी }
 वैक्रमाब्दाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) ।

काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'तदोपायैः' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा संकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा ।

इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणामेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये मेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया नन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणामेदव्युत्पादनाय लावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं

विभावनीया । उक्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्त.पुरसहायाः क्रिविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनिः 'वामन' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-

न्वेषणपूर्वकं सनाकलनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्युद्देश्या । साधारणस्त्रीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-

वेदिनिरवदयनसुसंधेयाः । स्वदारगुप्त्यर्थमनुरागेज्जितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंनतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.) ।

एताराशीना स्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्त्रीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव ।

तत्र 'प्रधान' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्ते. स्थापननितरग्रन्थापेक्षया स्त्रीतं प्राञ्जलं

दर्शनार्हं चात्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । क्रिवहुना,

पद्यात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामद्यदशोरूपकाणां तद्गतविशेषजा-

गानामन्वेषां चोद्यवचनानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न

तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतनुपलम्बनानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रादिकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्शनीयविहितवि-

षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाद्य विधातुं पादत । सति कुप्ये चित्र-मिति न्यापाव । धीनता हॉल्लसाहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकृति-नो वैश्यायाः (१९-२०।३४) सुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति श्रयी ।
 त्रेतेव स्वर्यतां चेतो यया शास्त्राचगाह्यभूः ॥
 गुणदोषानुपद्वेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 सँ ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

शब्द	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	शब्द	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदानिरक्ति. ...	१६७	
श्रमः	१४८	७	रत्नमेदा	१६-	
नदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गारः	१६९	
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ }	१६९	
उग्रता	१५०	३	सभोग. }	१६९	
मोहः	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	
विवोध	१५१	३	विप्रलम्भमेदाः ...	१७०	
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१७०	
अपस्मार.	१५२	८	कामदग्नाः ...	१७१	
गर्व.	१५२	१३	तत्र, नरपे विशेष.	१७३	
नरपाम्	१५२	२	कामदशासु विशेष	१७४	
आलस्यम्	१५२	७	पूर्वरागमेदः ...	१७४	
अनर्ष	१५४	५	मान }	१७४	
निद्रा	१५४	११	कोप. }	१७४	
अवहित्या	१५५	२	ईर्ष्यामान	१७६	
आलस्यम्	१५५	८	मानभक्तोपादा. ...	१७७	
उन्माद	१५६	२	प्रवासः	१७७	
शङ्का	१५७	२	दश कामदशा ...	१७८	
स्मृति	१५७	१०	प्रवासभेदा	१७८	
भक्तिः	१५८	२	करणविप्रलम्भ	१८०	
व्याधि	१५८	८	सभोग	१८१	
प्राण	१५८	१२	सभोगभेदा.	१८२	
प्रीति	१५९	५	हास्य....	१८३	
रूप	१६०	८	हास्यभेदा	१८३	
अमृता	१६०	७	करुण	१८४	
विपाद	१६०	११	करुणविप्रलम्भकरुणम्	१८५	
रति.	१६१	६	दारुणम्	१८५	
चपलता	१६१	१४	द्वेष	१८६	
मनसि	१६२	८	द्वेषविप्रलम्भभेदात्	१८७	
विन्ता	१६२	१६	द्वेष	१८७	
विन्द	१६२	७	द्वेष	१८७	
संगति	१६४	८	द्वेष	१८७	
स्यदिग्द	१६४	९	द्वेष	१८७	
स्यदिग्दभेदाः	१६५	८	द्वेष	१८७	
स्यदिग्दभेदात्	१६५	८	द्वेष	१८७	

	पृष्ठस्य	पङ्क्ति		पृष्ठस्य	पङ्क्ति
जौदार्यम् ...	१०७	२	माधुर्यम् ...	१३०	४
नायिकाभेदाः ...	१०७	४	प्रगतभता ...	१३०	११
स्वप्नी... ..	१०७	९	औदार्यम् ...	१३०	१६
सुग्धा.	१०८	३	धैर्यम्... ..	१३१	४
मध्या... ..	११०	४	लीला... ..	१३१	११
प्रगतभा ...	१११	३	विलासः ...	१३२	२
मध्या धीरा	} ११३	७	विच्छित्ति. ...	१३२	१०
मध्या धीराधीरा			विश्वोकः ...	१३३	२
मध्याधीरा			किलकिचित्तम् ...	१३३	९
प्रगभा धीरा... ..	११४	८	मोहायितम् ...	१३४	२
प्रगभा धीराधीरा ...	११४	१६	कुट्टमितम् ...	१३४	८
प्रगभाधीरा ...	११५	४	विभ्रमः ...	१३४	१६
भेदाध्यानम् ...	११५	७	ललितम्	१३५	१
पुलटा ...	११६	२	मद'	१३५	११
दन्वा... ..	११६	११	विहृतम् ...	१३६	४
वेश्या	११७	३	तपनम्	१३६	८
भेदाध्यानम् ..	१२०	२	मौग्यम्	१३७	२
स्यामीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेप'	१३७	१
सन्दिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	१३
अभिसारिका ...	१२०	१३	हसितम्	१३८	१
अभिसारिकाभेदाः ...	१२१	३	चकितम्	१३८	३
अभिसारस्थानानि ...	१२१	११	केडिः... ..	१३८	११
कटहान्नगिना ...	१२२	३	सुग्धाकन्ययोरनुरागेदितानि	१३९	२
स्मिप्रउन्वा ...	१२२	१०	सर्वाशाननुरागेदितानि	१३९	६
प्रेषितभर्तृका... ..	१२२	१५	द्वय.	१४१	१
वासवचन्वा ...	१२३	६	द्वीगुणाः	१४२	३
विश्वोक्किटका ...	१२३	१३	प्रतिनायकः ...	१४२	८
भेदाध्यानम् ...	१२८	६	उदीपनविभावा'	१४२	११
अभिसारिकाभेदाः ...	१२७	२	अनुभावा. ...	१४३	८
मम, मम.	१२८	०	सास्त्रिकाः ...	१४४	३
मम	१२८	८	मम, मन्मादय. ...	१४४	१
हेड	१२८	१६	मन्मादीना लक्षणानि	१४४	१०
मम	१२९	७	अभिसारिण	१४६	२
मम	१२९	१०	मम, निर्वेद	१४६	१३
मम	१३९	१६	अभिसारः	१४७	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदनिराक्ति. ...	१६७	६
श्रमः	१४८	७	रसभेदा.	१६८	५
मदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार....	१६९	२
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ	} ...	१६९ १५
उग्रता	१५०	३	संभोग.		
मोह.	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विवोधः	१५१	३	विप्रलम्भभेदाः ...	१७०	४
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१७०	६
अपस्तारः ...	१५२	८	कानदशाः ...	१७१	४
गर्वः	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेषः ...	१७३	२
मरणम्	१५३	२	कानदशास्तु विशेषः	१७४	६
आलस्यम्	१५३	७	पूर्वरागभेदः ...	१७४	९
जनये.	१५४	५	मान. }	} ...	१७४ १६
निद्रा	१५४	११	कोपः }		
अवहित्या ...	१५५	२	ईर्ष्यामानः ...	१७६	८
औलुक्क्यम् ...	१५५	८	मानभङ्गोपायाः ...	१७७	७
उन्माद.	१५६	२	प्रवासः	१७७	१६
शङ्का	१५७	२	दश कानदशाः ...	१७८	४
सृष्टि.	१५७	१०	प्रवासभेदा	१७८	१७
भक्ति.	१५८	२	कर्णविप्रलम्भ	१८०	८
व्याधिः	१५८	८	संभोग.	१८१	६
त्रासः	१५८	१३	संभोगभेदाः	१८२	४
ब्रीडा	१५९	५	हास्यः... ..	१८३	२
हर्ष.	१५९	८	हास्यभेदाः	१८३	८
असूया	१६०	५	कर्ण.	१८४	१५
विषादः	१६०	११	कर्णविप्रलम्भात्कर्णस्य मे-		
घृति.	१६१	६	दाख्यानम् ...	१८५	१३
चपलता	१६१	१४	रौद्रः	१८६	२
ग्लानिः	१६२	८	युद्धवीरात्कर्णस्य भेदाख्या-		
चिन्ता	१६२	१६	नम्	१८७	२
वितर्क.	१६३	५	वीर.	१८७	४
संचारिभावः ...	१६४	५	दानवीरः	} ...	१८७ १०
स्थायिभाव. ...	१६४	९	धर्मवीर.		
स्थायिभावभेदाः ...	१६५	३	दुष्टवीरः		
स्थायिभावभेदलक्षणानि	१६५	५	दयावीरः		

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
औदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगल्भता	१३०	११
सखी... ..	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१६
सुग्वा... ..	१०८	३	धैर्यम्... ..	१३१	४
मध्या... ..	११०	४	लीला... ..	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	विलासः	१३२	२
मध्या धीरा	} ११३	७	विच्छित्ति	१३२	१०
मध्या धीराधीरा			विश्वोकः	१३३	२
मध्याधीरा			किलकिचितम्	१३३	९
प्रगल्भा धीरा... ..	११४	८	मोहयितम्	१३४	२
प्रगल्भा धीराधीरा	११४	१६	कुट्टमितम्	१३६	८
प्रगल्भाधीरा	११५	४	विभ्रम.	१३४	१६
भेदाख्यानम्	११५	७	ललितम्	१३५	८
कुलटा	११६	२	मदः	१३५	११
कन्या... ..	११६	११	विहृतम्	१३६	४
येशा... ..	११७	३	तपनम्	१३६	९
भेदाख्यानम्	१२०	२	मौग्यम्	१३७	२
स्वाधीनमवृत्ता	१२०	७	विक्षेप	१३७	८
सखिद्वारा	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
अभिचारिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	३
अभिचारिकाभेदाः	१२१	३	चकितम्	१३८	३
अभिचारिस्थानानि	१२१	११	केलि.... ..	१३८	११
कलदास्यतिता	१२२	३	सुग्वाकन्ययोरनुरागेद्वितानि	१३९	२
विप्रवृत्ता	१२२	१०	सर्वाभामनुरागेद्वितानि	१३९	३
प्रेमितमवृत्ता... ..	१२२	१५	दृश्य.	१४१	३
दास्यमवृत्ता	१२३	६	दूतीगुणाः	१४२	३
निर्दोषवृत्तिता	१२३	१३	प्रतिनायकः	१४२	८
भेदाख्यानम्	१२८	६	उद्योपनविभावा.	१४२	११
निरिच्छलंकारा	१२९	२	अनुमावा.	१४३	८
निरिच्छलंकारा	१२८	२	मान्द्विधाः	१४४	७
निरिच्छलंकारा	१२८	८	तत्र, नन्मादय.	१४४	७
निरिच्छलंकारा	१२८	१६	नन्मादीना लक्षणानि	१४४	१०
निरिच्छलंकारा	१२९	५	अभिचारिण	१४६	७
निरिच्छलंकारा	१२९	१२	तत्र, निवेदः	१४६	१२
निरिच्छलंकारा	१२९	१६	आदेशः	१४७	२

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		
दैन्यम् ...	१४७	१२	भावपदनिरक्ति. ..	१६७	६
श्रम. ...	१४८	७	रसभेदा. ...	१६-	५
मदः ...	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार....	१६९	२
जडता ...	१४९	७	विप्रलम्भ	}	१६९
उग्रता ...	१५०	३	सभोग		
मोह ...	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विबोध. ...	१५१	३	विप्रलम्भभेदा. ...	१७०	४
स्वप्न. ...	१५१	११	तत्र, पूर्वराग	१७०	६
अपस्मार	१५२	८	कामदशा. ...	१७१	४
गर्वः	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेष ..	१७२	२
मरणम् ...	१५२	२	कामदशाद्यु विशेष	१७४	६
आलस्यम्...	१५३	७	पूर्वरागभेदः ...	१७४	९
अनर्प ...	१५४	५	मान }	}	१७४
निद्रा ...	१५४	११	कोप. }		
अवहित्या	१५५	२	रूप्यामान	१७६	८
अस्त्रियम् ...	१५५	८	मानभक्तोपादा	१७७	७
उन्माद ...	१५६	२	प्रदान. ...	१७७	१६
राज्ञा ...	१५७	२	दश कामदशा. ...	१७८	४
रमृति ...	१५७	१०	प्रदातभेदा ...	१७८	१७
गति. ...	१५८	२	करणविप्रलम्भ	१८०	८
त्यागि ...	१५८	८	रभोग ...	१८१	६
प्राप्त ...	१५८	१६	रभोगभेदा ..	१८२	४
मीला ...	१५९	५	राज्य ...	१८३	३
हर्ष ...	१५९	८	राज्यभेदा	१८३	८
राज्या ...	१६०	५	हरण ...	१८४	१०
अपाद ..	१६०	११	हरणविप्रलम्भस्वरूपम्		
पि ...	१६१	६	दातव्यम्	१८५	१३
अप्रत. ...	१६१	१४	रि. ...	१८६	३
अप. ...	१६२	८	रि. ...		
दिग्ग. ...	१६२	१०	रि. ...		
अप. ...	१६२	५	रि. ...		
अप. ...	१६४	५	रि. ...		
अप. ...	१६४	९	रि. ...		
अप. ...	१६५	३	रि. ...		
अप. ...	१६५	८	रि. ...		

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
औदार्यम्	१०७	०	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगतभता	१३०	११
खत्री	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१५
मुग्धा	१०८	३	धैर्यम्	१३१	४
मध्या... ..	११०	४	लीला	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	बिलाम	१३२	०
मध्या धीरा	११३	७	विच्छिन्नि	१३२	१०
मध्या धीरावीरा			विश्वोक्त	१३३	२
मध्या धीरा			किलकिञ्चित्तम्	१३३	९
प्रगतभा वीरा	११४	८	मोद्यायित्तम्	१३४	२
प्रगतभा धीरावीरा	११४	१६	कुट्टमिनम्	१३४	८
प्रगतभा वीरा	११५	४	विभ्रम	१३४	१४
भेदाख्यानम्	११५	७	ललितम्	१३५	-
कुलटा	११६	२	भद्र	१३५	११
कन्या... ..	११६	११	विह्वलम्	१३६	४
वेश्या	११७	३	तपनम्	१३६	९
भेदाख्यानम्	१२०	२	मौग्यम्	१३७	२
स्वावीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेप	१३७	८
खण्डिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
अभिसारिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	-
अभिसारि ऋभेदा	१२१	३	चकितम्	१३८	-
अभिसारस्थानानि	१२१	११	केलि	१३८	१४
कलहान्तरिता	१२२	३	मुग्धाकन्यथोरनुरागेक्षितानि	१३९	१
विप्रलब्धा	१२२	१०	सर्वाभामनुरागेक्षितानि	१३९	६
प्रोपितभर्तृका	१२२	१५	दृव्य	१४१	६
वासकसञ्जा	१२३	८	दूतीगुणा	१४२	३
विरहोत्कण्ठिता	१२३	१३	प्रतिनायक	१४२	८
भेदाख्यानम्	१२८	-	उद्दीपनविभावा	१४२	११
नायिकालकारा	१२८	२	अनुभावा	१४३	८
तत्र, भाव	१२८	२	मात्त्विका	१४४	२
हाव	१२८	८	तत्र, लम्भाद्य	१४४	७
हेला	१२८	१६	लम्भादीना लक्षणानि	१४४	१०
शोभा	१२९	५	अभिचारिण	१४६	२
कान्तिः	१२९	१०	तत्र, निर्वेद	१४६	१२
दीप्ति	१२९	१६	आवेग	१४७	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदनिरक्तिः	१६७	६
श्रमः	१४८	७	रसनेदा'	१६-	५
नदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार....	१६९	२
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ } ..	१६९	१५
उग्रता	१५०	३	सभोग. }		
मोहः	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विबोधः	१५१	३	विप्रलम्भनेदाः ...	१७०	४
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वरंग	१७०	६
अपत्याार	१५२	८	कामदशा ...	१७१	४
गर्वः	१५२	१३	तत्र, नरणे विशेषः ...	१७३	२
नरपाम्	१५३	२	कामदशासु विशेष	१७४	६
आलस्यम्	१५३	७	पूर्वरंगनेदः ...	१७४	९
अमर्षः	१५४	५	मान }		
निद्रा	१५४	११	कोप. }	१७४	१६
जडचित्वा	१५५	२	ईर्ष्यामानः ...	१७६	८
अज्ञानम्	१५५	८	मानभ्रतोपादा' ...	१७७	७
उन्माद	१५६	२	प्रदानः	१७७	१६
गद्गा	१५७	२	दश वानदशाः ...	१७८	४
स्मृति	१५७	१०	प्रदाननेशाः	१७८	१७
मतिः	१५८	२	करणविप्रलम्भः ...	१८०	८
व्याधि	१५८	८	रसनेदाः	१८१	६
प्राप्त	१५८	१२	रसभोगनेदा' ..	१८२	४
प्रीति	१५९	५	हास्य	१८३	६
रसं	१५९	८	हास्यनेदा' ..	१८३	८
रसपूजा	१६०	५	हरण	१८४	१०
विषाद	१६०	११	हरणविप्रलम्भस्वरूपम्		
विषे	१६१	६	दरदण्डम् ..	१८५	१३
अवलम्ब	१६१	१४	दण्डः	१८६	२
अज्ञाने ..	१६२	८	दण्डविप्रलम्भस्वरूपम्		
विज्ञान	१६२	१६	दण्डः	१८७	३
विज्ञाने	१६३	५	दण्डः	१८८	४
मैत्र्यनेका	१६४	५	दण्डनेदाः		
मैत्र्यनेका	१६४	९	दण्डनेदाः		
दण्डविप्रलम्भस्वरूपम्	१६५	३	दण्डनेदाः ...	१८७	१०
दण्डविप्रलम्भस्वरूपम्	१६५	८	दण्डनेदाः		

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
औदार्यम् ...	१०७	२
नायिकाभेदाः ...	१०७	४
खञ्जी... ..	१०७	९
मुग्धा.	१०८	३
मध्या... ..	११०	४
प्रगल्भा	१११	३
मध्या धीरा	} ११३	७
मध्या धीराधीरा		
मध्याधीरा		
प्रगल्भा धीरा... ..	११४	८
प्रगल्भा धीराधीरा ...	११४	१६
प्रगल्भा धीरा	११५	४
भेदाख्यानम्	११५	७
कुलटा	११६	२
कन्या... ..	११६	११
वेश्या... ..	११७	३
भेदाख्यानम्	१२०	२
स्वाधीनभर्तृका	१२०	७
सण्डिता	१२०	१०
अभिसारिका	१२०	१३
अभिसारिकाभेदाः	१२१	३
अभिसारस्थानानि	१२१	११
कलहान्तरिता	१२२	३
विप्रलब्धा	१२२	१०
प्रोपितभर्तृका... ..	१२२	१५
वासकसञ्जा	१२३	६
विरहोत्कण्ठिता	१२३	१३
भेदाख्यानम्	१२८	६
नायिकालंकारा.	१२७	२
तत्र, भाव.	१२८	२
हाव.	१२८	८
हेला	१२८	१६
शोभा	१२९	५
कान्तिः	१२९	१२
दीप्ति.	१२९	१६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	
माधुर्यम्	१३०	४	द्वयम्
प्रगल्भता	१३०	११	ध्रम
औदार्यम्	१३०	१९	नर
धैर्यम्	१३१	४	चञ्चल
लीला.	१३१	११	उपता
विलासः	१३२	३	मोह
विच्छिन्ति	१३२	१०	विद्योप
विश्वोकः	१३३	२	नत्र
किलकिचित्तम्	१३३	९	वगल्भ
मोहायितम्	१३४	२	नत्र
कुट्टमितम्	१३४	८	नगम्
विभ्रम.	१३४	१४	प्रत्यम्
ललितम्	१३५		वग
मद	१३५	११	दिश
विहृतम्	१३६	४	अवदिना
तपनम्	१३६	९	कालितम्
मौग्ध्यम्	१३७	२	उन्नाद ...
विक्षेप.	१३७	८	ना
कुतूहलम्	१३७	११	नत्र
हसितम्	१३८		नत्र
चकितम्	१३८	५	नामि
केलि....	१३८	१४	नाम
मुग्धाकन्ययोरनुरागेक्षितानि	१३९	३	नाम
सर्वासामनुरागेक्षितानि	१३९	९	नाम
दूत्य.	१४१	६	शून
दूतीगुणाः	१४२	३	विश्व
प्रतिनायकः	१४२	८	द्वि
उदीपनविभावा.	१४२	११	चञ्चल
अनुभावाः	१४३	८	ललि
मास्त्रिका.	१४४	३	विना
तत्र, नन्महादय.	१४४	५	द्वि
सम्भादीना लक्षणानि	१४४	१०	नत्र
व्यभिचारिण.... ..	१४६	२	नत्र
तत्र, निर्वेदः	१४६	१२	नत्र
धावेग.	१४७	३	नत्र

	पृष्ठस्य	पक्षौ	पृष्ठस्य प
भयानक	१८९	१४	गुणीभूतव्यङ्ग्याय मेदनि-
बीभत्स . . .	१९०	९	रूपणम् . . . २३८
अद्भुत . . .	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—
शान्त . . .	१९२	४	व्यञ्जनाम्यरूपम् २५१
दयावीराच्छान्तस्य मेदा-			अभिनातो व्यञ्जनाया पा-
ह्यानम् . . .	१९३	०	र्थक्ये हेतव . २५७
शान्तस्य रमत्वस्थापनम्	१९३	११	अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-
वत्सल . . .	१९४	१४	पादनंऽऽमत्वनिरूपणम् २६०
रसाना मिथो विरोधाह्यानम्	१९५	१५	रमादिव्यङ्ग्याह्यानेऽनुमान-
भाव . . .	१९७	३	म्याक्षमत्वप्रतिपादनम् २६२
रसाभासभावाभासौ . . .	१९९	१०	व्यजनोपसहार . . . २७१
अनौचित्यदर्शनम् . . .	१९९	१४	षष्ठपरिच्छेदे—
भावशान्त्यादि . . .	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यध्रुव्यमेदां २७२
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकसज्ञाकारणम् . . . २७२
काव्यमेदौ . . .	२०६	३	अभिनय . . . २७२
अभिधामूलध्वनि } . . .	२०७	३	रूपकमेदा . . . २७३
लक्षणामूलध्वनि } . . .	२०७	३	उपरूपकमेदा २७३
लक्षणामूलध्वनेर्भेदा . . .	२०८	२	नाटकलक्षणम् . . . २७३
अभिधामूलध्वनेर्भेदौ . . .	२१०	१२	अङ्गलक्षणम् २७५
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-			गर्भाङ्गलक्षणम् . . . २७६
त्रैविध्यम् . . .	२११	१०	नाटकरचनापरिपाटी . . . २७६
शब्दशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			पूर्वरत्न २७६
द्वैविध्यम् . . .	२१२	५	नान्द्या आवश्यकत्वम् २७७
अर्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			नान्दीस्वरूपम् २७८
द्वादशमेदा २१४	१	९	नान्द्यनन्तरेतिकर्तव्यता २८२
शब्दार्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्यै-			भारतीवृत्ति . . . २८३
कविधत्वाह्यानम् २२०	४	४	भारतीवृत्तेरज्ञानि २८३
ध्वनेरष्टादशविधत्वनिरू-			आमुस (प्रस्तावना) २८३
पणम् २२१	३	३	प्रस्तावनामेदा . . . २८४
अर्थशक्तयुद्धवध्वने प्रव-			उद्दाल्य(त)क . . . २८४
न्वेऽतिदेशः . . . २२९	७	७	कथोद्घात . . . २८५
द्वादशादिव्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-			प्रयोगातिशय . . . २८६
स्याह्यानम् . . . २३१	१	१	प्रवर्तकम् . . . २८७
निमेदाह्यानम् . . . २३३	८	८	अवलगितम् . . . २८७
. . . २३८	२	२	नखकुटुम्बितनिरूपणम् २८७

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
प्रासादिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिभ्यासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा ...	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषना	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
अष्टावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसधिमेदा.	३०५	११
अष्टमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अष्टमुखे नतनेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा ...	२९५	३	विद्युतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नमः	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नमोद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरो...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
वारम्भः	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोग. (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिमेदाः	३१०	२
संधि. ...	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
सधिमेदाः	२९९	१३	मार्गः...	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्...	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भ	३००	५	क्रमः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	सप्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
सुखसधिमेदा.	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	प
भयानकं	१८९	१४	गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मेदनि-		
बीभत्सं	१९०	९	रूपणम्	२३८	
अद्भुतं	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—		
शान्तं	१९२	४	व्यञ्जनास्वरूपम् ...	२५१	
दयावीराच्छान्तस्य मेदा-			अभिधातो व्यञ्जनायाः पा-		
ख्यानम्	१९३	२	र्थक्ये हेतवः ...	२५७	
शान्तस्य रमलस्थापनम्	१९३	११	अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-		
वत्सल	१९४	१४	पादनेऽक्षमलनिरूपणम्	२६०	
रमाना मियो विरोधाख्यानम्	१९५	१५	रसादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-		
भावं	१९७	३	स्याक्षमलप्रतिपादनम्	२६२	
रसाभामभावाभासां ...	१९९	१०	व्यञ्जनोपसंहारः ...	२७१	
अर्नाचिल्यदर्शनम् ...	१९९	१४	षष्ठपरिच्छेदे—		
भावशान्त्यादिः ...	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यश्रव्यमेदां	२७२	
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकसज्ञाकारणम् ...	२७२	
काव्यमेदां	२०६	३	अभिनयं	२७२	
अभिधामूलध्वनिः } ...	२०७	३	रूपकमेदां	२७३	
लक्षणामूलध्वनिः } ...	२०८	२	उपरूपकमेदां ...	२७३	
लक्षणामूलध्वनेर्भेदां ...	२१०	१२	नाटकलक्षणम् ...	२७३	
अभिधामूलध्वनेर्भेदां ...	२१०	१२	अङ्गलक्षणम् ...	२७५	
मलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-			गर्भाङ्गलक्षणम् ...	२७६	
र्वाभिध्यम्	२११	१०	नाटकरचनापरिपाटी ...	२७६	
शब्दशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य			पूर्वरत्नं	२७६	
द्वैविध्यम्	२१२	५	नान्द्या आवश्यकत्वम्	२७७	
अर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य			नान्दीस्वरूपम् ...	२७८	
द्वादशमेदां	२१४	९	नान्द्यनन्तरेतिकर्तव्यता	२८२	
शब्दाद्यंशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य-			भारतीवृत्ति	२८३	
कविबन्धाख्यानम्	२२०	४	भारतीवृत्तेरद्धानि ...	२८३	
ध्वनेऽष्टादशनिश्चलनिरू-			आमुग्य (प्रन्धावना) ...	२८३	
पणम्	२२१	३	प्रन्धावनामेदाः ...	२८४	
अनेशक्त्युद्भवध्वने प्रव-			उद्भास्य(त)क ...	२८४	
न्धेऽतिदेशः	२२९	७	कथोद्घातः	२८५	
पदशक्तिवन्तः अष्टमव्यङ्ग्य-			प्रयोगातिशयः ...	२८६	
व्यङ्ग्यनम्	२३१	१	प्रवर्तकम्	२८७	
ध्वनिमेदाख्यानम् ...	२३३	८	अवलनितम्	२८७	
... ..	२३८	२	नन्धुदृष्टमितानिरूपणम्	२८७	

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वल्लुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपलक्षेपः	३०१	१८
प्रासादिकवल्लुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिच्युतः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविसिद्धिः	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपलक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषणा	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	भेदः	३०५	७
अष्टावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसन्धिभेदाः	३०५	११
अष्टमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अष्टमुखे मतभेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविसिद्धिः	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्धप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नर्न	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नर्नद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्दावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
आरम्भः	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
निष्पत्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलानाम्.)	२९९	३	गर्भसन्धिभेदाः	३१०	२
सन्धिः...	२९९	९	तत्र, अमृताहरणम्	३१०	५
सन्धिभेदाः	२९९	१३	मार्गः...	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्...	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भः...	३००	५	क्रमः...	३११	६
विमर्शः	३००	१६	संप्रतः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहारः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
सुखसन्धिभेदाः	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	३

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
भयानक	१८९	१४	गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदनि-		
बीजम्	१९०	९	रूपणम्	२३०	
...	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—		
...	१९२	४	व्यञ्जनास्वरूपम् ...	२५१	
दशविंशत्युक्तस्य भेदा-			अभिधातो व्यञ्जनाया पा-		
रूपानम् ...	१९३	२	र्थस्य हेतवः ...	२५७	
...	१९३	११	अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-		
...	१९४	१४	पादनेऽक्षमलनिरूपणम्	२६०	
...	१९५	१५	रसादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-		
...	१९७	३	स्याक्षमलप्रतिपादनम्	२६२	
...	१९९	१०	व्यञ्जनोपसहारः ...	२७१	
...	१९९	१६	षष्ठपरिच्छेदे—		
...	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यश्रव्यभेदा	२७२	
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकसज्ञाकारणम् ...	२७२	
...	२०६	३	अभिनय	२७२	
...	२०७	३	रूपकभेदाः	२७३	
...	२०८	२	उपरूपकभेदाः ...	२७३	
...	२१०	१२	नाटकलक्षणम् ...	२७३	
...	२११	१०	अदृढलक्षणम्	२७५	
...	२११	१०	गर्भादृढलक्षणम् ...	२७६	
...	२१२	५	नाटकचरित्रापरिपाटी...	२७६	
...	२१६	१	पृथक्गतः ..	२७६	
...	२२०	६	नान्या आवश्यकत्वम्	२७७	
...	२२१	३	नान्दीमन्त्रणम् ...	२७८	
...	२२१	३	नान्यनन्दरेनिकर्तव्यता	२८०	
...	२२१	३	भारतीयुक्ति	२८३	
...	२२३	६	भारतीयुक्तेरज्ञानि ..	२८३	
...	२२३	६	आत्मन् (प्रस्तावना) ...	२८३	
...	२२३	६	प्रस्तावनाभेदाः ...	२८६	
...	२२३	६	उद्देश्य(त)कः ..	२८६	
...	२२३	६	कथोद्देश्य	२८९	
...	२२३	६	प्रयोगपरिच्छेद	२८९	
...	२२३	६	प्रवर्तकः	२८९	
...	२२३	६	श्रवणपरिच्छेद	२८९	
...	२२३	६	नान्दीमन्त्रणपरिच्छेदम्	२८९	

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेप.	३०१	१८
प्रासङ्गिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः ...	३०२	६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिन्धासः ...	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम् ...	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः... ..	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः... ..	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम् ...	३०४	१
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपका	२९२	१६	परिभाषना	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
अङ्गावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसधिनेदा.	३०५	११
अङ्गमुखम्	२९४	९	तत्र, विलास.	३०५	१६
अङ्गमुखे मतनेदः ...	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतय.	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नर्म	३०७	४
विन्दुः... ..	२९६	५	नर्मद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्) ...	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी... ..	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
आरम्भः	२९८	६	पुष्पम्... ..	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्... ..	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियत्ताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिनेदा.	३१०	२
सधिः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
सधिनेदाः	२९९	१३	मार्गः... ..	३१०	११
तत्र, मुखम्	२९९	१६	रूपम्... ..	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भ.	३००	५	ऋनः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	संप्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
मुखसधिनेदा. ...	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	३

	पुस्तक	पृष्ठ	पुस्तक	पृष्ठ
भयानक	१८१	१८	गुणीभूतव्यङ्ग्य भेदनि-	
बीभत्स .. .	१९०	९	रामम् .	२३८ ४
अद्भुत .	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—	
शान्त .	१९२	४	शयनाभ्युत्थनम्	२५१ १
दयावीरगन्धर्वान्तम्य भेदा-			गमि र तो शयनाया पा-	
ख्यानम्	१९३	०	गपय हे।प	२५७ ९
शान्तस्य रमत्वव्यापनम्	१९३	११	अभिधातभगणयो रमादिप्रति-	
वत्सल .. .	१९४	११	पाश्चेत्तमाननिष्पन्नम् २६०	२
रसाना मिथो विरोधाख्यानम् १९५	१९५	१९	रमादियत्तात्पर्यानेऽनुमान-	
भाव .	१९७	३	स्याक्षम प्रतिपादनम्	२६२ १
रसाभामभावाभार्मा ..	१९९	१०	व्य। तो। म। शर .	२७१ ४
अनौचित्यदर्शनम् ...	१९९	१८	षष्ठपरिच्छेदे—	
भावशान्त्यादि ...	२०२	१२	काव्यस्य श्वध्वभेदा	२७२ ४
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपक्रमशास्त्ररणम् .	२७२ ७
काव्यभेदा	२०६	३	अभिनय ..	२७२ ११
अभिधामूलध्वनि	}	३	रूपकभेदा .	२७३ १
लक्षणामूलध्वनि			उत्पत्तिकभेदा	२७३ १
लक्षणामूलध्वनेर्भेदा	२०८	२	नाट्यलक्षणम् ...	२७३ ११
अभिधामूलध्वनेर्भेदा	२१०	१२	अङ्गलक्षणम्	२७५ ४
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-			गर्भाङ्गलक्षणम् ...	२७६ ७
त्रैविध्यम् ...	२११	१०	नाट्यरचनापरिपाटी	२७६ ११
शब्दशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			पूर्वत	२७६ १६
द्वैविध्यम् .	२१२	७	नान्या आवश्यफलम्	२७७ १
अर्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			नान्दीस्वह।म्	२७८ १
द्वादशभेदा	२१४	९	नान्यनन्तरेतिकृतञ्चना	२८२ ९
शब्दार्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्ये-			भारतीवृत्ति	२८३ ४
कविधत्वाख्यानम्	२२०	४	भारतीवृत्तेरज्ञानि	२८३ ६
ध्वनेरष्टादशविवलनिरु-			आमुख (प्रस्तावना)	२८३ ११
पणम्	२२१	३	प्रस्तावनाभेदा	२८४ १
अर्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य प्रव-			उद्घास्य(त)रु	२८४ १
न्धेऽतिदेश ...	२२९	७	कथोद्घात	२८५ १
पदाशादिव्यङ्ग्यसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-			प्रयोगातिशय	२८५ १
स्याख्यानम् ...	२३१	१	प्रवर्तकम् . . .	२८७ १
ध्वनिभेदाख्यानम् ...	२३३	८	अवलगितम् .	२८७ ७
गुणीभूतव्यङ्ग्यम् .	२३८	२	नखकुट्टमितनिरुपणम्	२८७ ११

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
प्राप्तधिक्रवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिष्कारः	३०२	६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिञ्चासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा ...	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषणा	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्भेदः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	भेदः	३०५	७
अष्टावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसंधिभेदाः	३०५	११
अष्टमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अष्टमुखे मतभेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नर्म	३०७	४
विन्दुः	२९६	५	नर्मद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
धारम्भः	२९८	६	पुष्पम्	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलागनः)	२९९	३	गर्भसंधिभेदाः	३१०	२
संधिः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
संधिभेदाः	२९९	१३	मार्गः	३१०	११
तत्र, मुखम्	२९९	१६	रूपम्	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भः	३००	५	ऋतः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	संप्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
मुखसंधिभेदाः	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य
क्षितिः	३१२	१४	फलनिरूपणम् ...	३२२
त्रो (तो) टकम् ...	३१२	१८	अङ्गप्रशंसा	३२२
अधिवलम्	३१३	३	रसव्यञ्जनुरोधेनाज्ञाना	
उद्वेगः	३१३	६	संनिवेशरूपणम् ...	३२२
विद्रवः	३१३	१०	वृत्तयः	३२३
विमर्शसधिभेदाः ...	३१३	१४	तत्र, कैशिकी	३२३
तत्र, अपवादः	३१३	१७	कैशिक्या अज्ञानि	३२३
सफेटः	३१४	३	तत्र, नर्म	३२३
व्यवसायः	३१४	११	नर्मस्फूर्जः	३२४
द्रवः	३१४	१५	नर्मस्फोटः	३२५
द्युतिः	३१५	३	नर्मगर्भः	३२५
शक्तिः	३१५	९	सात्वती	३२५
प्रसङ्गः	३१५	१६	सात्वत्या अज्ञानि...	३२६
खेदः	३१६	९	तत्र, उत्थापकः	३२६
प्रतिषेधः	३१६	१६	सांघात्यः	३२६
विरोधनम्	३१७	५	संलापः	३२६
प्ररोचना	३१७	११	परिवर्तकः	३२७
आदानम्	३१८	१	आरभटी	३२७
छादनम्	३१८	८	आरभत्या अज्ञानि ...	३२७
निर्वहणसधिभेदाः ...	३१८	१४	तत्र, वस्तुत्थापनम् ...	३२७
तत्र, सविः	३१८	१९	सफेटः	३२७
विवोधः	३१८	२३	सक्षितिः	३२८
श्रयनम्	३१९	७	अवपातनम्	३२९
निर्णयः	३१९	१२	नाट्योक्तयः	३२९
परिभाषणम्	३१९	२०	नामकरणम्	३३०
कृतिः	३२०	३	नाट्यपरिभाषा	३३१
प्रसादः	३२०	७	भाषाविभागः	३३३
आनन्दः	३२०	९	पद्मत्रिंशत्क्षणादीनामा-	
समयः	३२०	१२	ख्यानम्	३३४
शुद्धिः	३२०	१५	लक्षणासुद्देशः	३३४
भाषणम्	३२०	२२	तत्र, भूषणम्	३३५
पूर्ववाक्यम्	३२१	३	अक्षरसंघातः	३३५
काव्यसंहारः	३२१	५	शोभा	३३५
प्रदक्षिः	३२१	७	उदाहरणम्	३३६
७. पद्यज्ञोपसंहारः ...	३२१	१८	हेतु	३३६

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः

साहित्यदर्पणः ।

श्रीमद्रामचरणतर्कयोगीनकृतया विवृत्त्या समेतः ।

प्रथम परिच्छेद ।

अन्धारम्भे निविन्नेन प्रारिप्सितपरिममाप्तिव्यागो वाक्याधिष्ठिततया
भेदतायाः सामुख्यमायने—

विवृत्तिः ।

व्यङ्ग्यार्थो, व्यङ्ग्यार्थव्युत्पत्त्या वाक्यार्थो, अन्वयार्थो विवृत्यर्थः ।

रेवमिन्द्रियव्यवहारपरिष्कारेण वाक्येण व्यङ्ग्यार्थो विवृत्यर्थः ।

अन्वयार्थो विवृत्यर्थः— अन्वयव्यवहारपरिष्कारेण ।

विवृत्तिव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।

अन्वयव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।

व्यङ्ग्यव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।

अन्वयव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।
व्यङ्ग्यव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।
अन्वयव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।
व्यङ्ग्यव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।
अन्वयव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।
व्यङ्ग्यव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।
अन्वयव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।
व्यङ्ग्यव्यवहारपरिष्कारेण वाक्यार्थो विवृत्यर्थः ।

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य
समम्...	५९५	१	समुच्चयः	६०७
विचित्रम्	५९५	७	समाधिः	६०९
अधिकम्	५९५	११	प्रत्यनीकम्	६०९
अन्योन्यम्	५९६	९	प्रतीपम्	६०९
विशेषः	५९६	१२	मीलितम्	६११
व्याघातः	५९७	१०	सामान्यम्	६११
कारणमाला	५९८	७	तद्गुणः	६१२
मालादीपकम्...	५९८	१२	अतद्गुणः	६१२
एकावली	५९९	२	सूक्ष्मम्	६१३
सारः...	५९९	१४	व्याजोक्तिः	६१४
यथासख्यम्	६००	४	स्वभावोक्तिः	६१५
पर्यायः	६०१	१	भाविकम्	६१६
परिवृत्तिः	६०२	४	उदात्तम्	६१८
परिसंख्या	६०२	१४	रसवदाद्यलंकाराः	६१८
उत्तरम्	६०४	३	भावोदयाद्यलंकाराः	६१९
अर्थापत्तिः	६०५	१	सप्तष्टिसकरालंकारौ	६२२
विकल्पः	६०५	१३	ग्रन्थालंकारश्लोकौ	६३२

‘त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्’ इति च । विष्णुपुराणेऽपि—

‘काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥’ इति ।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम् । तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिर्दाह—‘तददोषो शब्दार्थं

कृतिज्ञस्यन्यतरजनक संस्कारविशेष ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामा । नाट्यमभिनय प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । रसव्यञ्जका. शब्दार्था इत्यर्थ ॥ कारिकास्थं ‘तेन-’ इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन ‘चतुर्वर्गफलप्राप्ति-’ इत्यादिश्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनसबन्धयोर्लाभ । सन्ध्यात्र प्रयोजनाभिधेययो कार्यकारणभावरूप ॥ कश्चिदिति । काव्यप्रकाशकृत कारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थ । शब्दार्थाविति । विनिगमन निरहेण उपस्थापकत्वसंबन्धेनार्थविशिष्ट शब्द । उपस्थाप्यत्वसंबन्धेन शब्दविशिष्टार्थं. काव्यमित्यर्थ । अत्र शब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वाभ्यां वैचित्र्यविशेषरत्नालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यां प्रधानाप्रधानभावो नियामक न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्व वैचित्र्यविशेषावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् । नाट्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयावायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्ते । न तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्व तत्र व्यवहारानुपपत्ति

1. स्वरूपमिति । वस्तुनो मत्रस्यैव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण किम निर्दृष्ट लक्षणं नाम्नि । तत्र. मुन्दोपमुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि सण्डितानि भवन्ति । अन्धकारैरपि महत्या आरभत्या यदक्षण स्थिरीकृतं तदपि लक्ष्यासंग्राहकत्वेन पौ सण्डितमेव । तदेतद् यथावमर निरीक्षणायम् । एव यदधिकलक्ष्यसंग्राहकं तदे लक्षणं व्यवहार्यम् । नाट्यं शब्दार्थावेव । उक्त चाचार्यमन्त्रेण ‘ननु शब्दोर्था काव्य-’ इत्यादि । तत्र शब्दार्थयो. परिष्कारका गुणालंकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पथ लोच्यं च ‘अविज्ञेयं काव्यमाहुन्लच्छाब्दार्था वगाहने स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतार्था तुल्यं शास्त्रमज्ञावः ॥’ इति निरुद्धम् । इह आत्मत्वव्याप्यदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविक स्मारभूतत्वात् । अन्यन्व तु श्रौतचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2 काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव कारिकाकार. । तथाहि—‘माला तु पूर्ववत्’ इति काव्यप्रकाशकारिणा ‘पूर्ववत्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोगेकत्व एव वृत्तिनचन्द्रमिति मालोपमायाः ‘पूर्ववत्’ इति दृष्ट न्वनयोपन्यासः संगच्छते । ‘मालोपमा’ इति वृत्तिकारिणा तु ना दृष्टान्तीकृतं वृत्तिदृक्कारिकाहृत्तोरर्थ म्ययमेव राग-’ इति मन्त्रिन् ॥’ इति सुभाषणर भीमसेनदीक्षिता अपि उदन्ति ॥

काव्य, ‘पूर्ववत्’ इति चतुर्थे नन्दे २ ‘तेन-’ इति ‘पुन वापि, इति’
३ चतुर्थे नन्दे ३ ‘तस्य’ मन्त्रे नन्दे २ ‘आत्’ इति चतुर्थे नन्दे
‘अव-’ इति नन्दे — ‘इति’ इति नन्दे नन्दे’ इत्यादि पठ पुनःकारिणा कश्चि.

‘त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्’ इति च । निष्पुपुराणेऽपि—

‘काव्यालापाश्च ये कनिद्दीप्तकान्तरिप्रणि च ।

शब्दमूर्तिभरसैते निष्पुपुरांशा महात्मनः ॥’ इति ।

तेनै रेतुना तस्य हाव्याग्य सारं निष्पुप्यते । एतेनाभिधेयं न प्रदर्शितम् । तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षया ऋषिर्गोह—‘तदशेषो शब्दाय

कृतिशस्यन्यतरजनक. सस्कारविशेष ॥ त्रिवर्गो धर्मायैहासा । नाट्यमभिनय प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । गगनगतः शब्दायै इत्यर्थः ॥ कति कास्थं ‘तेन—’ इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन ‘त्रिवर्गफलप्रति—’ इत्यादिश्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनमवन्वथीलोग । सम्यक् श्वात्र प्रयोजनाभिधेययो कार्यकारणभावरूप ॥ कश्चित्ति । काव्यप्रकाशक कारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थः । शब्दार्थाविति । निनिगमन विरहेण उपस्थापकत्वसम्बन्धेनाविशिष्ट शब्द । उपस्थाप्यतामन्वधेन शब्दविनिश्चि श्चार्थः काव्यमित्यर्थः । अत्र शब्दार्थयोर्निशेषणनिशेषभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वान्ता वैचित्र्यविशेषरूपालंकारप्रयोजकताप्रयोजकताभ्या प्रवानाप्रवानभावो नियामक । न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषाभावरूपत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् । बाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायरत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्ते । न च तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्वं तत्र व्यवहारानुपपत्ति

1. स्वरूपमिति । वस्तुतो मन्वसेव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण किमपि निर्दुष्ट लक्षण नास्ति । ततः सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि स्रष्टितानि भवन्ति । शब्दकारैरपि महत्या आरभत्या यलक्षण स्थिरीकृत तत्रपि लक्ष्यासग्राहकत्वेन परे खण्डितमेव । तदेतद् यथावमर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसग्राहक तदेत लक्षण व्यवहार्यम् । तादृक् शब्दार्थाविवेक । उक्त चानार्थरद्वयेन ‘ननु शब्दोपो काव्य—’ इत्यादि । तत्र शब्दार्थयो परिष्कारका गुणालकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पर्या लोच्यैव ‘कनिकर्म काव्यमाहुस्तच्छाब्दार्थो वगाहते स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतानि त्युक्त शास्त्रसद्भावः ॥’ इति निवडन् । इह आत्मत्वव्याप्यदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकः सारभूतत्वान् । अन्यस्य तु औपचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2. काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव कारिकाकार । तथाहि—‘माला तु पूर्ववत्’ इति काव्यप्रकाशकारिकाया ‘पूर्ववत्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरेकत्व एव वृत्तिमात्रप्रदर्शितमालोपमाया ‘पूर्ववत्’ इति दृष्टान्ततयोपन्यास संगच्छते । ‘मालोपमा—’ लक्षिता कारिकाया तु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकारकारिकाकृतोरैक्य स्वयमेव राजा-
टैः सञ्चितम् ॥’ इति सुधासागरे भीमसेनदीक्षिता अपि वदन्ति ॥

क ख, ‘अपि’ इति घ पुस्तके नास्ति ३ ‘तेन—’ इत्यादि ‘पुन कापि, इति’
लो ग पुस्तके नास्ति ४ ‘तान्त्’ ग पुस्तके नास्ति ४ ‘आह’ क ख घ-पुस्तकेऽ
५ ‘अथ शब्दार्थयो—’ इत्यादि ‘निशेष्यत्वोपगमात्’ इत्यन्तः पाठ पुस्तकान्तरे नास्ति

आसत्तिर्बुद्ध्याविच्छेदः । बुद्धिर्विच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्माधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

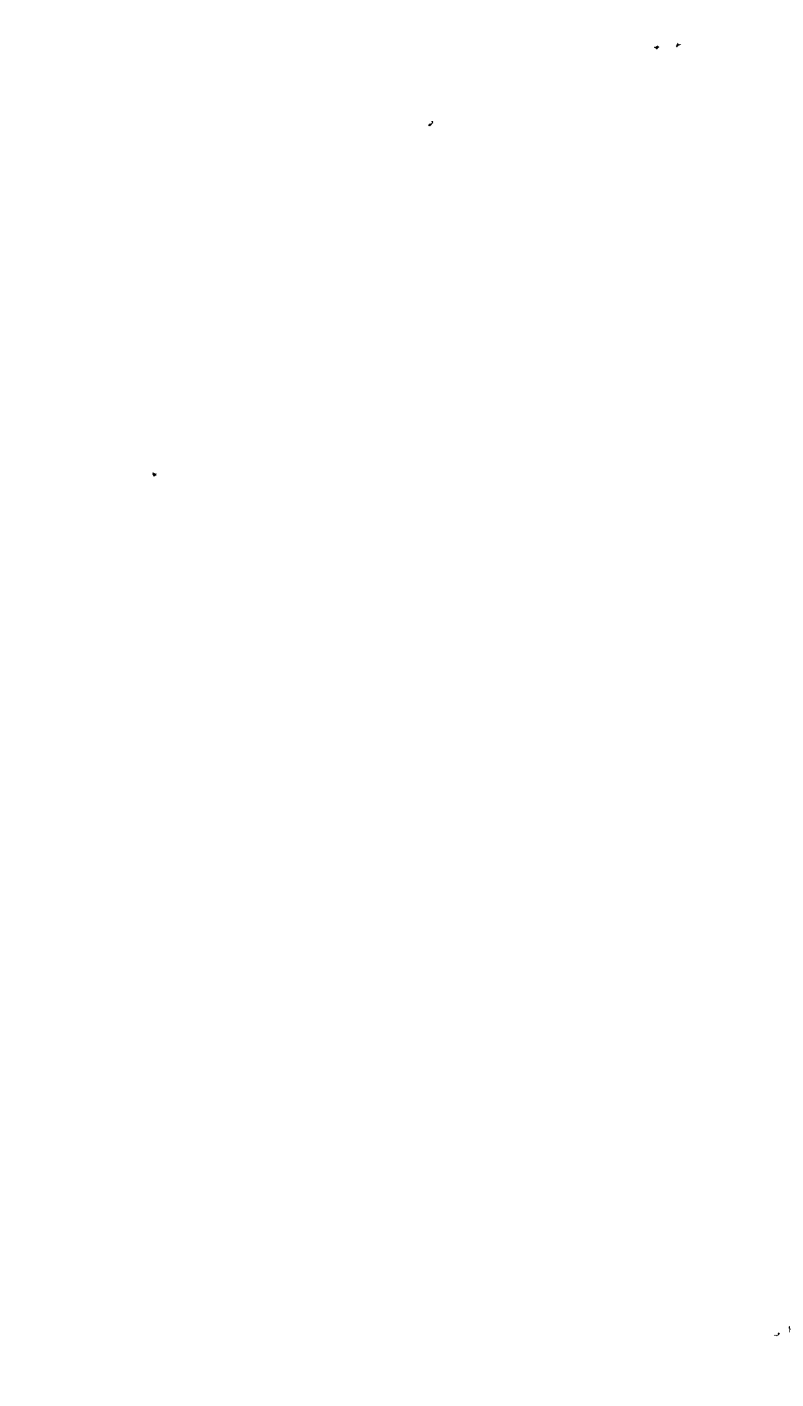
वाक्योच्चयो महावाक्यम्—

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

‘विमलं जलं, नद्या कच्छे महिपश्चरति’ इत्यत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थनान्वयबोधे सति सिद्धे ‘इच्छाविरहात्’ इति न्यायेन ‘कच्छे’ इत्यनेन श्रोतुरन्वयबोधे इच्छाविरह । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा ‘नद्या’ इत्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायादनुपद्नाद्वा ‘कच्छे’ इत्यनेन सवन्वाद्गृहीतवचृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्वयबोधेच्छा संभवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह—आसत्तिरिति । बुद्धे पदार्थोपस्थितेरविच्छेदोऽव्यवधानम् । अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थ । व्यवधानं च कालवाहुत्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च संभवति । तत्राद्यमाह—बुद्धीति । वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे । दिनान्तरेत्यन्त्यव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवधानेनाप्यनासन्नत्वं बोध्यम् । संगतिर्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलकः । द्वितीयं यथा—‘गिरिभुक्तमग्निमान्देवदत्तेन’ इत्यत्र गिरिरग्निमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति वाक्यार्थबोध द्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमानुयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्या अग्निमानिति पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् । प्रकृतोपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यवधाने लासत्तिरस्त्येव । तेन ‘अक्षेन ग्रामं गच्छति’ इत्यादौ ग्रामपदार्थोपस्थितिव्यवधानेऽपि अथपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहृतैव । स्वार्थबोधसमाप्तत्वमपि पदोच्चयनिशेषणं बोध्यम् । तेन ‘शून्यं वासगृहं—’ इत्यादिभागस्य न वाक्यत्वम् । योग्यताकाङ्क्षयो पदोच्चयधर्मत्वमुपपादयति—आकाङ्क्षेति । आकाङ्क्षया इच्छारूपत्वाद्द्विपरीतबुद्ध्यभाव-रूपयोग्यतायाश्चात्मनिष्ठतयान्वयबोधहेतुत्वादात्मवृत्तित्वमेव । उपचारात्खजन्जनकलरूपपरम्परासंबन्धात् । एकरूपार्थीयापरपदार्थसद्भावरूपयोग्यतायास्तु पदार्थधर्मत्वेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकलसंबन्धेन पदोच्चयधर्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निहत्कासतेरप्यात्मधर्मत्वात् तत्राप्येव रीतिरनुसर्तव्या । यदि पुन समन्वितारविशेष आकाङ्क्षा, अव्यवधानोच्चरितत्वमासत्ति, तदानयो साक्षादेव पदोच्चयधर्मत्वमित्यास्ता विस्तर । महावाक्यमाह—वाक्योच्चय इति । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे ‘चक्षुषा

१. उपेति । उपचारो लक्षणा । तात्पर्यानुपपत्तिश्चोपचारे वीजन् ॥

१ ‘यैव’ ग. २ ‘पदन्व’ रा. ३. ‘उच्चरितेन’ घ. ४ ‘तत्र’ क. ५ ‘योग्यता—’ इति रा. ग पुनन्के नास्ति, घ पुनन्के तु ‘वाक्योच्चय—’ इत्यस्य प्रादर्यते ६ अव्यवहितपदार्थे अस्तिरिति तात्पर्यार्थं इति पुनन्कान्तरे नास्ति ७ ‘प्रकृतोप—’ इत्यादि—‘अव्याहृतैव’ इत्यान्त पुनन्कान्तरे न दृश्यते ८ ‘आत्मवृत्तित्वमेव । एकरूपार्थे—परपदार्थमन्वययोग्यताया ९. उपचारात्खजन्जनकलरूपपरम्परासंबन्धेन पदोच्चयधर्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निहत्कासतेरप्यात्मधर्मत्वमित्यास्ता विस्तर । महावाक्यमाह—वाक्योच्चय इति । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे ‘चक्षुषा

...

...

रोपा । इयमेव रूपकालंकारस्य बीजम् । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा यथा—‘अश्वः श्वेतो धावति’ । अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसमवेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा—‘एते कुन्ताः प्रविशन्ति’ । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्सारोपत्वम् । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—‘कलिङ्गः पुरुषो युध्यते’ । अत्र पुरुषकलिङ्गशब्दयोराधाराधेयभावः संबन्धः । प्रयोजने यथा—‘आयुर्धृतम्’ । अत्रायुष्कारणमपि धृतं कार्यकारणभावसंबन्धसंबन्धव्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा—राजकीये ण्प्पे गच्छति ‘राजासौ गच्छति’ इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः संबन्धः । यथा वा—अर्ग्रमात्रेऽव्ययभागे

धावति’ इत्यत्रापि ‘धावति’ इत्यत्र ‘शोभते’ इति द्रष्टव्यम् । अन्ययोपादानलक्षणा न स्यादिति प्रागेव दर्शितम् (४३३) । अत्र निरुक्तारोपमत्त्वमुपपादयति—अत्र हीति । ‘लक्षणाजन्यपदार्थोपस्थिते प्राक्काले’ इति शेषः । अनिगीर्णस्वरूपः प्रयुक्तगच्छेन प्रतिपाद्य । एते कुन्ता इति । विषयस्य मामान्यवाचिना सर्वनाम्ना निर्देशेऽपि विशेषरूपेणानुपस्थिता साध्यवसाना लक्षणवेति काव्यप्रकाशकारमतम् । तद्वद्भूतलमिति प्रतीतिसत्त्वे ‘घटाभाववद्भूतलम्’ इति प्रतीत्यनुदयात्सर्वनाम्नोऽपि विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं कल्प्यत इत्यभिप्रायेण पूर्वमतमननीकृत्य तत्रापि सारोपा लक्षणैर्निर्देशयति—अत्र सर्वनाम्नेति । आयुर्धृतमिति । अत्र अन्यसंबन्धागोपं च दर्शयति—आयुष्कारणमपीति । अन्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेणेत्यत्र वाकारो बोध्यः । लक्षणाबीजं विविधं शक्यसंबन्धं दर्शयन्वद्वन्द्वुदाहरणान्याह—राजकीय इति । अत्र राजकर्मतिशयपरिच्छेदातिशया राजवदलङ्घनशामनत्वं वा प्रयोजनम् । अवयवभागे इत्यत्र भागशब्द स्वरूपार्थः । अत्र प्रयोजनाभावाद्दृष्टिरेव । हन्-

1. ण्प्प इति । ‘इदमनु सनिदृष्ट समीपतन्वार्ति चैतदोरूपम् । अदमनु निरदृष्ट तदिति परोक्षं नित्रानीयाद् ॥’ इति, अवयवन्तु भूतभक्तिः पविशेपवन्नेममपि नियमनेऽन्वयः श्रद्धने । तत्र एव ‘पूर्वं प्वाभवत्’ ‘अभूदभूमिः’ ‘वभूव रक्ष.’ इति ‘अमु पु. पदमपि’ ‘अमु म्पि त्व’ इति चैवनादयो. रचुश्चशिशुपालवधप्रयोगाः ।

2 अग्नेति । अग्नेत् इत्यत्राग्नावेऽवयवत्वेन हस्तशब्दो ल्याप्तमिह. हस्तावयव-

१ ‘उदाहरणं सागोका इत्यत्र म्पुत्रे २ शक्यसंबन्धावयवत्वात्तदर्थं ३ शक्यसंबन्धावयवत्वेन तदन्वयवयवत्वं ग. ४ अत्यभिचारेण इति म्पुत्रे तदिति ५ ‘अमु पदमपि’ इत्यत्र स्यादवयवत्वात्तदर्थं अत्यभिचारेण इत्यत्र म्पुत्रे ६ ‘वध’ च हन्, च पुत्रे तु ‘वध’ इति ६ वदन्ते’ म्. ७ ‘वदन्ते’ म् ‘हस्तावयवभागे’ च पुत्रे तु ‘अग्ने’ इति, वदन्ते

‘हृन्नोऽयम्’ । अत्रावयवावयवविभावलक्षणसंबन्धः । ‘ब्राह्मणोऽपि तक्षा-
सौ’ । अत्र तात्कर्म्यलक्षणः । इन्द्रार्थानु स्थूणानु ‘असौ इन्द्राः’ । अत्र
तादर्थ्यलक्षणः संबन्धः । एवमन्यत्रापि । निर्गीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
दात्म्यप्रतीतिकृत्साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥

दन्वार्थनाम्नि प्रयोजनमित्यन्ये । ब्राह्मणोऽपीत्यपि वागक्षत्रियादिवान्तर । तदा
जातिविशेष । गमगतधकमेति नैपुण्यमत्र प्रयोजनम् । इन्द्रार्थाश्चित्ति ।
इन्द्रपृजार्थे कतिपयतास्वित्त्वं । स्थूणासु गन्धेषु । इन्द्रवदृचनानामत्र प्रये-
ज्यम् । एतदुदाहरणचतुष्टयमपि नारोपाया एव । ‘—निर्गीणस्य मत्ता नान्य-
निता’ इति कारिकाश्ल(दल) व्यासरोति—निर्गीर्णस्येति । इन्द्र विन्दते-

सादृश्येतरसंबन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ९ ॥

सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसंबन्धाः कार्यकारण-
भावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढावुपादानलक्षणा सा-
रोपा गौणी यथा—‘एतानि तैलानि हेमन्ते मुखानि’ । अत्र तै-
वद्गच्छित्तिलभवत्तेह रूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्पपादिषु लेहेषु वर्तते^३ ।

दिना प्रतीयमानस्य विषयस्य निरुक्ताध्यवसानविशेष्यस्य । पूर्वोदाहरणान्येवेति ।
श्वेतो धावति । कुन्ताः प्रविशन्ति । कलिङ्गः साहसिकः । गङ्गायां घोषः प्रतिब-
संतीति । एतानीत्यर्थं । एष्वश्वदीना विशेष्याणां शब्दं विनैव प्रतीयमानत्वाद्
‘गङ्गायाम्’ इत्यादीं तीर विशेष्यम् । तत्र शब्दं विनैव प्रतीयते । पुनरपि लक्ष-
णाया द्वैविध्यमाह—सादृश्येतरेति । सादृश्यादितरे संबन्धा हेतवो यस्या इति
समासः । ‘सादृश्यात्संबन्धात्’ इति शेषः । सादृश्यसंबन्धहेतुना लक्षणा गौण्य
इत्यर्थः । तेन निरुक्तद्वैविध्येन पूर्वोदाहरणान्येवेति । ‘अश्व श्वेतो धावति’ इत्यादी-
न्येवेत्यर्थं । एतानीति । हेमन्ते हि तैलाद्यभावादत्यन्तं दुःखमुत्पद्यते । तदि-
राकरणेन तैलानामन्युपकारित्वमिति सूत्रनाय ‘हेमन्ते’ इत्युक्तम् । उपादायैव
अपरित्यज्यैव । सार्पपादि लेहेषु वर्तते इति घृतादिविलक्षणद्रवत्वरूपैक्यवर्तनसंब-
न्धेन सर्पपादिक्लेहान्प्रतिपादयतीत्यर्थं । ‘छत्रिणो यान्ति’ इतिवत्तिलक्लेहस्यापि

१. गौण्य इति । गुणेन्य आगता गौण्य इति विग्रहः । ‘तत आगतः’ इत्य-
‘द्विट्ठ’-इति टीप् ॥

१ ‘तत्र’ ग. २ ग पुनरे तु ‘एव’ इत्यन्यात्रे ‘सादृश्येतर-’ इत्यादि वदित्वा वर्तते, त
दत्रे “आदिप्रहणादिन्द्रार्थां भूया इन्द्र नादर्थ्य-क्षणात् । उचिन्वन्मानिमानत् ‘राजनीय उगी
राता’ इति । वचित्तात्कन्यात् ‘अनक्षा नजा’ इति । वचित्त्रयधारपरिभारत् ‘सत्रन्तेऽप्यदे
हन्तोऽयम्’ इति । वचित्साहचर्यात् ‘छत्रिणो यान्ति’ इति । एवम यान्यनुदाहरणान्युपमाणि । एत-
पद्यर्था इति वचनात् । सादृश्यसंबन्धात् ना एवाद्या लक्षणा गौण्यो भवन्ति ।” इति पाठान्तरं वर्तते
३ ‘नेय प्रयोजनवती । नातिकेगदिक्लेहप्यादृश्या सर्पपत्रेहादिनातीय एव प्रसिद्धा निदिनिन्वत्
इति ग-पुन्येऽपि पाठ ४ ‘इति’ पुस्तकान्तरे नास्ति ५ उच्यते ‘एषु यथापयनेना
विपदनप्याहार्यम् । एतेन लक्षणात्वाच्छब्देन सारोमात्त्वसाध्यवसानान्यान्तरधनसोत्थितं न यदृ-
वन्तम् । वस्तुतस्तु त्वाम्नि यन्नि विदुषा समवायोऽत्र तिष्ठति’ इत्यादीं ‘उपदिशति वदतिनीना’
इत्यादीं चाप्याहारेणानि सप्तानविभक्तिप्रदासभवात् ‘वदती वदती वरम कान’ इत्यादीं ‘सोमे-
सर्वसहे’ इत्यादीं च शब्द-अयोर्भेदाभावात्तिसागोसाध्यवसानासंभवात्सादृश्यनियमन्य व्यभिचारः । इ-
एव कान्यप्रकाशदारेण ‘सागोसात्ता तु यथोर्णा विपयो विपयस्तथा । विपयन्त वृतेऽन्यन्निन्वात्वा-
निति ॥’ इति उक्तं वृत्तम् । अन्योपादानत्वनिष्पन्नशब्दव्यभिक्तिप्रकारात्सादृश्या लक्षणात्त्व-
विभक्ति-वर्णनसामर्थ्येनैव । एतेन उक्तविशेष्यस्यैव सागोसाध्यवसानत्व-
व्यभिचारे । न तु यानतीना लक्षणात् । एव च ‘गङ्गाया नोप’ इत्यादाविदनादिपदान-
लक्षणा संबन्धे ।” इत्यपि दृश्यते.

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छत्यु 'एते राजकुमारा
गच्छन्ति' । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'तैलानि
हेमन्ते मुखानि' । प्रयोजने यथा—'राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढौ
लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति' ।
प्रयोजने यथा—'गौर्वाहीकः रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी
यथा—'राजा कण्टक शोधयति' । प्रयोजने यथा—'गौर्जल्पति' ।

पत्र केचिदाहुः—गोनहचारिणो गुणा जाड्यमान्यादयो लक्ष्यन्ते ।
ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाग्निधाने निमित्तीभवन्ति । तदयुक्तम् ।

‘निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लह्लाका घना
 वाताः शीकरिणः पयोदमुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
 कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
 वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥’

वैदिनात्—धर्माति । वर्मा लक्ष्य । तद्भक्तिपदार्थो वर्म । निग्धश्याम-
 लेति । शीकरिण श्रीरामस्योक्तिरियम् । लिप्तेति । व्याप्तेत्यर्थ । वैल्लह्लाका सच-
 र्मुक्तकालेषा । पयोदमुहृदा मयूराणामानन्दजनिका आनन्दजनिता वा केकाघ्ननय ।

1. निग्धश्यामलेति । व्याख्यातोज्ज्वल्य श्लोक. चमत्कागतिशयलाभाय पुनर्था-
 न्नापत्ते—अत्र रामशब्दात्पतिरिक्ता । तथाहि—निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लह्लाका घना
 वाताः शीकरिणः पयोदमुहृदामानन्दकेकाः कलाः । कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
 वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥

वैदिनात्—धर्माति । वर्मा लक्ष्य । तद्भक्तिपदार्थो वर्म । निग्धश्याम-
 लेति । शीकरिण श्रीरामस्योक्तिरियम् । लिप्तेति । व्याप्तेत्यर्थ । वैल्लह्लाका सच-
 र्मुक्तकालेषा । पयोदमुहृदा मयूराणामानन्दजनिका आनन्दजनिता वा केकाघ्ननय ।

1. निग्धश्यामलेति । व्याख्यातोज्ज्वल्य श्लोक. चमत्कागतिशयलाभाय पुनर्था-
 न्नापत्ते—अत्र रामशब्दात्पतिरिक्ता । तथाहि—निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लह्लाका घना
 वाताः शीकरिणः पयोदमुहृदामानन्दकेकाः कलाः । कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
 वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥

विजनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि संनिहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् ।

‘भिन्नकण्ठध्वनिर्धारैः काकुरित्यभिधीयते’ इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैप्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैप्यति, अपि तर्हि एप्यत्येवेति काका व्यज्यते ।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हंसनेत्रार्पिताकृत लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र संध्या सकेतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद्द्व्यो-
त्यते ।

सनिधिः सामानाधिकरण्यम्, तस्य प्रच्छन्नकामुकनिरूपितत्वं वैशिष्ट्यम्, उच्यते व्यज्यते । अत्रैव अस्मिन्नुदाहरण एव निर्जनत्वातिशयो वैशिष्ट्यं प्रयोजनं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणम् ॥ भिन्नेति । शोकहर्षभयादिकृतेत्यर्थः । आकरेभ्य उपजीव्यभरतादिग्रन्थेभ्य ॥ सुरभिसमये वसन्तकाले । अपि तर्हीति । अपि त्वित्यर्थः ॥ संकेतेति । विटमुपपत्तिम् । हसत्प्रफुल्लम् । नेत्राभ्यामर्पितमाकृतमात्मानिप्रायो यत्र तद्यथा स्यात्तथा निमीलितमित्यर्थः । यद्वा, हसदिति नेत्रविशेषणम् । एतदेव पद्मनिमीलनस्य नेत्रार्पिताकृतत्वं वैशिष्ट्यम् । चेष्टादिकस्येत्यादिपदाच्चेष्टाविरहादिग्रहः ।

1. उच्यते इति । व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥

2. काकुरिति । कायत्यर्थान्तरमिति काकुः । यद्वा काकुर्जिह्वेति पस्पशायां भाष्यकारः । तद्व्यापारनिशेषसवाद्यत्वाच्छोकहर्षभयादिभिर्ध्वनेर्विकारः काकुः । तथा चोक्तम्—
‘वाक्याभिधेयमानेऽर्थे येनान्य प्रतिपद्यते । भिन्नकण्ठध्वनिर्धारैः स काकुरिति कथ्यते ॥’ इति ॥

3. संकेतेति । संकेतकाळे मनो यस्य । त जिज्ञासुमित्यर्थः । अत्र एव हसद्भया नेत्राभ्यामर्पितं सूचितमाकृतं रहस्यं येन । हसदिति भिन्न प्रफुल्लमित्यर्थकं पद्मनिशेषणं वा । शेषं व्यक्तम् । इह नेत्रेक्षितेन लक्षितो गूढाभिप्रायः कामिन्या निशासूचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ॥

1. ‘-न्यन्यन्नकार्य-’ स-च २ ‘प्रयोजकम्’ स-च; ग पुस्तके तु ‘अत्रैव-’ इति पठिष्य

३ ‘इत्तु’ क.

एवं वक्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ १७ ॥

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—‘कालो मधु—’ इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा—‘नि.शेषच्युतचन्दनं—’ इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—‘उअ णिच्चल—’ इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वं तु प्रपञ्चयिष्यते ।

शब्दबोधो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ १८ ॥

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽप्यर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारितावश्यमङ्गीकर्तव्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यान्निविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥ १९ ॥

तद्वैशिष्ट्ये यथा—‘नादत्ते भूयण दत्तं नाहूता चिरमृच्छति । नृगाधी न क्षिपस्वक्षि सादर मयि पश्यति ॥’ अत्र चैत्राविरहेण कोपो व्यज्यते । तस्य च कान्तापराधरा-
तोन्तवं वैशिष्ट्यम् । व्यस्तानां प्रत्येकं समस्तानां द्विव्यादिचनीर्णानाम् ॥ त्रैविध्या-
दिति । स्य व्यञ्जना ॥ प्रपञ्चयिष्यते । ‘असंलक्ष्यन्मन्वन्पधन्नुशाहरणे’ इति शेष ॥ ननु शाब्दा व्यञ्जनायामर्थस्यार्थानपि सादरस्योपयोगित्वमन्तत्वेव तन्नीदमा-
ननयोर्भेदकारणत आह—शब्दबोध इति । अर्थान्तराश्रयः अर्थान्तरान्तर-
पक । ‘व्यनक्ति’ इत्युपज्यते । इत्यनुपपत्तिदर्शनात्तन्नुपपत्तिनाह—एकस्येति ।
सहकारिता उपप्रधानकारणत्वम् । उपप्रधानत्वं च व्यवहितोपपत्तिव्येन । एव च अत्र
पन्थाव्यवहितोपकारित्वेन प्रधानत्वं तत्र तत्त्वपत्तिव्येनैव तन्मा व्यनक्ति इति भावः ।
ननु नादकस्यै पेशान्तिव्यपदेशि व्यञ्जकत्वेनैव व्यञ्जकत्वमिष्यन्प्रसूतनिदि-
चेत् । न । तन्मि इत्युपपत्तिना तन्मैव व्यञ्जकत्वात्तन्माह । व्यनक्तिव्यपदेशु चै-
रिद्वैशेष्यरूपमन्वकारित्वोपपत्तौ तत्र शब्दबोधेऽपि व्यनक्तिव्यपदेशस्य प्रधानत्वेनैव
तत्त्वव्यनक्ति । एव एव वक्ष्यति—‘अथ’ पेशान्तिव्यपदेश इत्येव तद्वैशिष्ट्य-
तुम्भिः । अत्रपत्तिव्यपदेशे ननु तन्मैव व्यञ्जकत्वम् । इति । अन्तिव्य-
रिव्यवहारान्तिव्यपदेशे तन्मैव व्यञ्जकत्वमिति वैशिष्ट्यम्—अन्तिव्येति । एव-

१. अर्थान्तराश्रयः २. अर्थान्तरान्तरपक इत्युपपत्तिनाह—एकस्येति ।

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोप-
धिको व्यञ्जकः ।

किं च—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्रोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य

धिव्यापार । अभिधया लक्षणया वा शब्दः प्रत्येकमुपस्थापिताना पदार्थानां संनगो-
वाक्याद्भासमानस्तात्पर्याख्या वृत्तिमपेक्षत इति प्राचीननैयायिकमतमाह—किं
चेति । मतान्तरसूचनाय 'आहुः' इति । 'परे' इति परेणान्वय । इयमेवाधुनिर्-
संसर्गमर्यादोच्यते । अभिधाया इति लक्षणाया उपलक्षणम् । अनिहितानामभि-
धया लक्षणया वा पदोपस्थापितानामन्वयबोधनादिना प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः ।

1. तात्पर्येति । एतदुक्तं भवति—न्यायवात्पदाना पदार्थमात्रे शक्तिः, नत्वन्वय-
ऽपि । गौरवादनन्यलभ्यत्वाच्च । तदशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविरूपशरीर आकाङ्क्षा-
योग्यतामत्तिवशात्पदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थनिपयस्यापि शाब्दबोधनिपयत्वे कथं-
चिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विपयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अपदार्थनिपयस्य शाब्दबोध-
निपयतायामप्रयोजकत्वात् । इत्यभितानान्वयवादिनो नैयायिक-भाट्ट-मीमांसकाः । तेषा-
मयमभिप्रायः—'घट करोति' इत्यादौ घटवृत्तिकर्तृत्वानुद्भूत्या कृतिरित्यर्थो बोधने । तत्र
घटपदस्य घटोऽर्थः, अम्प्रत्ययस्य च कर्मता, वृत्तिना तु न कस्यापि, इत्यपदार्थोऽपि
वृत्तिता तात्पर्यवशादनयोः संसर्गविधया भासते । अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकर-
रास्तु—'अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदाना शक्तिः । व्यवहारेणान्वितसंबोधोपस्थापनात्तत्रैव
शक्तिग्रहात् । तथाहि—'देवदत्त, गामानय' इत्युत्तमवृद्धप्रयोगात्साक्षादिनती वृत्ति
मध्यमवृद्धे सचारयति, तच्चेष्टया तस्य वाच्यस्य तदर्थबोधकतामनुमान पश्चात् 'गा-
नय, अश्रमानय' इति प्रयोगे गदापसरणमन्वाहरण च वृद्धान्वयव्यतिरेकान्या क्रिया-
पदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्विताया क्रियाया च क्रियापदस्य
शक्तिं वालोऽवधारयति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एवान्वितबुद्धिर्जायते । न च
गौरवेणान्वयाशपरिहारः । प्रथमगृहीतान्वयशक्तेरुपजीव्यत्वेन तदपरिहागात् । शाब्द-
बोधे तु आकाङ्क्षादिवशाद् वृत्तितादिनिशेषरूपमेव भासत इति नापदार्थो वान्यार्थः' इति
वदन्ति । अत्रारुचिञ्जीज तु—'अन्वितत्वेन शक्तावपि अन्वयनिशेषावगमाय आकाङ्क्षादिक
कारणमवश्यमग्नीकार्यम् । एव च विशेषाकारेण अशक्यस्यैव भानमिति तैरप्यवश्यमभ्यु-
पेयम्' इति ॥

१. 'पदार्थान्वयविरमात्पदार्थान्वयप्रतिपादिका तात्पर्या-या शक्तिः' ग. २ 'पदाना क'
'स.

बोधिका तात्पर्य नाम वृत्तिः । तदर्थश्च तात्पर्यार्थः । तद्बोधकं च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अत्र मूलकारिका = २० । पूर्वानि. सह २३ ।

उदाहरणश्लोका = ९ । पूर्वै. सह १५ ।

अन्वितान्धवादिनां नीमासकगुरवस्तु—'क्रियाकारकयोः प्रथमत एवान्वयबोधो जायते, ततः गक्तिग्रहः, पदविशेषसमसिंहारात्तु विशेषस्त्यतिरिति । किं तात्पर्याद्यवृत्तिस्वीकारेण' इत्याहुः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिताया साहित्यदर्पणविवृता
द्वितीय प्रकाश ।

१. अभिहितेति । अभिहितानां स्वस्वरूपवृत्त्या पदस्वरूपान्वयानामर्थानामन्वय इति चेददन्ति तेषाम्बिहितान्वयवादिनां इत्यन्वयमभिधानम् ॥

२. अन्वितेति । पदान्वयान्वयानि भूतानन्तरं निरिच्छनं बोधयन्तीति चेददन्ति तेषाम्बिहितान्वयवादिनां इत्यन्वयं नाम ॥

१. 'तदर्थं च तात्पर्यार्थं' प

‘रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते’ । इत्युक्तप्रकारो बाह्य-
मेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी
अभिभूय आविर्भावः । तत्र हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् ।
अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिर्ऋत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यैपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति
स्वरूपार्थं मयत् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो त्रिस्रयापरपर्यायः ।
तत्प्राणत्वं चासद्ब्रह्मप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीम-
न्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

‘रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।

तस्माद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥’ इति ।

चमत्कारमात्रः । स्वाकारवदिति । यथा स्वस्माद्भिन्नोऽपि देहोऽहं स्थूल इत्यादि-
नेदांशेनाभावेन प्रतीयते, तथा रसोऽपि ज्ञानज्ञानभेदोद्रेकाभावेनास्वाद्यत इत्यर्थः ।
घटादिज्ञाने जाते वेद्मीति यथा ज्ञानज्ञानभेद प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा
स्वान्तरवन्धविषयवत् । परिणामवादिभिर्ज्ञानतद्विषययोर्भेदानङ्गीकारादिति भावः ।
कामलोभादिर्गोत्रभूता मनोवसो रजस्तमसी, ताम्ब्यामस्पृष्टं स्वकार्यजननेऽसंस्पृष्टं
मनो मनोधर्मः । विवृणोति—इत्युक्त इति । उक्तस्वरूप इत्यर्थः । वाह्यं वहि-
र्भवम् । लौकिकमिति यावत् । मेयं वस्तु । विमुखता ज्ञानानुकूलव्यापाराभावः ।
तन्व्यापादक प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापाराश्चात्र दृश्यनोयोगः । अभिभूय स्वका-
र्यांशमे कृत्वा । आविर्भावः प्रतिबन्धकाभावेन स्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानम् ।
तत्र नन्वोद्रेके । अलौकिको यः काव्यायं विभावादि तस्य परिशीलनमत्सन्तामि-
न्निवेशः । प्रकाशः सचिन् । ननु मिश्रिता विभावादयो रमस्तन्कथमस्यागण्डलमत
वाह—अत्रेति । अखण्डतायामित्यर्थः । हेतुमिति । समृद्दालम्बनज्ञाननादान्म्यमेव
हेतुवदच्यते । स्वप्रकाशत्वाद्यपीत्यादिना मुखतादान्म्यपरिग्रहः । स्वरूपार्थं
इति । न त्वन्नमो यत्र इतिवत्प्रानुर्थीयं । लोकान्तातार्यादलनेन क्रिमेतदिति
ज्ञानप्रयजनने चिन्मय दीर्घप्रायन्ध्व चिन्मिन्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसमविवक्तानेन
हेतुसंज्ञाने मनोव्यपारगामेव चिन्मिन्तार इत्यपरे । विस्मयो विस्मयशब्दोऽप
गन्तव्यो वाच्यन्तरं वस्य स । यद्वा अपरपर्ययोऽस्मिन् । तत्प्राणत्वं
चमत्कारमात्रम् । तत्र स्थिराद्यः । सवेत्र शृङ्गादी । चमत्कारमात्रे

१ 'रसो रजस्तमो' इति । २ 'रसे' स्व म-पुनरुच्य ३ 'अव्यं' म. ४ 'यद्वा' इति
५ 'तत्र' इति अस्मिन् पुनरुच्ये ६ 'तस्य' इति अस्मिन् पुनरुच्ये ७ 'प्रकाशः'

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।

कला नृत्यादिका । यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।

यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-

धूतै रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च ।

अहंकारः अहं महानिति ज्ञानविशेष । दर्प शौर्यवीर्याद्यतिशय । मृदुः अप्रचण्डचरितः ॥ सामान्यगुणैर्नायकसामान्यगुणैः । धीरोदात्तादित्रितयमिश्रो नायको धीरप्रशान्त इत्यभिप्रायः ॥ एषां धीरोदात्तादीनाम् । षोडशधेति । शृङ्गारे षोडशप्रकारो नायको भवति रमान्तरे तु चतुष्प्रकार इत्यवधेयम् ॥ स्नाता ऋतुस्नाता । वार सुरतार्थं नियमितदिवसम् । जिता जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता । देवी कृतान्निपेका राजपत्नी । देवेन राज्ञा । अप्रतिपत्त्या कर्तव्यानिश्चयेन मूढं व्याकुलम्

1. एभिर्दक्षिणैः । दक्षिणवीरोदात्तः, दक्षिणधीरोद्धतः, दक्षिणधीरललितः, दक्षिणधीरप्रशान्तः, एषु धृष्टादिषु दशोऽनेन षोडशप्रकारका नायका इत्यवधेयम् ॥

१. म पुन्ने उच्यते इत्याद्या नाम्नि. क पुन्ने तु 'कया रत्नादिया' इति पाठः. २. 'धीरप्रशान्तः' इति पाठः. ३. 'नायका' इति क पुन्ने नाम्नि. ४. 'नायकः' इति नाम्नि म पुन्ने

तृतीयः परिच्छेदः ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
 देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥
 कृतागा अपि निःशङ्कस्तार्जितोऽपि न लज्जितः ।
 दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्कथितो धृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा मम—

शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं, ततः
 पादेन प्रहृतं तथा, सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।
 किञ्चित्तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं सृजन्त्याः सखे
 ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥

अनुकूल एकनिरतः—

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

यथा—

अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे, त्रैवेयकं नोज्जलं,
 नो वक्रा गति, रुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
 किंत्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियौ नान्यतो
 दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

अप्राप्तिनिश्चयश्च वा मनो यस्य तेन ॥ कृतागाः कृतापराध । मिथ्यावाक् मयै-
 तन्न कृतमित्ययथार्थवचन ॥ तं पादम् । अत्र प्रथमपादेन कारिकाया प्रथमपा-
 दोक्तं द्वितीयपादेन द्वितीयपादोक्तं लक्षणं वेदितव्यम् ॥ अस्माकमिति । कस्या-
 धित्रानायिकाया उक्तिरियम् । त्रैवेयक कण्ठभूषणम् । वक्रा चित्रा । उद्धतमुत्कटम् ।

1. इतीति । इति अन्नः पुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यन्वा यद् वक्तव्यं तद्वगन्त्य मया
 विशापिते विविच्य निवेदिते सति । एतदुक्तं भवति—ऋतुस्मार्तव तावदनुपेक्षणीया ऋतुन
 कुन्तलमहाराजनया, साधारणोऽपि सनयो दुर्लभ्यः ऋतुनापनाथस्तन्मूर्त्तिन्या-
 यागतसमागमसमयः, सामान्येऽपि ज्ये परनयता ऋतुन कमलालालनकमलाप्रयुक्ते ।
 एवमुत्तरोत्तरापि कार्यसप्तनेऽपि महाराज्ञाः प्रसादनं तावत्सर्वोपरीति ररस्वम् ॥

2. नाडिका इति । ललन्संयोगे द्वितीया ॥

3. 'वक्रमवेक्ष्य चुम्बितुम्' इति मार्यायान् पाठः ॥

1. ग-सुक्ते तु 'तन्ना' सन्निविष्टमन्तु नक्षत्रसुद्धाङ्गिनि किं वक्ष्यतामिति चित्ररूप्यानेन
 गेनास्यते । इत्यनेन च तद्विदुर्दीर्घं सखा लक्ष्मणादौ मया चरित्वा रमणेन तन्मन्त्राणां वा
 तद्विस्तारम् इति परमोपलब्धाहरणं दृश्यते 2. 'रस्यन्ता' इति पठित्वा ग-सुक्ते
 ३ । 'इत्यने' इत्यर्थे क-सुक्ते.

अर्थचिन्तने सहायमाह—

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

अर्थोऽस्त्रान्नावापादयः । यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे— 'मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने' इति केनचिच्छक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे । 'नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः, इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्तम्—'मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः' इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् । न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः । किं तु स्वयमेव सपादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् ।

शरीरचेष्टाविशेष इत्यर्थः ॥ मन्त्रीति । अस्य इति सहायः इति चानुपज्यते । चिन्तायामुपायनिरूपणे । स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म तन्नम् । परमण्डले क्रियमाणं कर्म आवाप । आदिना शत्रुनिग्रहादयः । यत्त्विति । स्वं चेति चकारो वार्थः । उभयं मन्त्रिसद्वयम् । तस्य नायकस्य । सहायकथनपरत्वे दोषमाह—नायकस्येति । एवं च स्वं चेत्यादि निर्वकम् । तदनुपादानेऽपि तल्लाभात् । स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारित्वरूपसहायत्वानुपपत्तेरुभयचिन्ताया कारणांतरप्रसङ्गाच्चेति भावः । सरिशब्दस्योपायार्थत्वम्, न तु सहायपरत्वमित्त्ववगन्तव्यम् । मन्त्रिणेति । आयत्तसिद्धिरित्यन्वयः । ललितो धीरललितः । शेषा धीरोदात्तादयः । स्वलक्षणेति । चिन्तन इति । धीरललितलक्षणनिविष्टेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभावः । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिकत्वं प्रतीयत इति भावः । तस्य धीरललि-

1. तत्रेति । तत्रण तत्रम् । स्वाधीनत्वात्स्वराष्ट्रे क्रियमाणं कर्मापि तत्रशब्देनोच्यते । आ समन्ताद् वपन्ति इतिकर्तव्यतावीजमन्त्रेत्यावापः । 'दुवप् वीजतन्नुसताने' 'हलश्च' इति घञ् । 'पर प्रत्यावाप फलति कृतसेकस्तरिव' इति ॥

2. केनचिदिति । दशरूपके धनजयेनेत्यर्थः । तत्राय सुगमः सदर्थः—अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—'मन्त्रौ स्व चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने । तस्य नेतुः अर्थचिन्ताया तन्नावापादिलक्षणाया मन्त्री वा आत्मा वा उभयं वा सहायः । तत्र विभागमाह—'मन्त्रिणा ललितः, शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः ।' उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धिः । शेषा धीरोदात्तादयः अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वा उभयेन वा अद्नीकृतसिद्धय इति ॥

१. क पुस्तके तथा मुद्रितपुस्तकेषु 'मन्त्री स्यादर्थानां चिन्ताया तद्वदवरोधे ।' इत्यर्थार्थे
२. यो ने 'मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थोऽस्त्रान्नावापादयः ।' इत्येवमनुष्टुप्स्वरस्य प्रापितम् 'तथा
नि खण्ड गद्ये योजितम् २ 'स्वस्योभयस्यापि' क.

अथान्तःपुरसहायाः—

तद्वदवरोधे ।

वामनशण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुंजाद्याः ॥ ४३ ॥

मदमूर्खताभिमाना दुष्कुलतैश्चर्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

आद्यगद्गान्मूढादयः । तत्र शण्डवामनकिरातकुंजादयो यथा

हावल्याम्—

नष्ट वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं

जातव्याः ।

अथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः । त्वष्टम् ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ॥ ४५ ॥

तल्ल । स्वयमेव नष्टयेव निष्पादकः प्रधानकरणम् ॥ तद्वदिति । अवरोधेऽन्त-
पुरे । वामनादयो नामस्य सहाया इत्यर्थः । शकारकिरातौपस्यः क्षीणो वा । शका-
नाह—मदेति । मदमूर्खताभ्यामभिमाना अह महानिति हानवान् । मदा-
दित्रयवान् वा ॥ नष्टमिति । वानरवेषेणान्त पुरप्रसिद्धं सिद्धप्रकृतलोक्य भवे-
त्तन्त पुरस्थाना पलायनवर्णनमेदम् । नष्टनदर्शनता प्राप्तम् । वर्षवरैः शनैः ।
'सौमित्रता' कञ्चुकि' इत्यमरः । किर पर्यन्तदेशान्तर्द्वेति किरात इति नाम्नः स्ववा-
चकृतादस्य सदृशं योग्यं पर्यन्तदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ मृच्छकटिका नटिकादिनाम् ।
अन्ये म्लेच्छाभीरादयः । आटविका पत्न्यारिणः ॥ ऋत्विगिति । धर्मैः धर्मवर्त्मनि

1. शण्डेति । शण्डेति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः । 'शण्ड' 'शनकैः' । शनैः । मृच्छ-
कटिका नटिकादिनाम् । आटविका पत्न्यारिणः । नष्टमिति । वानरवेषेणान्त पुरप्रसिद्धं सिद्धप्रकृतलोक्य भवे-
त्तन्त पुरस्थाना पलायनवर्णनमेदम् । नष्टनदर्शनता प्राप्तम् । वर्षवरैः शनैः । 'सौमित्रता' कञ्चुकि' इत्यमरः । किर पर्यन्तदेशान्तर्द्वेति किरात इति नाम्नः स्ववा-
चकृतादस्य सदृशं योग्यं पर्यन्तदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ मृच्छकटिका नटिकादिनाम् । अन्ये म्लेच्छाभीरादयः । आटविका पत्न्यारिणः ॥ ऋत्विगिति । धर्मैः धर्मवर्त्मनि
2. नष्टेति । नष्टमिति । वानरवेषेणान्त पुरप्रसिद्धं सिद्धप्रकृतलोक्य भवे-
त्तन्त पुरस्थाना पलायनवर्णनमेदम् । नष्टनदर्शनता प्राप्तम् । वर्षवरैः शनैः । 'सौमित्रता' कञ्चुकि' इत्यमरः । किर पर्यन्तदेशान्तर्द्वेति किरात इति नाम्नः स्ववा-
चकृतादस्य सदृशं योग्यं पर्यन्तदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ मृच्छकटिका नटिकादिनाम् । अन्ये म्लेच्छाभीरादयः । आटविका पत्न्यारिणः ॥ ऋत्विगिति । धर्मैः धर्मवर्त्मनि

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगन्नयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

ऊह्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो वभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणाल्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तादि ॥ तृणीकृतौ तुच्छीकृतौ जगन्नयस्य सत्त्वमुत्साह सारो बलं च यया सा ।
धीरा मन्थरा । उद्धता उद्धटा च । एतेन गतेश्चित्रत्वं नैकरूपत्वं च । अत्र नाय-
कस्य उत्साहदर्पयोरतिशयसूचनाय वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोद्धेख ॥ ऊह्यमुदाह-
रणमिति । यथा मम रामविलासे—‘तन्निपीय कटु कर्णपदव्या खेदमाप न
मनागपि राम । शूलपाणिरिव घोरमुदग्रं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥’ तस्य
श्रीरामस्य । आकारो मुखनेत्रादि तस्य विभ्रमो वैपरीत्यं येन हर्षगोकादयो
लक्ष्यन्ते ॥ व्यवसायात् प्रारब्धकर्मण । अचलनम् अप्रच्यवनम् ॥ प्रसं-
ख्यानपरो योगनिष्ठ । आत्मेश्वराणा मनोनिरोधक्षमाणाम् ॥ अधिक्षेपो

1. अस्मिन्निति । अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावसमये ॥

घ. २. ‘तस्य-’ इत्यादि लक्ष्यन्ते’ इत्यन्त पाठो हि ‘मनोनिरोधक्षमाणाम्’ इत्यसादमे

वाग्वेपयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणसौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥ ५५ ॥

एषामुदाहरणान्यूह्यानि ।

अथ नायिका त्रिभेदा स्वान्या साधारणस्त्रीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता ॥ ५६ ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्स्यागादिभिर्ध्यासमवैर्युक्ता भवति ।

सा च स्वस्ती अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।

तत्र स्वस्ती—

विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा—

लज्जापञ्जत्तपसाहणाहं परभक्तिणिष्पिदागारं ।

अविणजदुस्मेधाहं धण्णाण धरे कलत्साह ॥'

नर्मेन्म् । अपमान पराभव । अरिना उपकारि । प्रयुक्तम् इत्यम् । परेण
 नष्टम् ॥ उदाहरणं यथा रामकितने— निरपाररुदोद्यमं क्वटिस्त्रिभुवनं
 कृधा विपितोरितरोचनान्द्रुयोन्शुभिनकृतम् । युक्तं तस्य इत्युक्तं पितु
 तेजोभराह्वयं नेत्रान्तेन विदर्शं रक्षाम्भु प्रीये तत्र रामः ।' विद्वान्म-
 तन्तं एतदोद्यमं तस्य तम् । तस्य नर्मेन्म् । अमुं नर्मेन्म् । नष्टम् उ-
 त्तम् । पतिर्वै शर्वीररुदोद्यमं नर्मेन्म् तस्य इत्यम् इतिर इत्यम् इत्यम्
 मरुच भक्तिम् । लज्जापञ्जत्तपस्य इत्यम् इत्यम् इत्यम् इत्यम् ।
 'इति गृहादयम् इत्यम् इत्यम् इत्यम् । इत्यम् इत्यम् इत्यम् इत्यम्
 अतः कलत्साह ॥' इत्यादिभिः । अन्यत्तपसाहणाहं । साधारणी तं स्वस्ती-
 येन । 'स्त्री इति नष्टम् इत्यम् । यथासंभवैरिति । तं स्वस्तीयेन इत्यम्
 नष्टम् इत्यम् इत्यम् । अतः एतत् स्वस्तीयेन नष्टम् इत्यम् इत्यम् इत्यम्
 इत्यम् । इत्यम् । इत्यम् इत्यम् इत्यम् इत्यम् । इत्यम् इत्यम् इत्यम्
 इत्यम् । इत्यम् इत्यम् इत्यम् इत्यम् । इत्यम् इत्यम् इत्यम् इत्यम् ।

1. त. इ. ...
 2. ...
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...
 7. ...
 8. ...
 9. ...
 10. ...

पुनश्च—

अवस्थाभिर्भगन्त्यष्टावेताः पोडशभेदिताः ।
 म्बार्थीनभर्तृका तद्वत्खण्डिताथाभिसारिका ॥ ७२ ॥
 कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।
 अन्या नामकमजा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥ ७३ ॥

तत्र—

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
 विचित्रविभ्रमामक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका ॥ ७४ ॥

यथा—‘अस्माकं रागि वामसी—’ इत्यादि (९२ पृ.) ।

पार्थमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः ।
 सा खण्डितेति कथिना धीर्गरीर्ष्याकपायिता ॥ ७५ ॥

यथा—‘तद्विवृतमवादीः—’ इत्यादि (११३ पृ.) ।

अभिमारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
 मयं चाभिमारयंषा धीर्गुरुक्ताभिसारिका ॥ ७६ ॥

उक्तदथा—

न च मेऽवगच्छति यथा लघुता, करुणां यथा च कुरुते न गति ।
 निगुण त्वेनमभिगम्य वैदेरभिदृति कानिदिनि संदिदिशे ॥

‘उत्थितं करुणद्वयमिदं, बद्धा दृढं मंगला,
 वरेण प्रतिपादिता सुस्वरयोर्मञ्जीरयोर्मृकना ।

कदा चेति ॥ इत्यर्थाकपायिता उभया कटुपीडयिता ॥ अभिसारिका इत्य
 मन्मथवशंवदा इत्येव दृष्टव्या—अभिमारयते इति ॥ न चेति । स
 कान्तो अस्ति अस्मिन्ममता कृतं प्रति संवेदिने कर्तुं न्यस्यती ॥ उत्थित-

उत्थितेति । प्र ११३ पृ., इ ११३ पृ., न ११३ पृ. इति म संवेद
 न च मेऽवगच्छति यथा लघुता, करुणां यथा च कुरुते न गति ।
 निगुण त्वेनमभिगम्य वैदेरभिदृति कानिदिनि संदिदिशे ॥

उत्थितेति । प्र ११३ पृ., इ ११३ पृ., न ११३ पृ. इति म संवेद
 न च मेऽवगच्छति यथा लघुता, करुणां यथा च कुरुते न गति ।
 निगुण त्वेनमभिगम्य वैदेरभिदृति कानिदिनि संदिदिशे ॥

आरब्धे रमसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे,
 चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः ॥'
 संलीना खेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
 अचगुण्ठनसंवीता कुलजामिसरेद्यदि ॥ ७७ ॥
 विचित्रोज्ज्वलवेपा तु रणन्नूपुरकङ्कणा ।
 प्रमोदसोरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि ॥ ७८ ॥
 मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
 आविद्धगतिसंचारा स्यात्प्रेष्याभिसरेद्यदि ॥ ७९ ॥

तत्राद्ये 'उत्क्षिप्तं—'इत्यादि (?२० पृ.) । अनयोः क्लृप्तमुदाहरणम् ।
 प्रसङ्गादभिसारस्यानानि कथ्यन्ते—

क्षेत्रं वाटी भग्नेवालयो दृतीगृहं वनम् ।

मार्लापञ्चः श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥

सम् ऊर्ध्वं न्यस्तम् । एतेन तयो शब्दप्रतिरोधः । प्रतिपादितं ह्यत्र । तिमिरमेव
 अचगुण्ठनपट आच्छादनपटं तस्य क्षेपं निरातम् ॥ प्रसङ्गादभिसारस्य उच्यते—
 संलीनेति । गात्रेषु अक्षेषु । सङ्क्षिप्तसर्वं शीलयेत् । अचगुण्ठनेन आच्छादनपटेन
 संवीता सङ्क्षिप्तेषु । एतदुपलक्षणम् । अहुते मरिनापि संवीता । तत्रान्यत्ररे नील-
 रक्तपुष्पवस्त्रैरेवासदीना । ज्योत्स्नाया चन्दनद्रवसंवीता । मनेन यथा—'तिम
 वनमभिविंतं सपुषि गीतचेत्प्रमत्तमया रणमशमया मलयज्जय सैवित् । वरेण
 पारिवीपित रुज्ज्वराह्वया दुर्वनः पर परमपुष्पनः सखि न हृदितं केवली ।',
 'मन्त्रिणात्तराभिरपि सर्वाणीकृतान्मया । धीमन्स्यो न ह्यजन्ते ज्योत्स्नामनि-
 मन्त्रिण ॥' आभिर उदासितं पटुं मन्त्रानो यथा । 'अभिद्वन्द्विसङ्ग' इति
 पाठे अभिरुषया उद्यतया गता सद्यः । एतेन स्यात्प्रभिरुषया सैवित् । आद्ये
 गुण्ठनभिरुषया । अनयोः अत्र प्रेम्ण निरतप्रत्ययो । तत्र मनेनेत्यु-
 च्यते । यथा मन्—'मनेनेत्युच्यते । एति दत्तवित्तं विजयनमुच्यते ।
 यथा । मन्त्रं चुरादुदमित्यन्तरेण स्यात्प्रथमत्वं निजमुच्यते इति ।
 'जन्तं मनेदन्तमुच्यते । मन्त्रेण च मन्त्रितुमन्त्रम् । प्रत्ययान्ते चित्ते न-
 नीति उच्यते । प्रमद मिति ।' अत्र 'मनेन्' इति यथा 'मनेन्' इति

मन्त्रेण । मन्त्रेण इति मन्त्रेण च मन्त्रितुमन्त्रम् । मन्त्रेण च मन्त्रितु-
 मन्त्रेण च मन्त्रितुमन्त्रम् । मन्त्रेण च मन्त्रितुमन्त्रम् । मन्त्रेण च मन्त्रितु-
 मन्त्रेण । मन्त्रेण च मन्त्रितुमन्त्रम् । मन्त्रेण च मन्त्रितुमन्त्रम् । मन्त्रेण च मन्त्रितु-
 मन्त्रेण ।

‘तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

ननु जनविदितैर्भवद्वलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥’

‘मुहुरुहसिताविवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।

वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ कलिरेप महान्स्त्वयाद्य दत्तः ॥’

‘इति गदितवती रुपा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥’

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधी-
रमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥

ता नायिकाः ।

पिबति पाति वेति व्युत्पत्तिद्वयेन सैव विटपा अयमपि विटप इति तुल्ययोर्योगो
योग्यो भवतीत्यर्थः । भवद्वलीकैर्भवतोऽप्रियवचनैः । स्फुरितो मनोरमः पक्ष्मवत्के-
सरो यस्य तेन । चक्षु पक्षे—पक्ष्मैव केसरो यस्य तेन । वक्रोक्त्येति । विटश-
ब्दस्य नानार्थकल्पनाविचित्रोक्त्येत्यर्थः ॥ इतरा अपि पद्मिनीहस्तिनीप्रभृतयः ॥

अमु विटान्पातीति विटपं पल्लवम् । ‘विटपः पल्लवे धिङ्गे’ इति विश्वः । ददस्व प्र-
यच्छ । व्रज गच्छ । यतो दानाच्चिराय सदृशोरनुरूपयोर्योगो भवतु । उभयोरपि
विटपत्वादिति भावः ॥ हे कितव धूर्त, वृथा व्यर्थमेवाहितैः । तत्कार्यस्यान्यथा-
सिद्धत्वादिति भावः । तव सवन्धिभिः क्षितिरुहाणा पल्लवाः पुष्पाणि च तान्येव कर्णं
पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतसाः । तैर्नोऽस्माकं किं तत्साध्यम् । न किञ्चिदस्ती-
त्यर्थः । ननु अद्भ्यः जनविदितैर्भवद्वलीकैस्तवाप्रियवचनैः कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितं नित्यं
पूर्णमेव । अतः पूरितस्य पूरणायोगादलमेभिरिति ॥ अलिनादैर्मुहुरुहसिता प्रतारणा-
येति प्रहस्यमानामिव स्थितामेना कलिका कोरकम्, अल्प कलिं कलहं च । ‘कलहे च
युगे कलिः’ इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः श्लेषः । नः अस्माकं किमर्थं वितरामि ।
हे शठ गूढविप्रियकारिन्, तस्याः त्वत्प्रियाया धाम्नि भवने वसतिं स्थितिमुपगतेन
त्वया अद्यैव वर्तमानो महान् कलिः कलहो दत्तः । स्वदत्त एव महति कलौ स्थिते
किं ऋत्यन्तरेणेत्यर्थः ॥ इति गदितवती उक्तवती अन्या स्त्री रुपा कान्त स्फुरितान्युज्ज्वलानि
मनोरमाणि च पक्ष्माणीव केसराणि । अन्यत्र केसराणीव पक्ष्माणि, यस्य तेन श्रवणे
नियमितेन श्रोत्रे निरुद्धेन असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं युगपजघान
ताडयामासेति ॥

1. इतरा इति । तथा चोक्तम्—‘पुनश्च तास्त्रिधा श्रेया दिव्यादिव्योभयात्मना ।
चतुर्था चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥ अक्षता च क्षता यातायाता यायावरेत्यपि ।

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यासा सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्षयन्ति, न पुनः सपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

स्मितशुष्करदितहसितत्रानक्रोधश्रमार्दानाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसंगमादिजाद्वर्पात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पौंणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाद्य मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करदितं च सुरेऽपि ॥’

यासामिति । कंचिन्कामिनं प्रति मन्त्रगर्भविचयन्मिदम् । मद्गुणानुसरणे पर-
रुद्रावने दोषानामनुवृत्तिः स्वयं पुनः पुनरुद्भावन्म् ॥ सांकर्यं मेतन्म् ॥ पाणि-
रोधं दग्धेषणादिश्रुतानाद्यनकरप्रतिबन्धम् । हारि मनेहरम् । करणं मित्तरदितं

1. प्राणानिति । गान्धर्वश्रुतानुसरणे सत्यवृत्तिः न पुनः सपूर्णदृष्टिं प्रिये ॥
2. वस्तुनीति । न विव्वोकस्त्वतिगर्वेण ॥
3. वामा इति । वामा देवि । श्रेयं कुरुते अतिशयं मित्तरदितं

अथ विलासः—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ९९ ॥
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ।

यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’

अथ विच्छित्तिः—

स्तोकाप्याकल्पपरचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।

यथा—

‘स्वच्छाम्भःस्लपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्तिवतीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेपुणा न शून्यः ॥’

जूयो यस्या अस्तीति ॥ अत्रान्तरे नायकसंदर्शनादिन्मये । वाग्विभवमतिवृत्त-
तिक्रम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुरी यस्मात्तत् । ते प्रसिद्धा भूरिसात्त्विकवि-
काराः नम्भादयो यस्मात्तत् । आचार्यकमुपाध्यायकर्म । उपदेश इत्यर्थः ॥ स्तोका
अर्था आकरपरचना वेपविन्यासः । प्रतनु अनिसूक्ष्मम् । विविक्तं विमलम् ॥

नहाकुलोत्पन्ना, कुलं स्वामिकुलमनन्ति निष्कलङ्कम् । अयं मटक्षुणो जनः न त्वेन स्थिरः,
जीमित च न स्थिरम् । अचिरावस्थापिनः शरीरस्य कृते मानृपितृभर्तृकुलकलङ्कनमनि-
तरामनुचिन्तमिति भावः ॥

1. इतीति । इत्येवंरूप इयान् एतावानेव विद्यामिनीनामाकृत्यो नेपथ्यमस्तु ।
स्तिन्नैरित्यर्थः । यदि स कुसुमेपुणा कामेन शून्यो न स्यात् । अन्यथा उद्विग्नानाम्नि-
वनकनूपानमि भाषयत एवेति भावः ॥

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’ इति ग. २. ‘स्वच्छाम्भःस्लपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्तिवतीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेपुणा न शून्यः ॥’ इति ग.

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यैसां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्षयन्ति, न पुनः सपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

सितशुक्ररुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसंगमादिजाद्वर्पात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरसितगर्भाः ।
कामिनः स कुरुते करभोरुर्हारि शुक्ररुदितं च सुखेऽपि ॥’

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति सख्युराशीर्वचनमिदम् । सद्गुणानामनुसरणे परै-
रुद्भावने दोषानामनुवृत्तिः स्वयं पुनः पुनरुद्भावनम् ॥ सांकर्यं मेलनम् ॥ पाणि-
रोधं वक्रक्षेपणादिप्रवृत्तनायककरप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । कारणं विना रुदितं

1. प्राणानिति । मानप्रहयस्तत्वात्प्राणार्पणं तावत्सुकरम्, न पुनः सपूर्णदृष्ट्यर्पणम् ॥
2. वस्तुनीति । नीवीनसनादिरूपे ॥
3. वामा इति । वामा चोपिनः । इष्टेपि वस्तुनि अनिष्टोद्भावनं विलक्षणप्रकृतित्वे
वीजम् ।

4. पाणीति । करभोरुः स्त्री अविरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथं यथा तथा का-
मिनः पाणिरोधं नीवीनोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपापेनिवारणं कुरुते स । तथा मधुरं सितं गर्भं
अन्वर्तिं यानु ता मन्दहासमिश्रा भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरुते स । तथा सुखेऽपि अथरपीट-

१ ‘नर्वाभिमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरमिवा । तथा वारम्यायन — ‘सोपाध्यायानिर्वेण सप्रिय-
न्वर्धयन् ॥ ताउन वावन्धेन स्वया माध्याय वधयन् ॥ निवेद्य पाणि वि अननुपुं गान्निगा हति ।
दन्तलण्डितयप्रैश्चारायन्धानेऽपि वल्लितम् ॥ प्रेयलान्तराणे राश्रीष्टप्रचालके । विप्रोहाय
न्मनो हाव वानदायविचक्षणे ॥ अभिनवगुर्सेनापटुतावपि विव्वोकादरमप्या । नरुर्न प्रियन्व
वचन (न) ताउनमभाभिधापि विव्वोका ॥ अवधीरणे यया कालिदास—‘निविमुप्य दानुपुं उर्द
न्ने वाचि भदुरवधीन्यावरा । सैनापतवया समीपानाह लान विव्वदानहेतुवन् ॥’ इति ग
२ ‘वासा’ इति श्लोको नास्ति ग-उल्लेके. ३. ‘सोपाध्यायानिर्वेण सप्रिय-
न्वर्धयन् ॥’ इति ग ४ ‘निविमुप्य दानुपुं उर्दन्ने वाचि भदुरवधीन्यावरा । सैनापतवया समीपानाह लान विव्वदानहेतुवन् ॥’ इति ग
५ ‘निविमुप्य दानुपुं उर्दन्ने वाचि भदुरवधीन्यावरा । सैनापतवया समीपानाह लान विव्वदानहेतुवन् ॥’ इति ग.

यथा—

‘वृद्धोऽन्धः पतिरेप मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुगलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
यत्नात्सचित्तैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसा निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥’

अथ श्रमः—

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा—

‘सद्यः पुरीपरिसेरेऽपि शिरीषमृद्धी
सीता जवात्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्गुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥’

अथ मदः—

संमोहानन्दसंभेदो मंदो मद्योपयोगजः ॥ १४६ ॥

स्थूणा स्तम्भः । अभ्यर्णजलागमो निकटस्थवर्षासमयः । तैलविन्दूना घटिका क्षुद्रभाजनम् ॥ सद्य इति । वारवार गन्तव्याध्वपरिमाणजिज्ञासया सीताया खल्पपथलङ्घनश्रममवधार्य श्रीरामस्य रोदनम् ॥ संमोहानन्दयो समेदो मेलकः ।

1. वत्सस्येति । वत्सस्य पुत्रस्य ॥

2. निजवधूमिति । निजवधू आत्मस्तुपाम् ॥

3. श्रम इति । बहुतरशारीरव्यापारजन्मा नि श्वासाद्गसमर्दनिद्रादिकारणीभूतः खेद-
विशेषः श्रम इति । यदाहु — ‘अध्वव्यायामसेवाधैविभावैरनुभावकैः । गात्रसवाहनैरा-
स्यसकोचैरङ्गमोटनैः ॥ नि श्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः पादोत्क्षेपैः श्रमो मतः ॥’ इति । अयं च
सत्यपि बले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते न तु ग्लानिः । अतो ग्लानिः
श्रमस्य भेदः ॥

4. प्रथमेति । प्रथमावतार पूर्वाविष्करणम् ॥

5. मद इति । मद्याद्युपयोगजन्मा उल्लासारख्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्तिनिशेषो

१ ‘—श्रम खेदादिकारक रतान्गार्गमनादेश्च य खेद स श्रम खेदमर्दनाद्यनुभाजनकः ।
इति ग. २ ‘यथा’ ग-पुस्तके नास्ति ३ ग-पुस्तके तु ‘सद्य’ इति श्लोकस्य स्थाने ‘अद् पिटुल
घेनूण समागदम्हि रुहि तुरिअम् । समसेअसलिलणीत्तासणीसहा वीसमानि खणम् ॥’ इति
४ ‘च’ घ ५ ‘हयोत्कर्षो’ मद पानात्स्वल्दत्तवचोगति । मद्यादिमानाद्यो हर्षोत्कर्ष
वचनगत्यादिस्त्वलनानुमानकः ।’ इति ग.

अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गायति ।
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

यथा—

‘प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः ॥’

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्याद्विष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥ १४८ ॥

यथा मम कुवल्याश्वचरिते प्राकृतकाव्ये—

‘णवरिअ तं जुअजुअलं अण्णोण्णं णिहिदसजलमन्थरदिट्ठिं ।

मद्यस्यानवस्य उपयोगाद् भक्षणाज्जात । अमुना नदेन ॥ प्रातिभं प्राग-
ल्भ्यम् । त्रिसरकेण मयेन । गूढं सूचितं रहस्य यत्र स चासौ हानश्चेति ॥ अप्र-
तिपत्तिः कर्तव्यानिश्चयः । तूष्णींभावो मौनम् । तत्र जडतायाम् ॥ णवरिअ

नद इति । तत्रोत्तमे पुरुषं स्थापोऽनुभावः । मध्यमे हनितगाने । अधमे तु रोदनपरपो-
न्यादि । अयं च मद्रस्त्रिविधः । तरुणमध्वनाधममेवाद् । अन्वक्तास्रगतवाक्यैः सुकुमा-
रस्त्रत्प्लवा च बोधनिर्वायेन न जाय । बुजास्रैस्त्रल्लिनपूर्णितादिनिर्नध्वनः । गतिम-
द्वस्तृतिनाशद्विह्वल्यार्थादिभिरधमः । प्रतीये तु ‘उत्तमसत्त्वः प्रहमति गायति तद्वच मध्य-
मप्रकृतिः । परवचनानिधायी शेते रोदित्त्वधमसत्त्वः ॥’ इति व्यत्यासोऽस्ति ॥

1. प्रातिभमिति । मदानुभाववर्णनमेदम् । त्रयाणां सरकाणां मनाहारस्त्रिसरकं
त्रिनारमधुपानम् । ‘सरकं शीधुपात्रे न्याच्छीधुपाने च शीधुनि ।’ इति विश्व । तेन
त्रिसरकेण । ‘त्रिपानं नदातिभूमिः’ इति पानप्रसिद्धिः । प्रतिभैव प्रातिभं प्रतिभाविशेषः ।
तत्प्रातिभं गतानां त्रिवारहरापाणोक्तमशौहप्रप्रागरन्वदभाजा सुभ्रुवा वक्रवाक्यरचनारम-
णीय वक्रोक्तिमौनः । गूढानि पूर्वं वक्ष्यामि सुवृत्तानि, सूचितानि सप्रति नदेन प्रसा-
दितानि ररस्त्रानि त्रान्यावदवचेष्टाप्रलम्बितानि दसिन् स गूढसूचितरहस्यः, स चार्त्ता
रास्त्रेति विशेषगमनामः । प्रववृते प्रवृत्तः ॥

2. जडतेति । विन्मोत्वष्टानमविरहेष्टानिष्टदर्शनं भवगादिजन्यावन्दनव्यर्थप्रति-
संधानविक्रान्ति चित्तवृत्तिर्जडता । इयं च मोहात्पूर्वतः परतश्च जायते । यथाहुः—
‘कार्याविवेको जडता परपदः दृष्टवतोऽपि वा । तद्विभावाः त्रिपानिष्टदर्शनमवबो गडा ॥
अनुभावात्त्वमो तूष्णींभावविलरजादयः । सा पूर्वं परतो वा न्यान्मोहादिति निदां
नडन् ॥’ इति ॥

3. पचेति । स्वन्धरमेदम् । तद्वद्वगन्—‘स्वन्धकलेति तच्चपिदं पदं चतुष्प-

आलेख्योपिअं विअ खणमेत्तं तत्थ संट्टिअं मुअसण्णं ॥
अथोग्रता—

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र खेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४९ ॥

यथा—

‘प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥’

अथ मोहः—

मौहो विचित्तताभीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १५० ॥

यथा—

‘तीत्राभिपद्मप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

इति । ‘केवलं तद्युवयुगलमन्योन्य निहितसजलमन्थरदृष्टि । आलेख्यापित्ति
क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गम् ॥’ इति सस्कृतम् । णवरिअशब्द केवल
देशी ॥ चण्डत्वमत्यन्तासहिष्णुत्वम् । प्रणयिनी या सखी तस्या परिहासरसेर्ना
गतैः प्राप्ते । अकाण्डयमदण्ड इति । अकालयमदण्ड इत्यर्थः । अत्र मालत्
शरीरे शस्त्रप्रहार कुर्वतोऽघोरघण्टस्यापराधेन माधवस्य चण्डत्वमेतादृशोक्त
व्यज्यते ॥ चित्तस्य निमीलनत्व विचित्तता । सुपुसिवारणायाह—भीतीति
आवेग भ्रम । अनुचिन्तनमत्यन्तचिन्ता । अदर्शनमज्ञानम् ॥ अभिपद्म

लगापटकेनार्थं न्यात् । तत्तुन्यमधिप्रदल भवति चतुःपटिमात्रकशरीरनिदम् ॥^१ इ
दानोदरमिश्राः ॥

१. उग्रतेति । अधिक्षेपापमानादिप्रभवा क्रिमस्य करोमीत्याद्याकारा चित्तवृत्तिमुग्रता
यदाहुः—‘नृनापराधोऽनघोपकीर्तन चोरधारणम् । विभावाः स्तुरयो बन्धो वधमन्त्र
मर्तमने ॥ एते यत्रानुभावान्मद्रीष्य निर्दयतात्मकम् ॥’

२. मोह इति । मयविभोगादिप्रयोज्या वस्तुत्वाननवधारिणी चित्तवृत्तिर्मांसः
‘अव्यन्तान्तरशक्तिना चित्तवृत्तिः’ इति तु नव्याः ॥

१. ‘अपेक्षता’ इति तन्दि न पुन्ये २ इत्येते ‘दोष’ इति यथाऽस्तुप्रका । त्व मेदीना
रम्येऽनुग्रह भवति । इत्येते म-पुन्ये. ३ इति त्रयस्यैवमन्त्राणां अनुग्रहः । दोष
चित्तवृत्तेने मेव इत्येतेऽन्तरशक्तिः । इति म.

अज्ञातमर्तृव्यसना मुहूर्तं कृत्वापकारेव रतिर्वभूव ॥'

अथ विवोधः—

निद्रापगमहेतुभ्यो 'विवोधश्चेतनागमः ।

नृम्भाङ्गमङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥ १५१ ॥

यथा—

'चिरैरितिपरिखेदप्राप्तनिद्रानुग्वानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्रा कुर्वते न प्रियाणा-

मशिधिरमुजचक्राश्लेषभेदं तरप्य. ॥'

अथ स्वप्नः—

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कीपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

‘भामोकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
लब्धायाम्ने कथमपि मया स्वमसंदर्शनेन ।
पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्त्रीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुक्सलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥’

अथापसारः—

मनःक्षेपस्त्वपसारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।
भूपातकम्पप्रखेदफेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥
‘आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्रुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपसारिणमाशङ्कते ॥’

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।
अवज्ञांसविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥

तत्र शौर्यगर्वो यथा—

‘धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साध्यताम् ॥’

भुजाक्षेपं कर्तुमर्हतीति । अस्य निद्राभङ्गो नोचित इति भावः ॥ मामिति । यक्षस्य मेघं प्रति प्रियार्यं वाचनिकार्पणमिदम् । मा यक्षम् । कथमपि महता कष्टेन । मुक्ता इव स्थूला ॥ मनःक्षेप इति । मनसो नाटीविशेषनिवेशेन घूर्णनमित्यर्थः । ग्रहादीत्यादिना भूतादिपरिग्रहः । मध्यमादिपदेन धातुवैषम्यादिपरिग्रहः ॥ फेनायमानं फेनमुद्गमन्तम् । अर्सा श्रोकृष्णः आशङ्कते ज्ञातवान् ॥ मदश्चिराविकारविशेषः । राक्ष कोशदण्डादिजन्यः प्रतापः प्रभावः । श्रौचि-

1. मामिति । मया कथमपि स्वमसंदर्शनेन लब्धायाम्ने तव निर्दयाश्लेषहेतोः गाटादिद्वनार्थम् आकाशप्रणिहितभुजं शब्दापितवाहु मा पश्यन्तीना म्बलीदेवताना वनदेवताना

१. 'मात्सर्वमययोपादेरुभावस्य कारणम् । निद्राणम्यापि विषयज्ञान स्वप्नः । मात्सर्वानुभवहेतुः । इति ग. २. 'नूयधासि स्वमसि शयने कष्टेन पुरा मे-इत्युदाहरणात्तरं न पुच्छये ३. 'आपेशी ग्रहदु पादरपसारः रूढो बुधे । घुर्णरश्चनिभूपातफेनाङ्गान्दोलनादिकृत् ॥' इति ग. ४. 'लोलदू' म ५. 'आङ्गलसदृशवशावहेत्यायोनादिकृत् । प्रभावःदिजन्यो मदो गर्वः । आदि शब्दाद्वाप्यसौनाग्यादिः । स चाविनयाद्यनुमावहेतुः । इति ग. ६. 'यथा' क घ. ७. अन्नादमे मनन्यदप्युत्तम्' इत्याधिकं ग-पुच्छके

अथ मरणम्—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ।

येथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्बुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥’

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जुम्भासितादिकृत् ॥ १५५ ॥

वर्गसपत्तिः । अत्रज्ञा परस्मिन् ॥ अन्यैर्मद्धतायुधनित्रे ॥ रामेति । सा निशाचरी ताडका राक्षसी, नैव निशाचरी अनिसारिका नायिका । राम एव मन्मथ तस्य शरेण हृदये वक्षसि मनसि च ताडिता सती जीवितेशो यम एव जीवितेश-प्रिय तस्य वसति जगाम । कीदृशी । गन्धवद्बुधिरमेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता ॥ ‘जाड्यम्’ इत्यत्र कापि ‘जैड्यम्’ इति पाठः । स न मन्मथ् असगतार्थापत्तेः ।

मुक्तान्धूला अट्टलेशा नयनोदविन्दवः तरुकिमल्पेषु बहुशः न खलु न पतन्ति । अपि तु पतन्त्येव । एवविध मानवलोकेय वनदेवता अपि रटन्तीति भावः ॥

1. शरेति । अत्र विशेषमाह रसगङ्गाधरकागाः ‘रोगादिजन्या मूर्च्छारूपा मरणप्रा-गवस्था मरणम् । न चात्र प्राणवियोगात्मक मुख्य मरणसूचिनं प्रहीतुम् । चित्तवृत्त्या-त्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्तेः । भावेषु च सर्वेषु कार्यनरुत्ततया शरीरप्राणयोगस्य हेतु-त्वान् । उदाहरणम्—‘दयितव्यं गुणाननुसरन्ती शयने सप्रति या विनोयितार्मात् । अधुना खलु एतन् सा कुशाक्षी गिरनदीकुम्भे न भाषितापि ॥’ प्रियविरहोऽत्र विभावः । वचनविरामोऽनुभावः । एतदप्यन्वात्रालम्बसुपकारणत्वाद्वाक्यस्योऽप्ययं भावः पद्व्यञ्जनाभावएति । दयितव्यं गुणाननुसरन्तीत्यनेन स्वल्पमान चरमावस्थावानपि तस्याः दयितगुणविरमणं नाभूतिरिति निप्रलम्बस्य शोचस्य वा चरममन्विनस्य पोषकम् । अत्र च भावः स्वल्पकमावदोत्तरवतिना वाक्यान्वयेन सदमपवदेन नापिनारेः प्रतुर्जावनवर्गने निप्रलम्बस्य, अन्यथा तु कस्यस्य पोषक इति विवेकः । अयमः पुनरुक्तं प्राधान्येन न वर्णयन्ति । अनन्तरमायत्वात् ।’ इति । प्रतीयेऽप्युक्तम्—‘जीवन्मोहननाम्नो मया परेदीतिवन् । समोहेन्द्रियसंगलान्निताद्यविशेषनामिदम् ।’ इति ॥

2. आलस्यमिति । अतिमिर्मादिगामिद्वन्वा चेतनः त्रिपल्लव्यात्मन् । अत्र च नामानर्थम् । नापि वादांशोऽस्त्यत्वात् । तेन वादांशोरप्यस्यात्मनोऽप्य-तत्त्वत्वेऽपि गानेऽप्युत्पत्त्यात्वात् नैः ॥

१. पय मरणम् इति इति मरणम् । २. ‘मत्तं मूर्च्छित्वा मूर्च्छां च नयते’ इति च ३. यथा—‘मत्तं’ इत्युत्पत्त्यात्वात् मरणम् । ४. ‘मत्तं’ इति । ५. इत्येते ‘मत्तं’ इति च ६. ‘मत्तं’ इति । ७. ‘मत्तं’ इति । ८. ‘मत्तं’ इति । ९. ‘मत्तं’ इति । १०. ‘मत्तं’ इति । ११. ‘मत्तं’ इति । १२. ‘मत्तं’ इति । १३. ‘मत्तं’ इति । १४. ‘मत्तं’ इति । १५. ‘मत्तं’ इति । १६. ‘मत्तं’ इति । १७. ‘मत्तं’ इति । १८. ‘मत्तं’ इति । १९. ‘मत्तं’ इति । २०. ‘मत्तं’ इति । २१. ‘मत्तं’ इति । २२. ‘मत्तं’ इति । २३. ‘मत्तं’ इति । २४. ‘मत्तं’ इति । २५. ‘मत्तं’ इति । २६. ‘मत्तं’ इति । २७. ‘मत्तं’ इति । २८. ‘मत्तं’ इति । २९. ‘मत्तं’ इति । ३०. ‘मत्तं’ इति । ३१. ‘मत्तं’ इति । ३२. ‘मत्तं’ इति । ३३. ‘मत्तं’ इति । ३४. ‘मत्तं’ इति । ३५. ‘मत्तं’ इति । ३६. ‘मत्तं’ इति । ३७. ‘मत्तं’ इति । ३८. ‘मत्तं’ इति । ३९. ‘मत्तं’ इति । ४०. ‘मत्तं’ इति । ४१. ‘मत्तं’ इति । ४२. ‘मत्तं’ इति । ४३. ‘मत्तं’ इति । ४४. ‘मत्तं’ इति । ४५. ‘मत्तं’ इति । ४६. ‘मत्तं’ इति । ४७. ‘मत्तं’ इति । ४८. ‘मत्तं’ इति । ४९. ‘मत्तं’ इति । ५०. ‘मत्तं’ इति । ५१. ‘मत्तं’ इति । ५२. ‘मत्तं’ इति । ५३. ‘मत्तं’ इति । ५४. ‘मत्तं’ इति । ५५. ‘मत्तं’ इति । ५६. ‘मत्तं’ इति । ५७. ‘मत्तं’ इति । ५८. ‘मत्तं’ इति । ५९. ‘मत्तं’ इति । ६०. ‘मत्तं’ इति । ६१. ‘मत्तं’ इति । ६२. ‘मत्तं’ इति । ६३. ‘मत्तं’ इति । ६४. ‘मत्तं’ इति । ६५. ‘मत्तं’ इति । ६६. ‘मत्तं’ इति । ६७. ‘मत्तं’ इति । ६८. ‘मत्तं’ इति । ६९. ‘मत्तं’ इति । ७०. ‘मत्तं’ इति । ७१. ‘मत्तं’ इति । ७२. ‘मत्तं’ इति । ७३. ‘मत्तं’ इति । ७४. ‘मत्तं’ इति । ७५. ‘मत्तं’ इति । ७६. ‘मत्तं’ इति । ७७. ‘मत्तं’ इति । ७८. ‘मत्तं’ इति । ७९. ‘मत्तं’ इति । ८०. ‘मत्तं’ इति । ८१. ‘मत्तं’ इति । ८२. ‘मत्तं’ इति । ८३. ‘मत्तं’ इति । ८४. ‘मत्तं’ इति । ८५. ‘मत्तं’ इति । ८६. ‘मत्तं’ इति । ८७. ‘मत्तं’ इति । ८८. ‘मत्तं’ इति । ८९. ‘मत्तं’ इति । ९०. ‘मत्तं’ इति । ९१. ‘मत्तं’ इति । ९२. ‘मत्तं’ इति । ९३. ‘मत्तं’ इति । ९४. ‘मत्तं’ इति । ९५. ‘मत्तं’ इति । ९६. ‘मत्तं’ इति । ९७. ‘मत्तं’ इति । ९८. ‘मत्तं’ इति । ९९. ‘मत्तं’ इति । १००. ‘मत्तं’ इति ।

अथ मतिः—

नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः ।

स्मेरता धृतिसंतोषौ बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १६३ ॥

यथा—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलापि मे मनः ।
सता हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥’

अथ व्याधिः—

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः । स
ष्टमुदाहरणम् ।

अथ त्रासः—

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १६४ ॥

पुन र्मितयुक्तं वदनं स्मरामीत्यर्थः ॥ नीतिमार्गो नीतिशास्त्रं तस्यानुगृहि
र्यगम । आदिना अनुमानादेर्ग्रहणम् । निर्धारणं निश्चयः ॥ अस्मंशय
मिति । शत्रुन्तल्यामालोक्य दुष्यन्तस्यानुमानमिदम् । क्षत्रपरिग्रहक्षमा क्षत्रियवि
वादादिना । ‘इयम्’ इति शेषः । अस्या शत्रुन्तल्यायाम् । गमयति—राता
मिति । प्रमाणं निश्चययोगम् । अन्तःकरणस्य मनस्य प्रवृत्तयः शक्यादयः ॥ वा
ताद्यैर्मिति । आयपट्टेन पित्तदेष्मणोर्ग्रहणम् । भूमीच्छा भूमिपतनेच्छा ।
तत्र व्याधौदाहरणं यथा मम—‘प्रियजनपरिपक्षाद्वेषमाना कृशातीं विहृन्-
नन्वर्णां न्येदन्मिच्छनात्रीम् । विपुलपुलकलेरामाकलय्य इवरातां इमनिर्मि-
तचिन्तमगरे दिनेनञ्च ॥’ निर्घात इति । ‘यदान्तरिक्षे बलवान्मानो मया’

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

‘अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग
लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥’

अथ ग्लानिः—

रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा ।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकौश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

‘किंसेलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रल्लं
हृदयकुसुमशोपी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥’

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

मुष्मिकी परलोकभवा । नीवारस्तृणधान्यम्, कृते निमित्तम् । साप्रतं वार्धके । अत्र तत्त्वज्ञानेन नि स्पृहलम् ॥ अन्यास्विति । मधुपानकालीनश्वरणप्रहारादिरुपमर्दः । पक्षे सभोगकालीनश्वम्बनालिङ्गनादि । लोलं सतृष्णम् । मुग्धा कोमला सुरतमूर्धा च । रज पराग आर्तव च । अकाले मकरन्दाभावदशाया वाल्ये च । अत्रोप-
भोक्तारि वालाया अस्थैर्यं परुषवचनेन प्रतीयते ॥ निष्प्राणता असामर्थ्यम् ॥
बन्धनात् उत्पत्तिस्थनात् । निष्प्राणत्वानौजस्यसत्त्वसक्षयाणा बलहानिरूपत्वेऽपि

1. नवेति । सप्तलायाः ‘सप्तला नवमालिका’ इत्यमरः । ‘नवमालिकायाः’ इति पाठे तु मुग्धेत्यादिनैव नवत्वलाभे पुनर्मालिकाया नवत्वनिशेषण व्यर्थम् । नवा तुला माला अस्याः, कप् । इति भानुजिदीक्षिताः ॥

2. चिन्तेति । इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्ष्यभूलेखनाधोमुत्-
त्वादिरेतुश्चित्तवृत्तिविशेषचिन्ता । यदाहु — ‘विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रशानं तथा ।

‘उद्वेगास्थितिरैरस्यप्रमुनेरवबुध्यते ।’ इति ग २ ‘नवमालिकाया’ इति क. ३ ‘रत्याघाया-
निनिष्प्राणता मता । अनुत्साहाद्गर्दार्थव्यस्वेदाद्यैर्व्यक्तमेति सा ॥’ ग. ४ ‘कार्यं घ-
‘उत्तनयनतारा धामपङ्के दुविन्वा रजनय इव मिद्राष्टान्निनीलोत्पलाश्च । निरिभिन द्रयाना-
केशनाशननिपनिगृहेभ्यो यान्त्वमूर्त्वारवन् ॥’ इति ग.

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः श्लेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन चयन्धी । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपता नीत्वा प्रवृद्ध- कियते ॥ तद्भेदान् स्थायिभावान् । अष्टौ भावाः स्थायिभावाः । शमोऽपि च । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमार्द्रं मनो रतिरित्यर्थः । तच्चोत्क्रावेष एव पर्यवस्यति । स चानुराग एव मोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव । केचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूपः, अनिलापहेतुत्वेनो- क्त्वात्” इत्याहुः । तत्र । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यनिलापं प्रति हेतुलसंभवेन लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपहसनीयत्वेन ज्ञानमुखविकासरूपहास्य- हेतुः । चेतोवैकृत्यं दुःखम् । तैक्ष्ण्यस्य अपचिनीयाया अवबोध उत्कटत्वम् । कार्यारम्भेषु चनिष्ठकार्येषु संरम्भ उत्कट आवेशः । केचित्तु—‘संरम्भः सहर्षप्रवृत्ति-’ इत्याहुः । तत्र । आव्यप्रवृत्तिरूपस्वारम्भस्य प्रवृत्त्यसंभवात्, वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्थायित्वेनास्वाद्यमानत्वाच्च । रौद्रशक्त्येति । शात्रवादेरनिष्टदर्श-

1. रतिरिति । रत्नादीना विशदतर लक्षणनभिहित रसगद्गाधरे—‘स्त्रीपुंनयोर्ल्यो- न्यालम्बनः प्रेमात्प्रश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः । गुणदेवतापुत्रापालम्बनस्तु व्यभिचारी । वागद्गादिविकारदर्शनज्जन्ना विकान्तायो हासः । पुत्रादिवियोगमरणादिज्जन्ना वैदृग्ना- स्तश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुबन्धुवधादिपरमापराधज्जन्ना प्रज्वलनाज्यः क्रोधः । अयं च परतिनाशादिहेतुः । जुद्रापराधज्जन्ना तु परपवचनात्मभाषनादिहेतुः । अयमेवानुपारभो व्यभिचारीति निवेकः । परपराक्रमदानादिल्युद्विज्जन्ना औक्तसारव्य उत्साहः । व्याज- दर्शनादिज्जन्ना परनानर्थविषयको वैदृग्नालम्बनः स भयम् । परनानर्थविषयकत्वानान्ते तु स एव प्राप्नो व्यभिचारी । अग्रे तु—‘औत्साहिकप्रवृत्त्याप्तः, स्वापराधोयं भवन्ति नि- नेदनाहुः । कर्षयवस्तुविलोकनज्जन्ना विचिन्तित्वात्प्रश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौ- किकवस्तुदर्शनादिज्जन्ना आश्चर्याल्यो विस्मयः ॥

१. ‘वैकृत्यं’ घ. २. ‘प्रतिदृष्ट्या न चित्तविशेषो’ क्रोध लघ्वेते । इति ग. ३ ‘अपरा- नाशिका ऋत्स्नाहोऽम्भवसापिदा । कारिष्टदर्शनं नीतिरिष्टिदर्शनादिभिः ।’ इति ग.

वान्ना । ह्यस्यः पुनस्तपयमानो व्यभिचार्येव । व्यभिचारिलक्षणः
गान् । तदुक्तम्—

‘रसावस्थाः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते ।’ इति ।

तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन्रसे संचारित्वमित्याह—

शृङ्गारवीर्योर्हामो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ १७२ ॥

गान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यन्ममुद्देयं तथा भावितबुद्धिभिः ॥ १७३ ॥

अथ स्थायिभावः—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आप्यादाद्दुरकन्दोऽर्मा भावः स्थायीति संमतः ॥ १७४ ॥

यदुक्तम्—

‘स्वस्मृत्त्रय्या भावानामन्येषामनुगामकः ।

न तिरोधीयते स्थायी दैर्गम्यौ पुष्यते परम् ॥’ इति ।

स्वस्मृत्त्रय्या ॥ परमिति । अत्रयमित्यर्थः ॥ अत्रमा इति । ‘माता
स्वस्मृत्त्रय्या ॥ स्वस्मृत्त्रय्या स्वस्मृत्त्रय्यायेन । अनुगामकः अत्र

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैर्हृष्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन चबन्धौ । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपता नीला प्रवृत्त कियते ॥ तद्भेदान् स्थायिभावाद् । अष्टौ भावा स्थायिभावा । शमोऽपि च । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमाद्रं मनो रतिरित्यर्थः । तच्चोत्कटावेश एव पर्यवस्यति । न चानुराग एव शोऽपि प्रकृते सुरतेच्छात्प एव । केचित्तु—“स चानुराग एव शोऽपीदृशाधनताज्ञानधारारूप , अमित्पहेदृत्वेनो- कलात्” इत्याहु । तत्र । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यनित्याप प्रति हेतुत्वमनेन लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपरसर्गायत्वेन हान्नुसन्निक गरपहस्य- हेतुः । चेतोवैकृत्यं दु रम् । तैर्हृष्यस्य अपविनीर्याया अवबोध उच्यतइत्तम् । कार्यारम्भेषु सनिकृत्वायेषु संरम्भ उच्यत भाषेत् । केचित्तु—“संरम्भः सहसंप्रवृत्ति” इत्याहु । तत्र । भाषप्रवृत्तिरुपस्त्वागम्भस्य प्रवृत्त्यसंभवाद् , वरगमे उत्कटावेशस्यैव स्थायित्वेनात्वापमानत्वात् । रौद्रशक्तयेति । शास्त्रप्रेरितदृग्-

1. रतिरिति । रत्नारिणा विशदतर लक्षणनिर्दिष्ट रसगज्ञाधरे—“मनुजोन्तो- न्वालम्बनः प्रेमावपक्षिसृष्टिदिशेषो रतिः । एतदेवतापुत्रापालम्बनस्तु स्मृतिवारी । मातृशरीरविकारदर्शनवन्ना भिवागपयो हास । पुत्रादिनिरोत्सवशिरिग्या ईश्वरा- रपक्षि एष्टिनिरोत्सः शोकः । एतदेवतापुत्रापालपराधकृता मन्त्रात्तात्तः क्रोधः । अत्र च परमिनाशारिरेत् । एतदेवतापुत्रा तु मातृवयवसम्पत्तारिरेतुः । अमनेवतापुत्रे स्मृतिवारीति विवेकः । परस्वतन्मनाशिरिग्यादिग्या ईश्वरात्तय उच्यते । एतदे- वतापुत्रादिग्या परमानर्धविषयते ईश्वरात्तयः न भयम् । परमानर्धविषयकालादे तु म एव शमो स्मृतिवारी । अत्रै तु—“स्मृतिवारीवयवस्य , स्मृताशेषोप अर्जुनेऽ- भेरनाडुः । इदंरुद्रादिग्यादिग्या निमित्तिसामर्थिसृष्टिदिशेषो तुजुग्या । तर्- विदस्तुदर्शनविग्या लक्षणात्तो विन्मयः ॥

1. ... 2. ... 3. ...

तत्र

यत्र तु रतिः प्रकृष्टां नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

सं च पूर्वरामानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्था स्यात् ॥१८७॥

तत्र

श्रवणादर्शनाद्वापि मिथः संसृढरागयोः ।

ग्रहणम् ॥ तद्भेदौ शृङ्गारभेदौ ॥ तत्र तयोर्मध्ये । विप्रलम्भमाह—यः
 त्विति । तुशब्दार्थः । तत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रति
 रस्ति । नायिका नायको वा अभीष्टं नायकं नायिका वा नोपैति नोपमुद्धे अर्प
 विप्रलम्भ इत्यर्थः । तथा चोपभोगाभावसवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ
 इत्यर्थः । करुणादौ शोकोद्दीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टेति ।
 सभोगेऽतिव्याप्तिवारणाय उपभोगाभावेति । विप्रलम्भसमानविषयके ज्ञानान्तरे
 संस्कारे वा अतिव्याप्तिवारणाय रस इति । अन्ये तु—‘यत्र दुःखसंवलितत्वाद्भक्ति
 प्रकृष्टा अभीष्टमुपैति विषयीकरोति स विप्रलम्भः’ इति व्याकुर्वन्ति । तत्र । करुणे
 ऽतिव्याप्तेः । यदि च ‘यत्र’ इत्यस्य ‘शृङ्गारे’ इति व्याकारात्करुणे नातिव्याप्तिरि
 त्युच्यते तदा ‘अभीष्टमुपैति’ इत्यस्यानर्थक्यम् । अभीष्टविषयस्तेरेव शृङ्गारत्वेन
 परिणामात् । अपरे तु—‘नायिकादिभिरभीष्ट नोपैति न संगच्छते । तथा चाभी-
 ष्टविच्छेदसवलिता रतिर्यत्र स विप्रलम्भ’ इत्याहुः । तत्र । प्रणयमानादावभीष्ट-
 विच्छेदाभावेनाव्याप्तेः । केचित्तु—“सयोग मुगसमितो विप्रलम्भस्तु दुःखयुः ।
 रतिन्तयो प्रकर्षं स्यादाधिक्यात्मुगदुःखयो ॥” इति दर्शनाद् दुःखसंवलितरतिव्या-
 प्तिभावको रसो विप्रलम्भ” इत्याहुः । तत्र । प्रणयमाने दुःखायोगाद्भ्याप्ते ॥ स च
 विप्रलम्भ चतुर्था इतीदमुपलक्षणम् । विरहोऽपि वेदिन्य । स च गुणदिवरत्त-
 त्वान् । संगमप्रतिरोधो यथा—‘किं ह्यद प्रियया—’ इत्यादि (१२४ पृ.) । अन्यथा

त्रत्वे प्रथमः । प्रियोगकालावच्छिन्न वे द्वितीयः । सयोगश्च न उपस्थो. मानानाधिर-
 प्यन् । परुतयशवनेऽसाव्यादिमद्भावे विप्रलम्भस्यैव वर्णनात् । एव प्रियोगोऽपि न
 वेदप्रिद्धम्यन् । दोषम्योक्तत्वात् । नन्वादाविभो मयोगप्रियोगास्यासन्. करणवृत्ति-
 केभो । यन्मदुल्लो निमुत्थान्नादि यो । तत्रादो यथा—‘सविद्या मतिव्यवहारीषण
 मन्मदुल्लो नमोऽयान् । इत्यत्र इतिमाननास्तु न इत्यत्रयथा निर्गमने ॥’ इति ।
 इति यथा—‘यद्यो न स्यात् प्रमाणमत्र सत्यतया तत्र कर्तव्यमितिमात्रम्
 नान्यत् ॥ १८७ ॥ नि. शान्तरतिरुत्तरे विवदद्भावाद्भक्तियोगेहा वाप्य ज्येष्ठी-
 न इति प्रमाणमात्रम् ॥’ इति नि. पो रमगद्भावे ॥

इति त्विति न पुनरे २ तत्रपि विप्रलम्भ इत्येवमेव ॥ १८७ इति न
 इति न इति न पुनरे. २ म दुःखे

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ १८८ ॥

श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखत् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥ १८९ ॥

अमिलापश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापश्च ।

उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः १९०

अमिलापः स्पृहा चिन्ता प्रास्युपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥

अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याचेतसो भ्रमणाद्भृशम् ।

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १९२ ॥

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

प्रेमाद्राः प्रणयस्पृशः परिचयाद्द्वादरागोदया-

स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

तस्य निरुक्तप्रकारवचुष्टयानन्तर्भावात्क्षयत्वाभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । तत्र पूर्वरागादिषु । मिथ इति । अन्योन्यमित्यर्थः । दशाविशेषोऽ-
वस्थानेदः । अप्राप्तौ परस्परारामने । चन्द्रिनः स्तुतिपाठवाः । दशाविशेषा-
नाह—अमिलाप इति । दश प्रकाराः । अत्र पूर्वरागे । कामकृता रतिजन्या
दशा. कामदशा. स्पृहा अभीष्टप्राप्तिच्छा । अपरिच्छेदो निक्षेपनिर्धारणा-
भाव । अलक्ष्यवाक् निर्विषयं वच. । शेषं स्पृहादिकम् ॥ प्रेमाद्रा इति ।
प्रेम्णा आर्द्रा निदिउत्तपृक्ता । प्रेमानिव्यञ्जिका इति चावत् । प्रणयं द्रष्टुं ऋदं
स्पृशन्ति जनयन्ति । परिचयान्स्फुटंस्फुटं दर्शनात् । उद्गत उल्लसो यो राग मुर-
वेच्छ तस्योदयो चाम्बुच्छा । मुग्धदृशो नादला. । चेष्टा नेत्रविशेषादिगुणाः

1. स्तुतिपाठवाः । प्रेपो दशमपदात्पठेत् तदेवान् च गन्तव्यम् । शर्मन्नेतोत्प्रेक्षानि
वेद्यारुहाः स्तुतिरिच्यते ॥, 'नान्दर्यरमितात्पान्निगन्तुं जगन्ममे युवा । इति वानी मन्दे-
पत्र तदुक्तं उक्तमिदं ॥', 'दक्षिणमन्तव्यं वा न च एतदं जायते । प्रथम. प्राणि-
तच्छेदति न उद्देतोमिषयते ।', 'यान्प्रतोऽने जगन्तुधेरेगन्तविति । व्यापारो जायते
यत्र स उन्मादो निरूप्यते ॥'

१. 'ह' 'मि' 'न' २. 'म' 'न' 'ह' 'म' 'न' ३. 'ह' 'मि' 'न' 'ह' 'म' 'न' ४. 'ह' 'मि' 'न' 'ह' 'म' 'न'

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यापि ॥ १९८ ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः ।

उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा—

‘अलीजपमुत्तजणिमीलिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओजासं ।

गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइत्सं ॥’

नायिकाया यथा कुमारसभवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्यथा—

पणअकुविआणं दोह वि अलिअनुत्ताणं माणइल्लाणं ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाणं को महो ॥’

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किंतु संभोगसंचार्यात्यभावत्वम् ।

यथा—

‘भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्धीक्षते

रुद्धायानपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

प्रेम्नि । ननु प्रमोदे नति कोप एव न भवति, कथं तत्र मानलक्षणसंगतिरित्यत
कार—प्रेम्ण इति । कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकादिशक्तित्वात् । कारणानर-
राभादि । कुटिलस्य विनापि कारणं तत्समावयन्य कोपो भवतीति भाव । यद्वा
कुटिलगामित्वाद् दुरवगमत्वभावात् ॥ अलिअ इति । ‘अलीअप्रलम्भसन्नि-
मित्तस्य वैरि सुभग मद्यन्ववशाम् । गण्डपरिउम्बन्नापुलइअङ्ग न पुनरिगदि-
प्यामि ॥ इति सल्लत्तम् । न्न दिलम्भे तव शोषो जात इति लक्ष्यते । पुनरेवं
दिलम्भं न कतिपयानीति भाव । अत्र नीगसत्रे नदवन्त्य वीटिल्लम् ॥ पणअ-
कुवि इति । ‘प्रणयशुचितयोर्द्वयोरप्यतीकलमयोर्मानविदयो (वयो) । निश्चलनि-
श्चलित्वात्सकर्मणो को मग ॥’ इति सल्लत्तम् । नयो मन्त्रइत्तम् ।
प्रियवचनरिहयनन्नात्तदुत्कण्ठानरोऽनुनयः तदर्थन्तमहये । तं विन्द
महुराये चेत्यर्थः । अल्य प्रणयन्त्य । इप्या अत्रानूया, तन्म एव अन्वि-
तित्येव स्मितत्वम् ॥ इत्यत्र इति । नलोपदेशी इति प्रति नदिराज लक्ष-

१. ‘प्रमोदे’ इति शब्दो- इत्यदि- ‘अवश्यम् । इत्यत्र एव इत्यत्र इत्यर्थे-
२. ‘प्रमोदे’ इति शब्दो- इत्यदि- ‘अवश्यम् । इत्यत्र एव इत्यत्र इत्यर्थे-

भूतो यथा—‘चिन्ताभिः स्तिमितम्—’ इत्यादि (१७८।
शापाद्यथा—‘तां जानीयाः—’ इत्यादि (१२३ पृ.) संभ्रमो दि
मानुपनिर्घातोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादीनां
दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रति
पादनम् ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

यूनोरेकतरसिन्नातवति लोकान्तरं पुनरलभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः ॥२०९॥

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

अत्यन्तसखित्वमित्यत्र पृथक् प्रियसखित्वोपादानम् । प्रियतमगमने गन्तुमारम्भा
वल्यादयः सख्योचितं कर्म कुर्वन्ति । त्वमपि प्रियस्य सुहृद्भवसीति तत्रापि गमनं
न्याप्यमित्याह—गन्तव्ये सतीति । अत्रेयमुक्तिरनुभावः । अश्रुभक्तहतापव्यग्रो
विवादो व्यभिचारिभावः । प्रियमत आलम्बनम् । नायिकाया रतिज्ञे सामाजिके
रसोत्पत्ति ॥ तां जानीया इति प्रोपितभर्तृकाया नायिकाया उदाहरणमिदम् ॥
दिव्यो विद्युदुत्कादि । मानुषो मर्त्यलोकभवो भूकम्पादि । निर्घात इति
नाभसोपलक्षणम् । उत्पातोऽनिष्टमूचको देवकृत प्रकृतिविपर्ययम् । आदिना
दन्मादादिपरिग्रहः । उर्वशीपुरूरवसोरिति । उर्वशी हि पुत्र मित्रावरुणयोः
पान्मनुष्यलोक प्राप्य पुम्बरवसो गृहे ‘यदि भवन्त सुरतममयातिारकममये नमं
पद्यामि तदा त्वामहं लक्ष्यामि, मम मेपद्वय भवता रक्षणीयम्’ इति नियमं कृतं
स्थिता । तदनन्तरं देवैरन्वतमसे मेपद्वयमपहनम् । तच्छ्रुत्वा पुनरा ससंभ्रमेन
वस्त्रमपरिधायैव खड्गपाणिभेपापहतुं पश्चाद्वापित । एतस्मिन्नन्तरे त्रिद्युष्टिर्न
नम्रमवलोक्योर्वशी स्वर्गं गतेति ग्रन्थस्य वस्तुलाभे । अत्र देवकृतभेपापहरणम्
दिव्योत्पातेन पुरूरवसः सभ्रमं, तेनोर्वश्या मित्रदेव्युत्पत्तित्वम् ॥ उभयत्र पूर्वांगे
प्रवासे च ॥ करुणविप्रलम्भमाह—यूनोरिति । विमनायते शोकव्याकुलचित्तवत्
नित्यं दुःखते । पुनरलभ्य इति । रतेनांशाद् उरुदृशोऽसुमवाच करुणाख्ये

1. सभ्रमं इत्यादिद्विक्रिया कारिकाभ्रमो न कायः ।

१. म-दुष्टे इति मते यत् सा न तत्रैव प्रसिद्धा तत्रैव प्रसिद्धा इत्युक्तिः
न प्रयत्नं पश्यत इति मते इति २. 'म-दुष्टे' इति 'म-दुष्टे' इति
इत्यादि पाठोऽस्ति म-दुष्टे. ३. 'अत्र' इत्यादि पाठोऽस्ति 'म-दुष्टे' इति
इति मते इति इति ४. 'म-दुष्टे' इति मते इति

किंचात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, संगमप्रत्यागया रतेरु-
द्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र 'संगम-
प्रत्यागानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव' इति
केचिदाहुः, तदन्ये 'मरणरूपविशेषसंभवात्तद्विन्नमेव' इति मन्यन्ते ।

अथ सभोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा—'शून्यं वासगृ-
हम्—' (२३ पृ.) इत्यादौ ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात् ।

अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥

तत्र स्यादृतुपट्टं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥२१२॥

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

रत्न, न पुनर्विप्रलम्भ इति भावः । अत्र विशेषमाह—किं चेति । निषेवेते
कुरुत । एकतरस्यानुरागाभावे शृङ्गाराभास इति तद्व्याख्या—अन्योन्यमिति ॥
शून्यमिति । व्याख्यातमेतत्प्राक् (२३ पृ.) एक एकप्रकारः । संभोगोद्दीपनवि-
भावानाह—तत्रेति । संभोग इत्यर्थः । स्याद् उपयुक्तं भवति । वाच्यं संभो-
गोद्दीपकतया दर्पणीयम् । शुचि मेध्यमन्यन्त निर्मलम् । अन्यदन्त्यादि ॥ सङ्घातं

१. अत्रेति । अत्र कादन्त्या चन्द्रापीठ प्रति स्वप्नस्य पुण्डरीकस्येतिवृत्त वर्णयन्त्या
नहाशेताया वाग्देधित्वर्थः । स्त्रीपुनयोर्विद्योने जीवित्वज्ञानदशाया वैदव्यशेषिताया
स्तेरेव प्राधान्यादिप्रलम्भः । वैदव्य तु सचारिमाश्रम् । चन्द्रानन्दशाया तु स्निग्धेति-
त्यस्य वैदव्यस्यैव प्राधान्यमिति कारण एव । यथा तु मन्थति सत्यज्ञाने देवताप्रमादादिना
पुनः जीवित्वज्ञानं यथचित्त्यात्तमालम्ब्यगन्त्यालम्बित्वनिर्गामाभावादिप्रवृत्तम् इव विप्र-
लम्भ एव । न न वाच्य इति नव्याः ॥

२. केचिदिति । 'आत्मस्यो ह प्रथमं वाच्यं, एतन्नात्मस्योऽन्यनादर्थं प्रथम-
कारण एवेति' इत्याचार्यधनिकः ।

३. विलासिनाविति । विलासिनी च विलासिनी च विलासिनीविवेकयोः ॥

* 'अन्योन्यं' न च २. 'अन्ये' क. ३ 'अदि मन्थते' क. ४ 'न स्निग्धे' क.
'दिव' ग. ५. 'अदि' इत्यादि कतिपय मन्थि न सुन्दरे । 'विलासिनी' इत्यादि-
विलासिनी इति ग.
साहि० १३

तथा च भरतः—‘यत्किंचिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनी
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते (उपयुज्यते च)’ इति ।

किं च ।

कथितश्वतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरगादेः ॥ २१३ ॥
यदुक्तम्—

‘न विना विप्रलम्भेन सभोगः पुष्टिमश्रुते ।

कपायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो विवर्धते ॥’ इति ।

तत्र पूर्वरागानन्तरं सभोगो यथा कुमारसभवे पार्वतीपरमेश्वरयोः
प्रवासानन्तरं सभोगो यथा मम तातपादानाम्—

‘शेमं ते ननु पक्षमल्यक्षि—किमअ ग्वेम महङ्ग दिढं,

एतादृक्कृशता कुत—तुह पुणो पुट्टु सरीरं जदो ।

केनाह पृथुल. प्रिये—पणदणीदेहस्स समेलगान्,

त्वत्त मुश्रु न कापि मे—जट्ट इढं ग्वेम कुदो पुच्छमि ॥’

एवमन्यत्राप्युच्यते ।

अथवा य सभागमेदान्मानाह -- किं चेति । एतदमेदयादिमनापत्या पदान्ता
गृचनम । आदिना मानप्रवायकृदगावप्रलम्भाना प्ररणम ॥ अश्रुते प्राप्ति
एतेन पूर्वरागादिक विनापि सभाग समवर्तन्ति मुचिनम । एता । प्रणप्र
मेदेन कृमागो द्विवच । अप्रलम्भानन्तरं सभाग प्रहृष्ट । य न अप्रलम्भ
मेदेन चतुर्विध । तादृपगतादपहृष्ट इति फाटनम ॥ शेम ते इति । अहं
नायदस्य प्रश्न, प्रहृष्टेन नापि न इतरम उच्यते उच्यते उच्यते ॥ एत । किं
इति ननु अस्मिन् न इदं उच्यते न । एत इति । एत इति । एत इति । एत इति ।
नादस्य समुच्यते । इदं उच्यते इत पुनरुच्यते ॥ अथवा एता मम—‘य
एतान्मेदय इत्येवम इत्येवम । एतान्मेदय इत्येवम इत्येवम । एतान्मेदय इत्येवम
‘एतान्मेदय इत्येवम इत्येवम । एतान्मेदय इत्येवम इत्येवम । एतान्मेदय इत्येवम

अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः ।

वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥

निर्वेदमोहापसारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

शौच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति ।

येथा मम राघवविलोसे—

‘विपिने क जटानिवन्धनं तव घेदं क मनोहरं वपुः ।

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥’

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते सी-
पर्वणि द्रष्टव्य ।

अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह—

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

इत्यनाराध पुत्रादेर्विच्छेदो मरण च वित्तादेर्नाशश्च ॥ अनयोर्जटाधारणश्रीरामसा-
रोन्मो घटना योजना । खड्गेन शिरीषकर्तनमिवेत्यर्थः । अत्र प्रकरणाद्दशरथो
नायको लम्बत इति । मिट्टणोति—अत्रेति । अनुचितावरणमेव दैवस्य निन्दा
सैव दुःखाद । बन्धुवियोगो बन्धुमरणम् । तत्र यथा—‘गृहिणी नचिव’ नली
मिध. प्रियगिण्या ललिते कलाविधौ । करपाविमुञ्चन मृत्युना हरता त्वा वद किं
न मे हनम् ॥’ अत्रेन्दुमतीमरणजनितशोकार्तन्याजस्य नृत्त्यनिन्दा । वित्तनाशो
यथा—‘प्रातर्भक्षामि वसुधापिपचन्नवर्ता सोऽहं प्रजामि निपिने जटिलनखी ।
यसिन्निने तरिह दूरतर प्रयाति यचेतना न गमित तगिहान्दुर्षति ॥’ अत्र नट-
राजस्य रामस्य परिरेपनम् ॥ स्थायीभाव इति शेषः । पुनः नन्मो गो हेतुर्नन्मो

1. यथेति । यथा वा मम—‘यस्यान्यथमनी पदमि मयत् इत्यस्या पदोन्मिदो-
ज्जान्तोऽस्मिन्वान्तर इत्येति हा नात्रे सुहः संशयः । अयन्ते’ इत्यन्तनामि विपना
वैदरवनात्मने रितालान् नोऽस्मि विनररता प्रत्युत्तर मीतवाम् ।’ इति ।

१. ‘अनुभावाः’ ... ‘वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च’ इति
वाच्यं ननु यथा ‘वैवर्ण्यं’ इत्येते ‘प्रलम्भ’ इत्यन्तं वाच्यं तदा ननु यथा ‘अनु-
भावाः’ इत्येते हेतु इत्येते वाच्यं । तद्वत् विवर्ण्येते वा यथा यन्मो विवर्ण्येते’ इति
इत्येते इत्येते १. विवर्ण्ये’ इति

अथ रौद्रः—

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।
 आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २२७ ॥
 मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।
 संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत्प्रौढा ॥ २२८ ॥
 भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्देशवाहुस्फोटनतर्जनाः ।
 आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥
 उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।
 अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसंदर्शनादयः ॥ २३० ॥
 मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

यथा—

‘कृतमनुमत दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातक
 मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
 नरकरिपुणा सार्धं तेपा सभामकिरीटिना-
 मयमहममृञ्जेदोमासैः करोमि दिशा वलिम् ॥’

यस्य स ॥ रौद्ररममाह—रौद्र इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता विशिष्टाह
 मुष्टीति । विकृत विरुद्धाचरणम् । छेदः खन्नादिना । अवदारणं शूलदि
 अस्य रौद्रस्य । ‘अवदान कर्मवृत्तम्’ इत्यमर ॥ कृतमिति । द्रोणशिरश्छे
 कुद्वस्त्राश्वत्थान्नोऽर्जुन प्रति सवोव्योक्तिरियम् । इदं मत्पितृशिरश्छेदस्य गुरुपा
 तत्कारणं कर्म यैरुद्यतायुधैर्निर्मर्यादाशुन्यैरत एव मनुजपशुभिर्भगवति कृतमनु
 दृष्टं वा, नरकरिपुणा कृष्णेन सार्धं भीमकिरीटिमहितानां तेपा मेदोमसैर्य
 दिगवस्थितभूतानां वलिं करोमीत्यर्थः । अयमेतन्क्षणवर्तेव । अत्राश्व
 । तदकार्यमुद्दीपनम् । तादृशगर्जनमनुभावं ॥ ।

१. रौद्र इति । क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता विशिष्टाह
 मुष्टीति । विकृत विरुद्धाचरणम् । छेदः खन्नादिना । अवदारणं शूलदि
 अस्य रौद्रस्य । ‘अवदान कर्मवृत्तम्’ इत्यमर ॥ कृतमिति । द्रोणशिरश्छे
 कुद्वस्त्राश्वत्थान्नोऽर्जुन प्रति सवोव्योक्तिरियम् । इदं मत्पितृशिरश्छेदस्य गुरुपा
 तत्कारणं कर्म यैरुद्यतायुधैर्निर्मर्यादाशुन्यैरत एव मनुजपशुभिर्भगवति कृतमनु
 दृष्टं वा, नरकरिपुणा कृष्णेन सार्धं भीमकिरीटिमहितानां तेपा मेदोमसैर्य
 दिगवस्थितभूतानां वलिं करोमीत्यर्थः । अयमेतन्क्षणवर्तेव । अत्राश्व
 । तदकार्यमुद्दीपनम् । तादृशगर्जनमनुभावं ॥ ।

२. कृतमिति । इत् रौद्ररमव्ययनक्षमा वृत्तिर्नास्ति, अत्र ‘नान्यार्थान्यवयवम्
 र्गवन्वरे मदीयपुर्यासकं गतिनाम्यस वृश्चति । अयं पततु तिरयं दास्यन्
 परशुगमन्वोन्ति । अत्र मदीयता वृत्ती रौद्रस्य परमौत्थिता परिपुष्टानि ॥

१. ‘आलम्बन विरोधी स्यात्’ ग २. ‘दृष्टनिर्देशवत्प्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव । मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥’ इति ग

अस्य युद्धवीराद्भेदमाह—

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥ २३१ ॥

अथ वीरः—

उत्तमप्रकृतिर्दीर्घ उन्माहस्यायिभावकः ।

महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं नमृदाहतः ॥ २३२ ॥

आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ।

विजेतव्यादिचेष्टाद्यात्मस्योदीपनरूपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र न्युः नतायान्वेदनादयः ॥ २३३ ॥

संचारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्कगोमाञ्जाः ।

नै च दानधर्मयुद्धैर्दयता च नमन्दिनधनुर्धा न्यात्र ॥ २३४ ॥

सं च वीरो दानवीरो धर्मवीरो वृद्धवीरो दया विभेदि ननुविदः ।

तत्र दानवीरो यथा परशुराम —

पुष्टिन्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहंकाररूपन्यादयादीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
पुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवार्तिकवर्धासेर्दशनादहकारोपगमो न दृ-
श्यते । शान्तन्तु सर्वाकारेणाहकारप्रथमैकरूपत्वाच्च तत्रान्तर्भावम-
येति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमवास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां

र्भावात्तत्र सचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘वर्जाकृत-’ इति पाठेऽपि वीज वासना तच्छृण्वीकृतेत्यर्थे । करट काक ॥

३ शान्ते दयाद्यतिशयसभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररू-

चादिति । आदिना वर्जनीरदेवतापिपत्ररतिपशृतीना ग्रहणम् । एष शान्त-

। तथा चाहकारसकृत्तो दयादिरेव दयावीरादेर्वटक । तदित्यं शान्तरस

विशेष । ततश्चेदशविशेषावधारणश्च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थ-

शेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो रिषणामपचिकीर्षा । राग मुह्यामुपचिकीर्षा । इच्छा

विद्विमुत्तदुपावेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकावनादिविभावादिषु रासु रोग-

राहित्येन ममत्वविषमं प्रमाण प्रतीतिर्येन । ‘शमप्रधान ’ इति पाठस्तु न मनो-

, अर्थासंगते । तादृजदशाया व्यभिचारिभावादीनामसभवात् । शम एव

चितया प्रधानं यत्र स । अतमस्वरूपापत्तिलक्षणाया परमात्मस्वरूपत्वप्राप्ति-

प्राप्त्याम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्य प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो

वाय वर्तमानश्चिन्तासत्तानवान् युक्त । यस्य योगजवर्ममहकृतेन मनसा जिज्ञा-

तवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यश्च भूतेन्द्रियज अणिमाया कामसिद्धीर्दूरश्रव-

चाश्वेन्द्रियनिन्दीरानादितवान् नमाध्यति । त । यस्य च योगजवर्मस-

1. स एवेति । तादृजशम एव स्याति

भत स्वर्थ ।

१ ‘पुष्टि -’ इति फटिका नास्ति न पुष्ट्ये

पुष्टके ३ ‘नागानन्दादौ’ इति नागि

दो नास्ति क च पुस्तकयो ६ ‘सर्व

ष ९ ‘शमप्रधान’ कस्य १

स्ति पुस्तकांतरे १२ ‘राग-’ इति

साहि० १७

‘दे सकाशाद्देदमाह’ इत्यधिकं

‘-वाहनादौ’ क-च ५ आदि-

सभविमुमर्हति’ न ८ ‘नन्दे’

तान्तरे ११ ‘लोष्टकावनादि’

तादो नास्ति पुस्तकान्तरे

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

श्राम्यन्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नायापि विश्राम्यति ॥

अथ शान्तः—

शान्तः शमथ्यायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मनः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनागयणदैवतः ।

अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःमाग्ना तु या ॥ २४६ ॥

परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।

पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योदीपनरूपिणः ।

रोमाश्चाद्याश्चानुभावान्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवम्याञ्चगै

सत्रास च सकौतुक च सदय दृष्टम्य तैर्नागरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्तुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क. करट कदा करपुटीभिक्षा विन्दुषिष्यति ॥’

पर्यस्त उक्तिस्त कपालसपुट पिमानपात्राकारब्रह्माण्डोपरिभाग तेन द्राक् इति
मिलत्सगच्छमान ब्रह्माण्ड एव भाण्ड शुद्धश्च न तस्योदरे श्राम्यन् अतएव
पिण्डितो बहुलीकृतचण्डिमा महत्त्व यस्य । नापि इदानीमपि । शराणाच्छन्नसु
खस्थालीमध्ये जायमान शब्दो बहुलो भवतीत्यभिप्रयेणदम् । अत्र लक्ष्मणस्य
विस्मयो धनुष्टकारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोद्गापनन एतादृगुक्त्या अनुभावेन
व्यक्त आश्चर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—शान्त इति । अत्र निर्वेद
स्थायिभाव । एतत्पक्षे अवमाननीयत्वमेवालम्बनम् । निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेन
स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम् ।
रोमाश्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथ्यान्तरिति । कस्यचिद्
तनिर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहममीपदेश, तन्मध्ये चरतो मिजार्थं प्रमत ।
अध्वगैर्नागरैश्च वीभत्सवेपदर्शनेन त्रास, अनुपादयकन्धावधारणेन कानुम्
दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन निष्प्रतिबन्धकीकृतो यद्विमुधादा
ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुदितनेत्रला ।

1 उपेक्षितमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् ‘शनो निरीहावसायान्’ इत्यत्रानि
दितम् (१६६ पृ.) ॥

पुंश्चिन्तु नद्याभारतादीं द्रष्टव्यां ।

निरहंकाररूपत्वाद्यादीनादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयादीनादीं हि नागानन्द्यादीं जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवल्याद्य-
नुगादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वर्थात्तेर्द्विर्गनाहकारोपगमो न दृ-
श्यते । शान्तन्तु सर्वाङ्गरेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वाच्च तत्रान्तर्भावम-
र्हति । ततश्च नागानन्द्यादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रम. स शान्त. कतिनो सुनीन्द्रः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायानेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां
प्रादुर्भावात्तत्र सचारादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तद्वयायास्तस्थितौ यः जमः स एव यतः ।

रसतानेति तदस्तिन्तंचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘निर्वाणीकृत— इति पठेऽपि दीज वासना तच्छृण्वीकृतत्वम् । करट काक ॥
ननु शान्ते दमप्रतिगम्यसमयेन दयावीरादिरदवायमित्यत आह—निरहंकाररू-
पत्वादिति । आदिना वस्तीरेवतान्निप्रतिपद्यतीना प्रहणम् । एष शान्त-
रम । तथा चाहंकारान्तात्तितो दयादिरेन दयावीरादिपटक । तदित्यं शान्तरस
इति विज्ञेय । ततश्चेद्विज्ञेयानकारणञ्च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने प्रत्य-
विज्ञेये ॥ न यजेति । द्वेषो विपृणालस्यितीया । गग मुह्यसुपचितीया । इच्छा
द्वेषादिस्तुजनदुपादिच्छा । भावेषु पञ्चैर्देषु लोष्टकायनादिविभावादिषु नस्तु राग-
द्वेषराहित्येन मनस्यपि प्रमाणं प्रतीतिर्येन । ‘जनप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-
रम, अर्थात्सगते । तद्व्यजगत्या व्यभिच रिभावादीनामसभवात् । जन एव
स्वाधिनया प्रधानं यत्र न । उक्तमस्तुपापत्तिलक्षणाया परमान्मस्वरूपत्वप्राप्ति-
रुपायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विदयेभ्य प्रत्याहस्य साक्षात्कर्तव्ये दस्तुनि मनो
निवाय वर्तमानश्चिन्तासतानवान् युक्त । यस्य योगजवर्मन्तकृतेन मनसा जिज्ञा-
नितवस्तुनासात्कारो जायते । यद्य भूतेन्द्रियजयी अगिमाया कामनिर्दीर्घूरथव-
पायाधेन्द्रियनिर्दीरन्नादितवान् ममाध्यन्विनो वियुक्त । यस्य च योगजवर्मन्स-

1. स एवेति । तादृशदान एव न्याग्भिवो रमता लमन इत्यर्थः ।

१ ‘दृष्टि—’ इति दृष्टिना नन्ति ग पुस्तके २ ‘अन्त दयावीरादि नद्याभारतेदनाह’ इत्यधिकं
न पुस्तके ३ ‘नानन्द्यादीं’ इति नास्ति न च पुस्तकयो ४ ‘—कारनादीं’ क च ५ आदि-
द्वयो— इति क च पुस्तकयो ६ ‘सर्वेषु’ न ७. ‘तत्र स सम्भितुनर्हति’ ग ८. ‘नदे’
न च. ९ ‘जनप्रधान’ क च १० ‘पञ्चैर्देषु’ नास्ति पुस्तकान्तरे ११ ‘लोष्टकायनादि’
नन्ति पुस्तकान्तरे १२ ‘रा—’ इत्यदि ‘—सभवात्’ इत्यत्र पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे

ज्ञानरूपमकृपासंगोपमिन्द्रजाणभ्राणनेऽम्-

भाष्यणिष्ठिः । नदिःमा कथमनो नात्रापि विभाष्यति ।

अथ शान्तः—

ज्ञानः जगत्प्रायिभात उत्तमप्रकृतिर्मानः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्द्रगुन्दरन्नायः श्रीनागवर्णदेवतः ।

अनित्यनादिनाशेवस्तुनिःशास्ता तु या ॥ २४६ ॥

परमान्मन्मस्यं ता तस्माल्मनभिव्यते ।

पुण्याश्रमदक्षिणेत्तीर्थगम्यानादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषमद्गायाम्मोदीपनस्तुपिणः ।

गेमाश्चाद्याशानुभावाग्नथा म्युर्व्यभिचारीणः ॥ २४८

निर्वेदहर्षस्मरणमनिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रन्त्यान्तश्चरन्तथा वृत्तगृह्णन्त्यालवम्या’ इति

मनाम च मकीवृत्तं च मदय दृष्टव्यं तेनीगैरे ।

निर्व्याजीकृताचत्युन्नागममुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क कष्ट कदा क्रमुष्टाभिन्ना त्रिभुष्टिष्यति ॥’

पर्यन्त उचितं कृपात्समुष्टं पिभनपात्रासाम्प्रज्ञापयाम्येतेन तेन द्रष्टुं शक्ति
मिलन्मगच्छमानं वदाम्यः एव भाष्यं युद्धस्य । तस्मात्तरे भ्राम्यन् जगत्
पिण्डतो बहुलाहृतधाण्डमा महत्त्वं यस्या । तस्मात्तरे उदानामपि । जरासन्धर
गस्थालामध्ये जायमानं शब्दो बहुला भवता मनोप्रमाणम् । तस्मान्मन्
विस्मयो वसुष्टकारालम्बनेन तस्मान्निर्दीर्घलगुणोद्गापन्नं एतात्समुक्ता अनुभावे
व्यक्त आश्चर्यरनतामापद्यते ॥ शान्तरगमाह—शान्त इति । अत्र निः
स्थायिभावः । एतत्पक्षे अनमाननीयत्वमेवालम्बनम् । जगदस्य व्यभिचारित्वे
स्थायित्वायोगान्, जगत्स्य स्थायित्वेनानुभयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम्
रोमाद्याद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रन्त्यान्तरिति । तस्मिन्
तनिवेदस्योक्तिरियम् । रन्त्या गृह्णामीपदेशः, तन्म ने चरतो निक्षार्थं अमत
अध्वगैनीगैरथ वाभत्सनेपदर्शनेन त्राम, अनुपादयकन्वाधारणेन कानुम्
दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन जगत्प्रतिबन्धनाकृतो यगिसुधा
ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुदितनेनाल

1. उपेक्षितमिति । अत्र यदुक्तव्यं तत् ‘शमो निरीहावसायान्’ इत्यार्थं
हितम् (१६६ पृ.) ॥

पुंष्टिलु महाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयादीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दोऽदौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवार्तिस्त्वर्थात्सेदर्शनादहंकारोपगमो न दृ-
श्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वात् तत्रान्तर्भावम-
र्हति । ततश्च नागानन्दोऽदेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु सैमप्रमाणः ॥’

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य नोक्षावस्यायानेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां
मादुर्भावात्तत्र संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः गमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘निर्वाजीकृत-’ इति पाठेऽपि बीज वासना तच्छून्याकृतत्वार्थः । करटः काक ॥
ननु शान्तौ दयाद्यतिगच्छमभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररू-
पत्वादिति । आदिना धर्मतीरदेवतात्पिपयतिपवृत्तीना ग्रहणम् । एष शान्त-
रसः । तथा चाहंकारस्यवर्तितो दयादिरेव दयावीरादेर्वेदकः । तदितः शान्तरस
इति विशेषः । ततश्चेदगविशेषावधानं च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थ-
विशेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो त्रिषूपात्मविकीर्षा । रागः सुहृदनुपविकीर्षा । इच्छा
वैषम्यदुःखतदुपायेच्छा । भावेषु पर्यर्थेषु लोष्टकौशलादिभिर्भावादिषु नस्तु राग-
द्वेषराहित्येन मनस्यविषमं प्रमाणं प्रतीतिर्न । ‘गमप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-
रसः, अर्थात्तगतः । तादृशदशाया व्यभिचरिभावादीनामसम्भवान् । गम एव
स्थापितया प्रधानं यत्र न । अतस्सुखरपापत्तिलक्षणाया परमात्मस्वरूपलक्ष्मि-
रपायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नोक्षात्कर्मण्ये वस्तुनि मनो
निधाय वर्तमानमिन्तात्तानवान् युक्तः । यत्र योगजधर्मसदृशेन मनसा जिज्ञा-
सितवस्तुसामान्यारो जायते । यत्र भूतेन्द्रियजया अतिमायाः कामतिर्दीर्घश्चव-
पायाथेन्द्रियनिस्तीरानामित्तान् मनाध्वनिवितो नियुक्तः । यत्र च योगजधर्मस-

1. स एवेति । नागानन्द एव स भिन्नी रसना समन इत्यर्थः ।

१. पुंष्टिलु- इति क-... ननु शान्तौ... २. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... ३. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... ४. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... ५. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... ६. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... ७. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... ८. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... ९. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... १०. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... ११. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... १२. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... १३. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... १४. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... १५. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... १६. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... १७. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... १८. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... १९. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति... २०. 'निरहंकाररूपत्वादि' इति...

उद्बुद्धमात्रस्याधिभावो यथा—

‘हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्त प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति (८८५०)

तत्र सचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥

उद्रेकः कस्यचित्कापि तथा संचारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्वं आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दृश्यते—

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥

दर्शितत्वात् ॥ हरस्त्विति । परिवृत्तेति लृप्तेल्यर्थं । अत्रेति । उमामुखावलोका-
नरपादुनावनाश्रेण व्यक्ता रतिरहीपनविभावादिश्रुतपरिपोषराहित्येन रमता नापद्यत
इति भावव्यपदेश एवास्योचित इति भावः ॥ अनौचित्येति । रसभावदोरनौचित्येन
प्रवृत्तये वर्तमानत्वे सति रसाभासो भावानामथेत्यर्थः ॥ अत्र रसानामौचित्यना-
ह—अनौचित्यमिति । अनौचित्यपदमित्यर्थः । सामग्रीरहितत्वे विगवादि-
रसभावनाश्रेणामत्वे । एकदेशयोगित्वं यद्विचित्रलक्षणसद्वन्धं, तदुपलक्षणपर
तद्व्योपलक्षणपर्यवम् । तच्च अनौचित्यं च उपनायकेति । शृंगारे ‘दक्षिणायाश्च नायका-
ननुक्तम् (१६९ पृ) नायकलक्षणे (१७ पृ) ‘हुतीन’ इत्यनेन मन्त्रुल्लङ्घनम् ।
‘शीलवान् इत्यनेन सद्गुणत्वं च नायकस्य लभ्यते । ‘नायकनामान्युर्गन्वति यथा-
समवैर्दुष्ठा (१०७ पृ) इत्यनेन नायिकायाश्च सद्गुणत्वं लभ्यते । नायकस्य विपि-
स्योपिन्नात्वे नायिकायाश्च निषिद्धपुरस्सरसंगमे सद्गुणत्वं न भवतीति तद्विषयनाश-
स्य तयोपलक्षणभावोऽत्र योगित्वम् । निषिद्धमेति उक्त्वा मुक्ता रतिलक्षणे—
‘संवेन्द्रिनि सद्गुणराजहीनवर्गाविगाना प्रमदा न गम्या । व्यापनन्दा प्रसजित
निमित्तप्रदा धर्माधर्मनोभवतः ॥’ इति । एवं योपितानपि सपन्थावद एतदा
निषिद्धा । एवं च मुनिगुरुपत्नीगताया चेति वक्षरेण सपन्थावपिष्यो बोध्यः ।
उपनायकसंस्थायां मिलत्र संपन्थायन्वतम उपनायको बोध्यः । अन्यत्र ‘बहुनाय-
कविषयायां’ इति ‘प्रतिनायकनेष्टत्वे’ इत्यन्योत्तरदानं व्यर्थं स्यात् । बहुनाय-

क्रमेण यथा—

'सुतनु जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।

इति निगदति नाथे 'तिर्यग्गामीलिताध्या
नयनजलमनल्पं सुक्तमुक्तं न किञ्चिन् ॥'

अत्र वाष्पमोचनेनेर्ष्यागव्यसंचारिभावस्य ग्रम ।

चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रमादपराश्रुत्वे

निर्भृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुपा परपीकृते ।

व्रजति रमणे तिःश्वन्योच्चैः न्ननस्वितहन्त्या

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतः वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषपदेषुऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमित्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करम. करमः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिगद्गा पौनरुक्त्यभिया मामान्यकदल्यादिभ्यः मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिभ्यःपमर्थं बोधयन्ति । जाड्याद्यतिगयश्च व्यङ्ग्य ।

अविवक्षितवाच्यमेति ध्वनिरिति शेषः । यथेति । प्रवृत्तान्वये' इति शेषः । स्वयं मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याच्यत्वेन परिणमति विशेषतया भासते । अर्थान्तरे संक्रमितत्वाद् विजाभ्यन्तया भासमानत्वात् । एतेन मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रवृत्तान्वयानुपयोगित्वं बाधन्त्वैव विशेषान्तररूपेण बोध इतीयमुपादानलक्षणं मूचिनम् ॥ कदलीति । 'मनीषयादृष्टेः करम्य करमो वहि' इत्यमरः । चमूरुदृशमिति । जाड्यादिति । जाड्यं शून्यं । यद्यपि शैलं पयस्यैव तथापि तस्य परम्परया कदवाद्गान्त्वमवगन्त्वम् । आदिन हन्त्वत्केशलयोऽग्रहणम् । नच शैल्यादौनामन्वत्रापि मन्वान्कथं कदलीत्यादिव्याच्यत्वमिति वाच्यम् । शैल्यादिविशेषणं वाच्यं विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिगयश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषय मयैवं मुख्यार्थस्याभेदं स्वयम् । एवं च कदल्यतिशीता करमोऽतिहन्त्व करिगजकरोऽतिदृश्य इति हेतोश्चमूरुदृश इदानीदमूरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुला मादृश्यं न विभर्तव्यं । यत्र तु कदल्यादौ मादृश्यं संभाव्यते तदतिशयादिनापहृष्टत्वमिति सुतरां भुवनत्रितयेऽपि नास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकाद्येकारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः ।

1. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगित्वात् उक्ततावच्छेदके स्वयं मुख्यतावच्छेदकत्वव्यं चयं दयं तादृशः ॥

2. अन्वयेति । अन्वयेऽपि न वेनाति नवेतान्तरप्रतिष्ठं वाच्यं दयं तादृशः ।

१. 'अतिशय' इत्येव 'विशेष' इत्येव । 'इत्यमर' इत्येव 'मूरुदृश' इत्येव ।

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

निःश्वास्तान्ध इवादर्थश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्वयद्वौ मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अदज्ञा-
शातिशयश्च व्यञ्जः । अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविभेदभावान्गवा-
न्नार्थान्तरसकमित्वाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ चीन्तथो, सो सुणओ अज्ज माग्गो देण ।

गोलाणइकच्छकुडन्नवासिणा दरिअसीरेण ॥

सर्वधेति । सुरतापन्धेदमनैव त्वागो न्तु सुरसस, एतद् दग्गेति । अत्र ।
अर्थान्तरे स्वार्थमिति परिणमति लक्षणया वर्तते । अतदन्ततिरस्कृतत्वात्
सर्वथा वाच्यत्वात् ॥ निःश्वास्तान्ध इति । निःश्वास्तान्धेऽप्रकाशत्वात् । अत्र
स्वैत्वर्थे । सुरतापे एतदर्थान्तरे प्रकाशत्वात् च तदन्ततिरस्कृतत्वात् । अत्र स्वतापन्धेद-

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिद्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतः वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषोपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमित्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभ. करभः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमृग्युगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दा पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिर्ये मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थे बोधयन्ति । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनिरिति शेषः । यत्रेति । प्रकृतान्वये इति शेषः । ननु मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे परिणमे विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे सक्रमितात् विजप्यतया भासमानत्वात् । एतेषु मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं बाधत्तस्यैव विशेषणत्वरूपेण बोध इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'मणिवन्वादाच्छेदकरस्य करभो वहि' इत्यमरः । चमूरुदृशविशेषः । जाड्यादिति । जाड्यं शैलम् । यद्यपि शैल्यप्यस्यैव तथापि तस्य परम्परया कदलागृहीतत्वमवगन्तव्यम् । आदिना हस्तत्वकर्कशत्वयोर्ग्रहणम् । नच शैलादीनामन्यत्रापि मत्वात्कथं कदलोत्सादिव्याप्यत्वमिति वाच्यम् । शैलादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशयश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषय मन्त्रेणैव मुख्यार्थस्याभेद उच्यते । एवं च कदल्यतिशीता करभोऽतिहस्त करिराजकरोऽतिकर्कश इति हेतोश्च नृदृश इदमीदृशमृग्युगं भुवनत्रितयेऽपि तुला सादृश्यं न विभर्तीत्यर्थः । यत्र तु कदल्यादौ सादृश्यं सभाव्यते तदतिशैलादिनापकृष्टत्वमिति सुतरां भुवनत्रितये तुलनास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालकारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः ।

1. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगिति लक्ष्यतावच्छेदके सक्रमिताश्रयत्वेन परिणमनात् यत्र तादृशः ॥

2. अन्यत्वेति । अत्यन्ततिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टं वाच्यं यत्र तादृशः ॥

* १. 'अविवक्षित—' इत्यादिः '—तिरस्कृतस्याजडत्वार्थाः ।' इत्यन्तं पाठो म-मुच्यते नञि

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अप्रकाशातिशयश्च व्यक्तयः । जन्धत्याप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावान्नानार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।

गोलाणइक्कच्छकुडज्जदासिणा दरिअसीरेण ॥

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य-
नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयो-
रवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य वाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेश, न तु तिरोभावः
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरो-
त्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना हस्तसिंहेन ॥' इति संस्कृतम् । आश्रमस्थाया कुल-
गोदावरीकुञ्जरूपे सकेतस्थाने प्रवृत्त पुष्पावचयेन कृतसकेतभङ्ग स्वप्रेरितशुभ-
द्रवेणाप्यनिवृत्त वामिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी-
यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स आ गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना हस्तसिंहेन मारि-
इत्यन्वयः । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतस्यैरविहारे । उत्पत्स्यमानौ उत्पत्स्यमानौ
न्वयबोधौ । अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थः । तद्वसरो विपरीतलक्षणावसरः । ए-
चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः । ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम् ॥ वाध्य-
तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः । ख्यातस्यान्वयबोधवि-
षयीभूतस्य वाधनं वाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो ध्वनिः ।
अभिधा अभिधामूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणामूलध्वनौ । आद्येऽर्थान्तरसक्रमित्व-
च्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुपपद्यते ॥ प्रथममिति ।
पथादस्यापरे मेदा वक्तव्या इति भावः । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । व्य-

1. असंलक्ष्येति । सन्त्ये न लक्षयितुं शक्य क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्यङ्ग्य-
यस्तिन्तः । स्फुटे प्रकरणे झटिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयपुरीते

१. 'क्रमव्यङ्ग्य' ग. २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३ ग पुस्तके तु 'विवक्षित-' इत्यर्थः
'द्विविध' इत्यन्त- पाठो नास्ति

अत्र 'अम धार्मिक—' इत्यतो अमणस्य विधिः नक्षतेऽनुपपुत्र-
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव ।
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधात्
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभा-
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरो-
त्वाजहत्स्वार्था ।

विवक्षितामिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपर्याच्योऽपि चनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सलक्ष्य-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीमच्छुभवाग्निना इति मन्त्रेण । आश्रमस्थाया इति
गोदावरीकृदरूपे मन्त्रेणाने प्रत्यहं पुण्यपावचयेन कृतमन्त्रेण स्वप्रेरितकृतं
द्वेषणाप्यनित्यं वाग्निं प्रति नम्या एव त्रिदशान्तरे उक्तमित्यम् । गोदा गोदाव-
री इति त्रिदशान्तरे त्वानुद्वजयति स आ गोदावरीनाम्न कृतं वाग्निना इति मन्त्रेण वा
इत्यन्वयः । प्रकृतं ता पर्यायपर्यायभूतस्यैव प्रिहारः । उत्पन्नमानां नामान्य-
न्वयवार्था । अन्वयवार्थात्प्रानित्यर्थः । तदवसरो विपरीतलक्षणानुप- ।
त्र लक्षणामूढत्वनेग्वसग नाम्ना प्रथं । ध्वनिवमनि सामूह्यत्वमेव ॥ वा-
तया विपरीतार्थं पश्यमन्त्रतया ख्यातिगन्वयवाच । ख्यातस्यान्वयवार्थ-
व्यभूतस्य वाग्निं वाद्योदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूढे ध्व-
निव्या अन्विमूढत्वान् । अत्र लक्षणामूढत्वो । आश्रमस्थानमन्त्र-
त्वे । द्वितीयेऽन्त्यन्तमन्त्रेण च जहत्स्वार्था लक्षणत्वानुपपत्तेः ॥ प्रथमनि-
पश्यदन्त्यपरे भेदा क्तव्यः इति भावः । यत्र चो । लक्ष्यक्रम इति ।

1. असंलक्ष्येति । मन्त्रेण न लक्ष्येण इति । अत्र पर्यायपर्यायभूतस्यैव प्रिहारः ।
व्यभूतस्य वाग्निं वाद्योदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूढे ध्व-
निव्या अन्विमूढत्वान् । अत्र लक्षणामूढत्वो । आश्रमस्थानमन्त्र-
त्वे । द्वितीयेऽन्त्यन्तमन्त्रेण च जहत्स्वार्था लक्षणत्वानुपपत्तेः ॥ प्रथमनि-
पश्यदन्त्यपरे भेदा क्तव्यः इति भावः । यत्र चो । लक्ष्यक्रम इति ।

तत्राद्यो स्वभावानिर्णयक एवात्र वाच्ये ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तव्यापकं चैवमन्वयं नैव च ॥ ५ ॥

उक्तप्रमाणो भावादिस्वभावमन्वयः । अत्र स्वभावानिर्णयक
 वाच्यनिर्णयकत्वमसौऽनन्तव्यापकं चैवमन्वयं नैव च ॥ ५ ॥
 त्रयस्त्रयं सत् यत् । एष भावादिस्वभावमन्वयः । अत्र स्वभावानिर्णयक
 वाच्यनिर्णयकत्वमसौऽनन्तव्यापकं चैवमन्वयं नैव च ॥ ५ ॥
 शक्ति — एषैव भावादिस्वभावमन्वयः । अत्र स्वभावानिर्णयक
 वाच्यनिर्णयकत्वमसौऽनन्तव्यापकं चैवमन्वयं नैव च ॥ ५ ॥
 भावादिस्वभावमन्वयः । अत्र स्वभावानिर्णयक
 वाच्यनिर्णयकत्वमसौऽनन्तव्यापकं चैवमन्वयं नैव च ॥ ५ ॥

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुक्त-
नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणागद्गा न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्विधि-
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

‘कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य वाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥’

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेश, न तु तिरोभाव-
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरो-
त्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥’ इति संस्कृतम् । आश्रमस्थाया कुञ्जर-
गोदावरीकुञ्जररूपे सकेतस्थाने प्रसह पुष्पावचयेन कृतसकेतभङ्ग स्वप्रेरितकुञ्जो-
द्वयेणाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी-
यो दिनान्तरे लामुद्रेजयति स आ गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन मारि-
इत्यन्वयः । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे । उत्पत्त्यमानौ उत्पत्त्यमानौ
न्वयबोधौ । अन्वयबोधात्प्राणित्यर्थं । तद्वसरो विपरीतलक्षणावसर । ए-
चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थं । ध्वनिलमभिधामूलध्वनिलम् ॥ वाध्य-
तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोध । ख्यातस्यान्वयबोधयति
यीभूतस्य वाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो ध्वनिः ।
अभिधा अभिधामूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणामूलध्वनौ । आद्येऽर्थान्तरसक्रमि-
त्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्वनुपपद्यते ॥ प्रथममिति
पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भावः । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । व्य-

1. असंलक्ष्येति । सन्वय न लक्षयितुं शक्य क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्य-
यसिन्सः । स्फुटे प्रकरणे ज्ञापिति प्रतीतेषु निभावानुभावव्यभिचारिषु महदयधुरी-
रे

१. '—क्रमव्यङ्ग्य' ग २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३ ग पुस्तके तु 'विनिश्चिन' इति
'द्विविध' इत्यन्त पाठो नास्ति

अलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारं वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र
रूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—

पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उण्णअ पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्त्वेति वस्तु
ज्यते ।

अलंकाररूपो यथा—‘दुर्गालङ्घितविग्रहः—’ इत्यादौ (६२ पृ.) ।

अत्र प्राकरणिकस्योमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनामनृपतेर्वर्णने द्वि-

ति । ‘व्यङ्ग्यस्य’ इति शेष । अनलंकारमिति । अलंकारशब्दोऽत्र धर्म-
ः । तेन न विद्यते अलंकारो यत्रेति बहुव्रीहि । तत्पुरुषसमासे क्रीडत्वं न
तत् । ‘शेषतत्पुरुषद्वन्द्वान्वयस्थपदलिङ्गकौ’ इत्यनुशासनेन पुस्तकप्रसक्तः ॥
पन्थिअ इति । ‘पथिक नात्र सत्थरमत्थि मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे । उग्रतपयो-
र प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥’ इति संस्कृतम् । निवासार्थिनं पथिकं प्रति स्वयं-
त्या उक्तिरियम् । सत्थरं शयनीयकट मनागत्पमपि तत्रासि । प्रस्तर एव
यं रूपिण इति दर्शयति—प्रस्तरस्थल इति । पयोधर नेषम् तत्तदा निवा-
पयुक्त शयनीयकटादिकमत्र नास्त्येव । नेषप्रतिरुद्धगतिवचना यदि वससि तद्व-
त्यापातत प्रतीयते । तस्य व्ययमाह—अत्रेति । सत्थरादीत्यादिना पन्थरत्थ-
पओहरशब्दयोर्मण्डणम् । परदारगमननिषेधकनामार्थक सत्थरपदं प्राहृतादिष्टम् ।
स्तरं स्त्रीजनं सभोगार्थं गुहातीत्येवमर्थकं प्रस्तरस्थलपद संस्कृतदिष्टम् । नानार्थक-
मि पओहरपदमुभयो ष्टम् । एषा शक्त्या नानार्थेन परम्परयापि शब्दशक्त्यु-
द्यो यथा—‘शान्तिरशान्तिश्च तनुर्नैर्निहन्ति, बुध्नानि नरेन्द्र वसन्तं तम् । यत्र प्रसी-
ति पुनः, स भातयुगारोऽनुदारश्च ॥’ शान्तिर्महोऽनतिर्विभ्र च तनुर्नैर्निहन्ति । अनु-
ारोऽनुमतदारः । तत्राशान्तिशब्दशक्त्या शान्तिरिच्छे व्यञ्जिते तत्राशान्तिरिच्छे व्य-
पत्तेर्गर्भनेकं धार्यं सुरत इति वस्तु व्यज्यते । उक्तगर्भे तु शान्तिरशान्त एव । यद्वा
नेऽनुदारोऽपि तदनुदारया उदारो भवतीत्यर्थः ॥ अलंकाररूप इति । ‘शब्द-

1. अत्रेति । प्रस्तराणां तद्विगम्यपयित्वाणां मूर्त्तौ तस्यै तन्मयेन्द्र ग्रामे सत्थर शब्दं
नानार्थकित्वर्थः । यथा सत्थर शब्दं मनाक् विचित्रि नान्ति, ति पुनः सत्थरम् ।
शान्तिरशान्तिरिच्छेऽपि शब्दशक्त्या अनुपपत्तं पयोधर मनाक् शान्तिरिच्छे नैवं च प्रेक्ष्य
पुनोऽशान्तिरिच्छे तदा व्यञ्जिते । प्रस्तरस्या इत्यनेन शक्त्या व्यञ्जिते नानार्थकित्वेऽन्वये
शब्दशक्त्या व्यञ्जिते परिशुद्धात्तन्मयेन्द्र शब्दशक्त्या व्यञ्जिते व्यञ्जिते ॥

१. ‘शब्दशक्त्या व्यञ्जिते’ इत्यनेन शक्त्या व्यञ्जिते नानार्थकित्वेऽन्वये व्यञ्जिते व्यञ्जिते ॥
२. ‘शब्दशक्त्या व्यञ्जिते’ इत्यनेन शक्त्या व्यञ्जिते नानार्थकित्वेऽन्वये व्यञ्जिते व्यञ्जिते ॥

कैमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य गन्धर्वस्तुत्या
अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्सलक्ष्य
न्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् ।

तत्र

वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

ध्वनिः । तस्य खलु जनकीभूतशब्दोत्तरजायमानत्वरूपक्रमो लक्ष्यते
तन्तुल्ये व्यङ्ग्ये सतीत्यर्थः । क्रमस्य व्यङ्ग्यप्रतीतिर्पावापर्यस्य लक्ष्यत्वात्
प्रतीयमानत्वात् । अनुरणनरूपः प्रतिध्वनितुल्यः । वस्त्वलंकारः

शङ्कारव्यभिचारी विसयाख्यो भावः माक्षादिरोधालंकारश्च प्रतिभासत इति वि
यानुग्राहिण श्लेषस्याय विषयः । न त्वनुत्सानोपनव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । यत्र तु सानु
सदलकारान्तर शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्व एव ध्वनेर्विषयः । यथा हर्षचरिते—
कुसुमसमययुगमुपसहरन्नृन्भत ग्रीष्माभिधानः सफुटमल्लिकाधवलाट्टहामो महा
अत्र ऋतुवर्णनप्रस्तावनियञ्चिता कभिधाशक्तयः । अत एव 'अवयवप्रतिदे' ७५
द्विर्बलीयमी' इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः शब्दा एकमेवार्थमभिधा
कृत्या । तदनन्तरमर्थावगतिः शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । तत्र केचिन्
यत एतेषां शब्दानां पूर्वमर्थान्तरेऽभिधान्तर इष्ट ततस्तथाविधेऽर्थान्तरे इष्टतर्था
रेव प्रतिपत्तुनियत्रिणाभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्यः प्रतिपत्तिर्व्वननव्यापारादेवेति
मूलस्य व्यङ्ग्यात्मत्व चेत्यविच्छेदम् । अन्ये तु—साभिधैव द्वितीयार्थमामय्य ग्रीष्म
पणेदेवताविशेषमाट्टद्यात्मक महकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो ध्वननव्यापारः
इति । एके तु शब्दश्लेषे तावद्भेदे मति शब्दार्थश्लेषेऽपि शक्तिभेदाच्छब्दभेदे इति
द्वितीयः शब्दस्तत्रानीयते । स च कदाचिदभिधाव्यापाराद् यथोभयोत्तरदानाद् श्लेषे
वति—अलम्बुसाना याता' इति प्रश्नोत्तरादौ । वा तत्र शब्दान्तरवलादि तदर्थ
प्रतिपन्नं प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति । इतरे तु—सजुलमल्लिका एव
लाट्टहामोऽस्येति व्याख्यानाश्रयणे तदर्थसानर्थ्ये तेन द्वितीयाभिधैव प्रतिप्रच्यते । तन्
तीयोऽर्थाऽभिधीयत एव न ध्वन्यते । तदनन्तर तु तस्य द्वितीयार्थश्च प्रतिपन्नस्य
प्राकरणिकेन साकं या रूपणा तावद्भालेव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वननव्यापारः
तत्राभिधाशक्तेः कस्याश्चिदप्यनाशङ्कनीयत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दशक्तिर्नून्
विना तस्या रूपणाया अनुत्थानात् । अत एवालंकारध्वनिरवनिनि युक्तम् ।
शब्दशक्त्या प्रकाशमाने नत्वप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाच्यस्य अत्र 'भिधा' इति
होदित्वप्राकरणिकप्राकरणिक इति प्रतीनेषु विभायाः कल्पयितव्यः ना ।
श्लेषो न शब्दोपाह्व इति

2

2

1

28

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापहृत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसश्रीक्ति-
रूपं वस्तु व्यज्यते ।

‘धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्य
मुपकारं करोपीति विभावनालंकारो व्यज्यते ।

‘शिखरिणि क्व नु नाम क्रियच्चिरं किमभिधानमसावकरोतपः ।
सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं शुक्रशावकः ॥’

अत्रानेन कविनिवद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन
तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

‘सुभगे कोटिसख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।
वसन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥’

प्रकृतानामश्रुविन्दूना स्थापनमपहृति । अत्र राक्षसप्रियोऽश्रुविन्दूनामश्रु-
कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धत्वम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह—
इति । ‘धम्मिल्ले सयता कचा’ इत्यमर । समुदयः समूह । श्रीखण्डलेयन्-
नप्रलेपः । विग्रहे देहे । अत्र कीर्तिराशेर्धात्वल्यरूपसादृश्यमप्रसिद्धमपि कविपति-
मात्रसिद्धमिति तन्मूलकरूपकस्यापि तथात्वमिति भाव । स्वर्गस्थानामुपकारेण
स्थितिरेव कारणं ता विनापि भवतीति विभावना । उपकारश्च यज्ञादिद्वारेण ॥ कवि-
निवद्धप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—शिखरिणीति । अधरवत्पाटलं रक्तं शुक्र-
कस्य तपधरणं प्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । यत्सादृश्येत्कृष्टं वस्तु पुण्यं विना न त-
स्य सुतरामेव पुण्यातिशयलभ्यत्वमिति भाव ॥ कविनिवद्धवस्तुव्यङ्ग्यम-
नाह—सुभगे इति । पञ्चता पञ्चसख्योपयोगिनः मरणं च ॥ कविनिवद्ध-

1. त्रिकेनि । त्रिकलिङ्गभूषणम् ॥

दशनीति । दशान् जान्वाद्यते । अनवच्छिन्नप्रसन्धतया न त्वीदृश-
मे तु रम्योऽत्र तत्प्रातिपदिक रम्यताप्यस्य तपःप्रभावादेवेति । शुक्रशावक इ-
ति । अत्रोपि कश्चिदप्येति सहृदयाः ॥

क. = ‘अपि कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धम्’ इति पुन्यवन्दरेणास्ति.

तिपादिता । एषु चालंकृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोऽपेक्षणव्यतिरेचनं
मात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यम्, न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कितं
मुख्यत्वम् ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे—

उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा—

‘हिममुक्तचन्द्ररुचिर सपद्मको
मदयन्दिजान्ननिनमीनकेतन ।
अभवत्प्रमादिनसुरो महोत्सवः
प्रमदाजनस्य स चिगय माधवः ॥’

भाव । ननु यत्रालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वमुक्तं तत्रालङ्कारस्य वस्तुनोऽपि व्यङ्ग्यत्व-
वेति स्वमलङ्कारस्य पृथगुपादानमन आत्—एषु चेति । प्रागुक्तद्वादशगु-
णस्ये इत्यर्थे । अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले लङ्कारव्यञ्जनस्थले । स्यादीनामित्य-
दिना उभयशक्त्युद्भवत्वं एतन्ना प्रथमम् मुख्यत्वमिति । अत एव
व्यङ्ग्यत्वं इत्यर्थे ॥ हिममुक्तति । हिममुक्ता । मया यत्रन्द म इव स्तिगु-
त्पदीति । प्रसन्नपक्षे—हिममुक्तवत्पक्षे स्तिगु शक्यमान । पद्म-
रुचि । पक्षे—पद्मरुचि । इति तान् पद्मरुचि, नदिगुत्पदीति ।
पक्षे—इति तान् पद्मरुचि । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नपक्षे इति तान् पद्मरुचि ।
इति तान् पद्मरुचि । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नपक्षे इति तान् पद्मरुचि ।
इति तान् पद्मरुचि । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नपक्षे इति तान् पद्मरुचि ।

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदस्त्राग्निशराः (५३०४) शुद्धैरिपुत्राणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शदानुरोधेनैकपद्याशत्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
गरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञाज्ञित्वेऽलकृतांना तद्देकाश्रयस्थिता । संदि-
ग्धत्वे च भवति सकरस्तिविधं पुनः ॥’ इत्यलंकारसकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण
सकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थिता’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः ।
संदिग्धत्वे ‘अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति संगयेऽज्ञाज्ञिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानु-
प्रविष्टः । असदिग्धो ध्वनिसमुदायः ससृष्टिः । धनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—
वेदेति । वेदाध्वत्वारः, सं शून्यम्, अग्रयस्त्रय, शराः पञ्च । सजातीयानेक
सत्याप्रस्तावे ‘अद्याना वामतो गतिः’ इत्यद्विविदा नियमेन चतुरत्तरशतत्रयाधिक-
पद्यसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपद्यागतध्वतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भव-
तीति चेत्, न । यत् प्रथमस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः पद्यागता च ससृष्टावेक-
पद्याशत्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरनपद्यागता च ससृष्टौ
पद्याशत्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च ससृष्टावून-
पद्याशत्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च
ससृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् ।
चरमस्य सजातीयैर्नैकेन ससृष्टावेकविपयत्वमेवेति मिलित्वा पङ्क्तिशाल्यधिकत्रयोद-
शगतत्वं ध्वनिससृष्टेः । एवं क्रमेण अष्टनसप्तत्युत्तरनवशताविकत्रिसहस्रत्व त्रिविध-
ध्वनिसकरस्य । मिलित्वा ‘वेदस्त्राग्नि-’ इत्यादिसहस्राया उपपत्तिः । न चैकपद्या-

- वारध्वनिः, (३१) प्रवन्धानकविप्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(३२) प्रवन्धानकविप्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पद-
गतकविनिद्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पद-
गतकविनिद्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनि-
द्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिद्ववत्-
प्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोत्ति-
मिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थ-
शक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थशक्ति-
मूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो-
ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रवन्धगतकविनिद्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना
वस्तुध्वनिः, (४२) प्रवन्धगतकविनिद्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकार-
ध्वनिः, (४३) प्रवन्धगतकविनिद्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(४४) प्रवन्धानकविनिद्ववत्प्रौटोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५)
प्रवन्धानालंकारध्वनिः, (४६) वाक्यगतसंज्ञकध्वनिः, (४७) पदवेदशतसंज्ञक-
ध्वनिः, (४८) पदवेदशतसंज्ञकध्वनिः, (४९) रचनागतसंज्ञकध्वनिः, (५०)
वर्णगतसंज्ञकध्वनिः, (५१) वाक्यगतोपदेशध्वनिः ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदस्वाग्निसाराः (५३०४) शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शयानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
गतीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञानित्वेऽलंकृतीना तद्वदेकाश्रयस्थितौ । सदि-
धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुन ॥’ इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण
संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः ।
सदिग्धत्वे ‘अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति संशयेऽज्ञानिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानु-
प्रविष्ट । अचदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—
वेदेति । वेदाद्यत्वार, खं शून्यम्, अग्नयस्त्रय, शरा पञ्च । सजातीयानेक
संख्याप्रत्यावे ‘अज्ञाना वानतो गति’ इत्यङ्गविदा नियमेन चतुष्टयशतत्रयाधिक-
पञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतद्रेकपञ्चाशत्त्वमुत्पद्यते चतुरधिकशतद्वयमेव भव-
तीति चेत्, न । यत्. प्रथमस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्टावेक-
पञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरुपपञ्चाशता च संसृष्टौ
पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावून-
पञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च
संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् ।
अरमस्य सजातीयैर्नैकेन संसृष्टावेकविपयत्वमेवेति मिलित्वा पङ्क्तिशाल्यधिकत्रयोद-
शगतत्वं ध्वनिसंसृष्टे । एव क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविध-
ध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा ‘वेदस्वाग्नि-’ इत्यादिसंख्याया उपपत्ति । न चैकपञ्चा-

- कारध्वनिः, (३१) प्रदग्धगतकविप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(३२) प्रदग्धगतकविप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनि, (३३) पद-
गतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्तिनिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, (३४) पद-
गतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्तिनिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनि-
बद्धवक्ष्प्रौटोक्तिनिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिबद्धवक्ष्-
प्रौटोक्तिनिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्ति-
निदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, (३८) वाक्यगतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्तिनिदार्थ-
शक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनि, (३९) वाक्यगतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्ति-
मूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्तिनिदार्थशक्तिमूलो-
ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रदग्धगतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्तिनिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना
वस्तुध्वनिः, (४२) प्रदग्धगतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्तिनिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकार-
ध्वनिः, (४३) प्रदग्धगतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(४४) प्रदग्धगतकविनिबद्धवक्ष्प्रौटोक्तिनिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनि, (४५)
प्रदग्धगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादि-
ध्वनिः, (४७) पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४८) पदकदेशगतासंलक्ष्यक्र-
मव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४९) रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५०)
वर्णगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यातोमयशक्तिमूलो ध्वनिरिति ॥

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्व न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

तत्र स्यादितैराङ्गं काकाक्षिप्तं च वाच्यसिद्धयङ्गम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

भूतव्यङ्ग्यं निरूपयति—अथेति । अपरं ध्वनिभिन्नम् । तत्र गुणीभूतव्यः इतरस्य रसादेर्वा वाच्यार्थस्य वा अङ्गम् । रसादि अनुरणनरूपं वा व्यङ्ग्यं न्वयः । एवमन्यत्रापि । काकाक्षिप्तं काकुषशात् झटिति वाच्यवत्प्रतीयमानं वाच्यस्यान्वयबोधवीजं वाच्यसिद्धयङ्गम्, आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्राधानानुपपत्तिनिरासकम् । अस्फुटं सहृदयैरपि झटित्वप्रतीयमानम् । अस्फुटम्, तथा वाच्यायमानम् । असुन्दरं चमत्काराप्रत्यासन्नम् एव निरूप

1. गुणीभूतेति । वाच्यापेक्षया अन्मत्कारित्वेनेह व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । ध्वनिपाप्यभिहितम्—‘प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यवाच्ये च्यचारुत्व स्यात्प्रकर्षवत् ॥’ इति । ‘प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महा नाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लवण्यमिवाङ्गनासु ॥’ इत्युक्तलपो व्यङ्ग्यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याज्ञातम् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यार्थचारुत्व गुणीभूतव्यङ्ग्यो नामापरः काव्यभेद इति तदाशयः ॥

2. काक्रेति । काका हठेनोपस्थापितमिति वा ॥

3. संदिग्धेति । संदिग्धं वाच्यकृत व्यङ्ग्यकृतं वेत्यनिश्चितं प्राधान्यं यस्य यत् । यद्वा संदिग्धं चमत्कृतिजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः सशयास्पदं प्राधान्यं यत्र तत् ।

4. तुल्येति । तुल्यं वाच्यसमानं प्राधान्यं यत्र तत् । चमत्कारोत्पादने वाच्ययोरपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमवधेयम् ॥

5. अगूढमिति । अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यायमानतया न तत्र चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढम् । तदुक्तम्—‘नान्ग्रीपयोधर इवातिशयप्रकाशो नो गुञ्जरीस्तन इवातितरा निगूढः । अर्थो गिरामपिहितं पिहितश्च कश्चित्तौभाष्यमेति मरहट्टवधूकुचाभ ॥’ इति । एव च कामिनीकुचकलशान्यायेन सहृदयैरुत्प्रेषनेन व्यङ्ग्यं ध्वनित्वमुपयाति । सहृदयैरपि तु रसवेद्यमसहृदयैरपि वेद्यं वेत्युभयमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् । एवमन्येष्वपि भेदेध्वनुभव एव साक्षीति प्रदीपादौ व्यक्तम् ॥

ईतरस्य रमादेरक्षं रसादिव्यक्तम् ।

यथा—

‘अयं स रमनोत्कर्षा पीनमनविमर्दनः ।

नाभ्युरुजघनस्पर्शा नीर्वाविसंमनः करः ॥’

अत्र शृङ्गारः करुणम्याजम् ।

‘मानोज्ञता प्रणयिर्नामनुनेतुकाम-

स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णनाप ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुगजधानी-

प्रोसादसततिषु तिष्ठति कामिलोक ॥’

दर्शबोधसिद्धेः । किमिति च 'ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातः । कन्या ते
भिणी' इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

यत्पुनरुक्तं "पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्,
अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । ततश्च काव्यगद्दानां निर-
तिगयनुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्र-

एवं चेति । अनिधयैव व्यङ्ग्यबोधस्वीकारे चेत्यर्थः । तदर्थेति । लक्ष्याभे-
दर्थः । लक्षणाजन्यबोधानन्तरमपि व्यङ्ग्यबोधायानिधासत्त्वस्वीकारे लक्षणासत्त्व-
स्वीकारस्याकिञ्चित्करत्वादिनि भावः । लक्षणाया अस्वीकारे इष्टापत्तेर्गोपान्तरमाह—
किमिति चेति । न वाच्यत्वमित्यन्वयः । कन्या अदत्तपुत्री । प्रतिपाद्यस्य मुरा-
प्रसादादिनिरनुमितानामपि हर्षशोकादीनां शब्दानन्तरप्रतीतत्वेन वाच्यत्वाप-
त्तिरिति भावः । रसादीनां तात्पर्यप्राख्यत्वमनुमानेन साधयता मतमाह—यत्पु-
नरिति । पौरुषेयं पुरुषनिपन्नं लौकिकं मन्वादिशास्त्ररूपं च । अपौरुषेयं
वेदस्वरूपम् । सर्वमेवेति व्यापकताग्रहाय । यद्यदुपादेयं वाक्यं तत्कार्यपरम् । यथा
'घटमानय' इति लौकिकं वाक्यं जलाहरणरूपकार्यतत्परम् । यथा वा 'विश्वजिता
यजेत' इति वैदिकं वाक्यं स्वर्गरूपकार्यतत्परमित्यन्वयव्याप्तिरत्रावधेया । व्यतिरेक-
व्याप्तिं दर्शयति—अतत्परत्वे इति । यद्यनं कार्यतत्परं तदनुमादेयवाननम्,
यथा उन्मत्तादिवाक्यम्, इति । अनुमितिं दर्शयति—ततश्चेति । प्रतिपाद्यस्य
धोतुः काव्यध्रुवणे प्रवृत्तिः, प्रतिपादकस्य बहु कव्यपाठे प्रवृत्तिः, तयोर्गौप-
यिकं कारणीभूतफलत्वादिपक्षो यत्प्रयोजनान्तरं चतुर्वर्गादि, तन्मानुषत्वधेः
शब्देनानुपस्थानात् । अवधार्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । ननु कार्यान्तरवद्वन्नादि-

वाक्यम् । तस्यवाच्यत्वान्नाना पादान्तरापरिधानाद्वाक्यान्तरत्वेन स्वन्धे आद्यहर्षशोकादीनां
प्रकरणम् । स्थानं जनः । न कान्येवस्थानान्तस्व समिप्रिरेणमद्वान् । समात्तया
योग्यत्वं । शब्दादीनां मन्वादे एवश्रोत्रनिषेधे तेषां मध्ये यदर्थेक्षणं यत्परं तदर्थेक्षणं
तदुच्यते । ७७ । अर्थविशेषः । पूर्वविशेषः । नित्येणान्यथावत्त्वमिति तदर्थः ।
अत्र निषेधः । शास्त्रेणान्यथावत्त्वमिति ॥

१. किमिति चेति । शब्दानन्तरं यद्यनर्थः प्रतीयते तत्कति शब्दानन्तरं
व्यापार इति निमित्तमन्वयेन एवंशोकादीनां किमिति न वाच्यत्वेन पूर्वोक्तवदः । न
न्तो तदर्थेपर्यवसायिभावान्तरत्वेण एवंशोकादीनां वाच्यत्वमिति स्मरति मन्वः । यद्यनं
तदर्थप्रतीतिना एवंशोकादीनां यद्यनर्थे, न तु यद्यनर्थेति । ना तु एवंशोकादीनां
प्रकारान्तरिवादिमित्यन्वयमन्वय इति हि विद्वान्तः ॥

२. यमिति । 'अन्वयान्तरमन्वयान्तरा यमिति'

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥ ४ ॥

व्यक्तिविवेककारेण हि—‘यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रति-
सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीति-
रसादिप्रतीतेः साधानमिष्यते’ ते हि रत्यादीना भावाना कारण-
सहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति, त एव

संवेदनं प्रत्यक्षम्, ज्ञातता प्रकृतता, इति । भट्टमते—नीलादौ ज्ञाते हि-
तारूप एको धर्म उत्पद्यते । अनुव्यवसाय इति । नैयायिन्मते—
ज्ञाने जाते ‘नीलमह जानामि’ इति ज्ञानप्रत्यक्षरूपोऽनुव्यवसायो जायते
फलफलिनोर्भेद एव दृश्यते । भवन्मते तयोरभेदापत्ति । एतदुपलक्षणम् ।
पदात्प्रतीयमानस्य पावनत्वादेस्तारे वैशिष्ट्यासम्भवोऽपि द्रष्टव्य । यदि पुनरु-
पेक्षया समीपतीरे पावनत्वाद्यतिशय सम्भवति स एव गङ्गापदेन प्रत्याप्यते ।
संभाव्यते तदा नाय दोष । अत एव तीरस्य मुख्यार्धत्व बाधितत्व च
इत्यत्र ग्रन्थकृता ‘पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन सवन्धश्च’ इत्यापत्ति का-
काशोक्तापि नोक्ता । त-ो सवन्धसत्त्वेनापत्ययोगात् ॥ नाट्ये रामत्वेनाह-
नविषये नटे, काव्ये तु राम एव विभावादिमी रत्याद्यनुमानं ततस्तदनुमाने-
तया सामाजिकाना वासनारूपप्रत्यासत्त्या साक्षात्कृतो रामादिरत्यादी रस इ-
श्रीशङ्कमतानुयायिना व्यक्तिविवेककारादीना मत दूरयति—नानुमानमिति
अनुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानम् । आभासत्वेन व्यभिचारादिदोषप्रसक्त-
रसादिवुद्धे सत्कारजन्यज्ञानत्वेन स्मृतित्व साधयता मत दूषयति—स्मृति-
रिति । अत्रापि प्रागुक्तहेतोरन्वय । तन्मन दूषयितु परिष्करोति—व्यक्ति-
विवेककारेण हीति । ‘यदुक्तम्’ इत्यप्रेणान्वितम् । यापीति । अनुमाने
अनुमितावेव । एवकारेण परानुमतव्यञ्जनाजन्यबोधव्यवच्छेद । अत्र कारणमाह
विभावानुभावेति । हिशब्दो हेतौ । ननु विभावादिप्रतीतेर्व्यतिशानत्वाभावा-
तज्जन्यरसादिप्रतीतेरनुमितित्वम्, अतो विभावादीना व्याप्यत्वमुपपादयति
इति । विभावादयो हीत्यर्थ । धूमादिकारणमादेन्द्रधनादि यथा धूमादिव्याप्य-
वह्यादिकार्य धूमादि वह्यादिव्याप्यम्, तथा रत्यादे कारण विभाव, कर्ण-
नुभावश्च रत्यादिव्याप्य इति भाव । तान् रत्यादीन् अनुमापयन्त इति । स-
यकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेन बोधयन्त इत्यर्थ । रसादि प्रति विभावादीना क-

1. व्यक्तीति । व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेनेत्यर्थ । एतेन सपरिकरस्य ध्वने-
मितावन्तर्भाव कर्तुं व्यक्तिविवेको निरमायि । तथा चोक्तम्—‘अनुमानेऽन्वर्भाव-
लस्यैव ध्वने. प्रकाशितुम् । व्यक्तिविवेक कुरुते प्रणम्य महिमा परा वाचन्’ ॥

नाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्त इति. अवच्यंमावीं
 त्रतीतिरुन. केवलनाशुभावितयासौ न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभि-
 नक्तिर्गमः" इति यदुक्तम्. तत्र प्रष्टव्यम्—किं शब्दाभिनयसमर्पित-
 वेनावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः,
 ज्ञावनया भावकैर्भाञ्जनान्. स्वप्रकाशानन्दो वा । आद्ये न विवादः ।
 ऋतु 'रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः' इत्येव
 वेदोषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयासिद्ध एव ।
 त्रिोक्तं तेनैव—'यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसंचारिणा-
 िविधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गादिप्रसाविर्भावः' इति सुप्रहैव
 व्याप्ति. पक्षघर्नता च ।

वृत्तपदव्यति—त एवेति । विभावश्च एवेत्यर्थः । आस्वादपदवीं प्रत्यक्षवि-
 गतम् । तथा च पद्यो यद्यान्वययोगेन दक्षिणं प्राप्नुवद्वन्न कारणमुच्यते तथा
 वेनावाद्योऽप्यनुनीयमानरसादियोगेन रसादिरूपता प्राप्नुवन्ती रसादेः कारण-
 मुच्यन्त इति भावः । नन्वेतादृशकार्यकारणभावस्त्रीकारे रसादेरसंलक्ष्यजनन्य-
 इत्यर्थं व्यमुपग्रहमत आह—अवश्यंभावीति । तासां विभावादिप्रतीतिव्या-
 प्तिपक्षघर्नताप्रहरणादनुमितेलास्वावर्त्याणां प्रतीतिना क्रमः पूर्वोपर्यम् । आशु-
 भावितया चिद्रेतेनत्वम् । असौ ऋन । तथा चासा इतपत्रच्यतिनेदवत्क-
 मरत्त्वेऽपि सूक्तकालतया स न लक्ष्यत इति भावः । ननु भवतामिदमधिकं कथ-
 नन्त आह—यत इति । अयनीदृशः, अद्यापि रसादेव्येवास्त्रीकारेऽपि,
 असिद्व्यक्तिर्व्यवहारानन्दबोधः । यथा भवतां प्रथमं विभावाहुपस्थितिः, ततो
 रसादिव्यवहारम्, ततः साधारण्यमिमानः, ततो रसाद्युत्पत्तिः, इति ऋनसत्त्वेऽ-
 प्यनुभावितया रसादेरसंलक्ष्यजननत्वमुपपन्नं तथास्वाकमपीति भावः । शब्दाभि-
 नयेति । इत्यश्रव्यरूपकाव्यवहानिप्रायेण । समर्पितेति । जन्तिवेत्यर्थः । भव-
 तस्त्व । तद्भावनया विभावादिबोधेन । भावकैः सातजिकैः । भाव्यमान
 आस्वादनानः स्वेन आत्मना प्रकृतो यस्तु स । 'रसत्वेनाभिमतः' इति छिन्न-
 व्यलयेनान्यः । असिद्धो नानुमितिविषयः । श्रोत्रियजननीनां चकारादीनां विभा-
 वादिप्रत्ययवत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दाद्युत्पत्तिदर्शनार्थं हेतुत्वनिवारिती व्याप्ति-

1. व्याप्तिरिति । यत्र यत्र भून्त्यत्र तत्र अहितेति साहचर्यनिमित्तः । नाशानान्-
 वेदव्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥
2. पक्षेति । व्याप्यस्तु (धूमरेः) पक्षे दिव्यचित्तम् ॥

* 'व्यवहारः' इति. 'व्यवहारः' इति. २. 'इति' इत्यदि 'व्यवहारः' इत्यन्त-
 न्त इत्यन्ते इति ३ 'व्यवहारः' इत्यन्ते इति इति.

इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव । तथाहि— यद्
नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टालिङ्गालिङ्गिनो न
तैतश्च वाच्यादसत्रद्वोऽर्थग्यावन्न प्रतीयते । अन्यथातिप्रसन्न. ल
इति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्मन्वन्वोऽस्त्येव । ततश्च बोध्य-
लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गी, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निवद्धमेव ।
क्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवद्धे अपि सामर्थ्यादिवसेये । तस्मात्त-
च्चार्थालिङ्गरूपालिङ्गिनो व्यक्तार्थग्यावगममन्वदनुमान एव पर्यवर्त-
इति । तत्र । तथा एव “भम धम्मिअ—’ इत्यादौ गृहे श्रमण-
विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति” ।

चन्द्रबुद्ध्या रात्रिज्ञानेन विषटनम्, पिहिते मति चन्द्रानुपलब्ध्या रात्र्यवका-
तयोर्षटनम् । तयोर्भ्रान्त्या सुदुर्वियोगस्योद्दर्शनेन कौतुकमिति भाव ।
कावदने चन्द्रतागोपणेन रूपकालंकार । अनुमेया एव, न तु व्यक्तम् ।
मानसमुपपादयति—तथाहीति । सदिग्धसाध्यक, विषयाविषयानिर्दि-
सिद्धभाववान् वा पक्ष । निश्चितसाध्यवान् संपन्न । साध्याभाववान् वि-
तथावृत्तत्वं तददृष्टित्वम् । इय व्याप्ति लिङ्गात्माधनात् । लिङ्गि साध्यम् ।
तावव्यङ्ग्य प्रतीयत इति वाच्यार्थस्य लिङ्गत्वमभिप्रेत्य तत्र अक्षर्यादिव-
दयति—ततश्चेति । अन्यथा असचक्षप्रतीतिस्वीकारेऽतिप्रसन्न स्यात् ।
धम्मिअ—’ इत्यादौ भ्रमणाभावस्येव घटाभावादेरपि बोध स्यात् ।
चन्द्र इव प्रकृते वैपरीत्यरूप. सवन्ध, स एव व्यापकताषटक इति न-
ततश्च सवन्धस्यावश्य सत्त्वाच्च क्षपसत्त्वादिज्ञानस्यैवोपयोगित्वात् । तदुपपादना-
पक्षसत्त्वमिति । निवद्ध गव्देनोपस्थितम् । सामर्थ्यात्सम्भारवत्त्वं ।
स्ये प्रत्येत्ये । महावाक्यार्थ निरूपयति—तस्मादिति । दूषयति—तत्रेति
गृहे गृहसमीपे चलादाौ श्वनिवृत्त्या कुकुरमरणप्रदर्शनेन विहितं विधि-
‘अभ्रमणमनुमापयति’ इत्यनेनान्वितम् । अत्र श्वनिवृत्तिविधीयमानगृहसमीप-

1. अनुमापयतीति । ‘गोदावरीतीर नीरभ्रमणायोग्य निवहत्त्वात्, यत्रैव तत्रैव
यथा गृहम्’ इति भ्रमणाभावानुमितिः ॥

2. पक्ष इति । यथा धूमवत्त्वे हेतो पर्वत ॥

3. सपक्ष इति । यथा तस्मिन्नेव हेतौ महानसन्न ॥

4. विपक्ष इति । यथा पूर्वाक्त एव हेतो जलाशयः ॥

१ ‘वाच्यादमवडो व्यक्तार्थो न प्रतीयते । तथास्वेऽतिप्रसन्नात् । ततश्च व्यक्तव्यङ्ग्यभ्रमण-
वन्धेन नवतीति व्यातयेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन विरूपादिङ्गालिङ्गिनो ज्ञानमनुमान वचनस्य पर्यव-
ग २. ‘अनुमेये’ क. ३ ‘तत्र’ इति नास्ति ग-उक्तके

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
धिन्हतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,
'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेखो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवात्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकल. किञ्चिदेष नन्मधमन्धर ।

पश्य सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यनित्यप्रमात् । 'अलभूत्स्य' इति पाठे सादृश्यत्वात्तुभूत्स्य अन्वयवत्स्येत्यर्थः ॥
संक्षेपात् विशेषात् । अन्यार्थे अर्थान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-
मिति । अत्रायत्तिलनेन आत्मा अन्यो वेति न विशेष्ययन्म् । अत्र एवार्थान्तर-
स्थाने आत्मन प्रयोगः ॥ सादृश्यपुरःसरं सादृश्यत्वात्पर्ययन्म् ॥ गाङ्गेये भीमे ।
सैवेति तदुत्पत्त्यात्सात्पर्ययम् । यथा बुद्धस्य छान्दे 'यथा बुद्धस्य तथा अन्त-
र्जन्मि वात्सल्यवर्तमानेऽनित्यत्वेऽपि निर्दिष्टेन अन्वयवति भव ॥ उक्तिर्भ-
ङ्गान्तरेण नानुदर्शयति ॥ रतिकेलिं वदन्ति न । नन्वा नये
केचिदल यत्तु न । समालम्भात्सादृश्यवत् । कादम्बः यथा । अत्र
प्रियार्थे वदन्त्यस्य प्रियत्वान्नं उचितं नान्यत्र तस्य प्रियत्वान्नं नि-
रुद्धं ॥ विशेषेति । एतत् वदन्ति एतदर्थं निर्दिष्टं तस्य प्रयोगेन निर्दिष्टं ।

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति
यन्तं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वार्य गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं

संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिकृताप्रिय प्रतिकरोभ्यस्त्रेण नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्यान्वेपणं मता ॥ १९० ।

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारथि
दिट्ठो तुल्लेहि महाराओ दुर्योधणो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसवोधनम् । कथमन्यथेति । भ
वक्तव्यम् । इति शेषः ॥ स द्रोणः । सिन्धुराजं जयद्रथम् । एवं पुत्राभि
मिप्रायः । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या दे
पुत्रामिपेकामिप्रायः प्रतीयते ॥ दूषणोद्धोषणायामिति कृतायामिति केन
अभ्यर्थनापरैः सविनयैः ॥ अज्जा इति । 'आर्या, अपि नाम सारथि
दृष्टो युष्मामिमहाराजो दुर्योधनो न वेत्ति' । इति स्मृतम् ॥ लोकनिद्रा
लोकख्यातवस्तुभिः । अर्थसाधनं पदार्थपरिचयः ॥ सूर्याचन्द्रमसाभ्यां
अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धाद्यं पुनरुक्तं परिचयः ॥ अनुरूपस्य मत्तस्य सन्

1. स्तुतिवंशेति । स्तुतिवशयो कौतुकनिद्राये तेषां मारुतीनां सन्तु
- 2 अन्वेषेति । अत्रेण नयनान्भमा ॥

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्ः
धनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,
'अज्ञानि खेदयसि किं गिरीपकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेखो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवात्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकल किंचिदेष नन्मथमन्धर ।

पश्य तुभु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदायने ।

इत्यजनिभ्रमात् । 'अनुभूतव्य' इति पाठे सादृश्यादनुभूतस्य भ्रमविषयत्वेत्यर्थः ॥

संक्षेपात् अविशेषात् । अन्यार्थे वर्णान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-

मिति । अत्रापमित्यनेन आत्मा अन्यो वेति न विशेषणम् । अत्र एवार्थान्तर-

स्थाने अन्वय प्रयोगः ॥ सादृश्यपुरःसरं सादृश्यतापर्यवन् ॥ गाङ्गेये भीष्मे ।

सैवेति तत्तुल्यश्लाघया तात्पर्यम् । यथा वृद्धस्य छत्रेण शिशोरुपयुक्त्वा तथा बाला-

कन्ये बालस्यैवास्त्रिण्डेन निम्नयोर्वहुर्निर्दिष्टे भविष्यतीति भावः ॥ उक्तिर्भ-

ण्यन् । भङ्गान्तरेण चन्द्रदर्शनदिना ॥ रतिकेलि कल्पन्ति च । नद्या रम्ये

केलिकल यत्नम् । समालम्भादादशकविक्रमात् । कादम्बः कश्यपः । अत्र

प्रियायै कदम्बस्य प्रियावृन्दनं दर्शयन्ता नयनेन स्वस्य प्रियावृन्दनमिप्रायः

सूचितः ॥ विशेषेति । रत्नतावप्यतिरूपदानं दिनेषु तस्मै प्रयोजनमिदं ॥

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन-
वनहृत्क—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये.

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुमुमपरिपेक्ष्वानि सुधा ।

(आत्मानं निदिश्य ।)

अयमीहितकुमुमाना संपादयिता तवाम्नि दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खड्गनगजने नरसिजप्रत्यर्थ—' इत्यादि (२१० पृ.) ।

न लेशो भण्यते वाक्यं यन्साष्टयपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गात्रे ये पुरम्हृत्य गित्खण्डिनः ।

या क्षाषा पाण्डुपुत्राणा सैवान्नाकं रञ्जिष्यति ॥'

मनोरथस्यभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

20
10
10

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
वनहृत्क—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं गिरीपकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेखो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्रभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकैलिकल. किंचिदेष मन्मथमन्थर. ।

पश्य सुभ्रुु सैमालन्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यमिति भ्रान्त्या । 'अनुभूतस्य' इति पाठे सादृश्यादनुभूतस्य भ्रमनिवृत्त्यस्यैवार्थः ॥

संक्षेपात् विशेषात् । अन्यार्थं व्यर्थान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-
मिति । अत्रायमित्यनेन शब्दात् अन्यो वेति न विशेषण्यम् । अत्र एवार्थान्तर-
स्थाने शब्दान् प्रयोगः ॥ सादृश्यपुरःसरं सादृश्यवत्पर्ययम् ॥ गाङ्गेये नीने ।

सैवेति तत्तुल्यभाषाया तावदेवम् । यथा रुद्रस्य हस्तेन शशाङ्कस्य हस्तस्य तावत्तुल्य-
व्यति वादरस्यैकानिनेऽग्निमन्त्रोर्विदुर्निरग्ने भविष्यति भव्यः ॥ उक्तिर्-
मन्त्रः । भङ्गान्तरेण तत्रावर्गदिना ॥ रतिकैलिं वन्दयति न । तत्रा न्ते
जिज्जल यस्य न । सैमालन्भात्सादृश्यादियत्पात् । कादम्ब. कादम्बे । अत्र
प्रियार्थं वादम्बस्य प्रियानुभूतं व्यतिना नागोऽनन्वस्य प्रियानुभूतान्निशान-
सूचितः ॥ विशेषेति । रत्नवाच्येन द्वैतव्यक्त्यान् निर्देशः तर्हि प्रयोगेन निर्देशः ।

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽथत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति
यन्नं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभय सोऽतिग्रथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अथत्थामा—

निर्वार्य गुरुणापभापितवशात्किं मे तवेवायुधं

सप्रत्येव भयाद्विहाय समर प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिवशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिकृताप्रिय प्रतिकरोभ्यक्षेण नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्ञा, अवि गाम सारथिना
दिष्टो तुल्लेहि महाराओ दुर्योधनो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृत पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य मारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसचोचनम् । कथमन्यथेति । भ
वक्तव्यम् । इति शेष ॥ स द्रोण । सिन्धुराजं जयद्रथम् । एवं पुनर्नि
मिप्राय । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षास्वार्थान्तरोक्त्या
पुत्राभिषेकामिप्राय प्रतीयते ॥ दूषणोद्धोषणायामिति कृतावामिति
अभ्यर्थनापरैः सन्निधेयं ॥ अज्ञा इति । 'आर्या, अपि नाम ज्ञानि
दृष्टो बुष्मानिमंदागतो दुर्योधनो न वेत्ति' । इति सस्कृतम् ॥ लोकसिद्धि
लोकख्यातवस्तुभिः । अर्थसाधनं पदार्थपरिचय ॥ सूर्याचन्द्रमसौ इति
अत्र मूर्धादिभिः प्रसिद्धार्थं पुनरुच्यते परिचयः ॥ अनुरूपस्य गणना

1. स्तुतिप्रदोति । स्तुतिप्रदो नो न निदग्नि वे तेषा मारथीना
2. अन्वेषेति । अन्वेषेण नयनान्वेना ॥

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्याम् 'वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येषं भुवनद्वयमद्य व. ॥'

विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वेण्याम्—

'एकस्यैवाविपाकोऽयम्—' इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदर्शनमुल्लेखः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति 'तापनौ—समिवाहरणाय प्रन्नि-
तवाम् । इह चासद्गुरो साधिदैवत इव गतुन्तत्प्रातुगालिनीतीर-
प्रमो दृश्यते । न चेदन्य (धा) कार्यातिपात , प्रदिश्य गृह्यन्मतिधि-
कारः' इति ।

उत्तेजनमिर्ताप्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ २०५ ॥

यथा—

'रुद्रजिघृक्षुर्षीषोऽसि नाहं वल्लभान्नि ।

पिबिष्वक्पुत्ररूपेण तु-प्रसेऽस्तुजगत् ॥'

यथा—

‘प्राणप्रयाणदुःखानि उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।

तन्धामन् विभो, किं च गुप्तीवस्ते ममपितः ॥’

अवधीरित कर्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—‘लक्ष्मणः—आर्य, समुद्राभ्यर्धेनान्
घतोसि । तदिकमेतन् ।’

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यन्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वेण्याम्—‘राजा—कञ्चुकिन्, देवस्य देवकीनन्दनं
मानाद्वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमद्वयय प्रवर्तन्तां तत्रोचिन्
रम्भाः ।’

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्—

यथा तत्रैव—

‘देशं. मोऽयमरानिगोणितजलैर्यन्मिन्हृदाः पूरिताः’ इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

यथा तत्रैव—

‘यदि समरमपास्य नाम्नि मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरगमवश्यमेव जन्तो.

किमिति मुवा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥’

॥ प्राणेति । विभो श्रीराम ॥ अवधीरितेति । अवज्ञादेव
प्रयोजनस्य अवधारणं कर्तव्यत्वनिश्चयः ॥ इतः समरात् । अत्र कन्

1. देश इति । पादनन तु—‘क्षत्रादेव तथाविधः परिभ्रमन्तात्म्य केनचिद् । इ
वाहितशब्दपरस्परगुल्म्यन्वापि नाम्बन्नि मे चक्षानेण इत तदेव वृत्ते श्रौ
क्रोधन. ॥’ इति ॥

प्रहर्षः प्रेमदाधिक्यं—

- यथा शाकुन्तले—‘राजा—तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं
- अभिनन्दामि ।’

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ।

- यथा तत्रैव—‘सहि, ण जुत्तं अत्समवासिणो जणस्स अकिदस-
- गरं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्ददो गमनम् ।’

एषां च लक्षणं नाट्यालंकाराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि भेदेन
यपदेशो गङ्गुलिकाप्रवाहेण । एषु च केपाचिद्गुणालंकारभावसंध्यङ्ग-
-वैशेषान्तर्भवेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

‘पञ्चस्यधि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम् ।

षड्विंशलक्षणोपेतमलंकारोपशोभितम् ॥

महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम् ।

महापुरुषसंस्कारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

कर्तव्य एवेत्यर्थावधारणम् ॥ सहि इति । ‘सहि, न युक्तमाश्रमवानिनो जनस्या-
-कृतसत्कारनतिदिविमेपमुत्तित्वा सच्छन्दतो गमनम्’ इति सस्मृतम् । अत्र शाकु-
-न्तला प्रति तत्तद्व्या उपदेशोक्तिरियम् ॥ ननु भूषणार्थानि यानि लक्षणान्युक्तानि
- तानि नाट्यभूषणहेतुत्वरूपनामान्यधर्मयोगेन नाट्यालंकारमध्य एवान्तर्भवितुमर्हन्ति,
- तदेषा निन्द्वेनोपादानमनतिप्रयोगेनमित्यनिप्रायेणाह—एषां चेति । गङ्गुलि-
-काप्रवाहेण गतागतिकन्यायेन । ननु भूषणस्य यथायथ गुणैरलंकारे च,
- शोभाया श्लेषे निरोपणस्य निरोपोत्पत्त्यकारे, एवमारसदिनाट्यालंकाराणामासीरा-
-लंकारेषु, एवं दुत्तदादीना दुत्तयारित्तथ्येषु चान्तर्भवे तिस्रे पुनरुपादानमन्यध-
-मित्यत आह—एषु चेति । लक्षणानाम्य लंकारैर्विलयं । एतानि लक्षणार्थानि
- ‘नाटकेऽदसंकर्तव्यानि’ इत्यनेनान्वय । भोगो भावार्थः महायो वा । रचनया
- उदात्तत्वं मिलानार्थादिबुद्धत्वं । महापुरुषस्य वीरोदात्तनाट्यस्य सन्धानो

1. प्रसवेति । प्रसवत इत्यन्वयः स्यादिति न स्यादिति ॥

१ ‘सुखि’ इति उद्विग्नः पठः । २ ‘सुखि’ इति उद्विग्नः पठः ।
३. ‘यत्न’ इति उद्विग्नः पठः । ४. ‘संस्कार’ इति उद्विग्नः पठः ।

अथ वीथी—

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।

आकाशभाषितैरुक्तध्वित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥ २५३ ॥

सूचयेद्भरि शृङ्गारं किञ्चिदन्यात्रसान्प्रति ।

मुखनिर्वहणे संधी अर्धप्रकृतयोऽखिलाः ॥ २५४ ॥

कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैमि-
श्रित्वृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यात्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्हात्य(त)कावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ॥ २५५ ॥

वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दिदनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृद(मार्द)वानि च तानि तु ॥ २५६ ॥

तत्रोद्हात्य(त)कावलगिते प्रलापनाप्रलावे सोदाहरणं लक्षिते ।

मिथो वाक्यमनङ्गुतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ।

यथा विक्रमोर्दग्याम्—एतन्मीरुद्विदृषत्चेद्वदोत्सोत्सवचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ २५७ ॥

यथा तत्रैव—'राजा—

सर्वशक्तिश्रुता नाथ. दृष्टा मर्वाऽमुन्दरी ।

राना रन्पे दनान्तेऽतिन्मया विरहिता त्वया ॥

(नेकते तत्रैव प्रसिद्धम् ।) राजा—उत्तं दृष्टेत्वात् ।

व्याख्या—'राजा' इति शब्दः । 'सर्वशक्तिश्रुता' इति शब्दः—सर्वशक्त्याश्रितः । 'नाथ' इति शब्दः—नाथः । 'दृष्टा' इति शब्दः—दृष्टः । 'मर्वाऽमुन्दरी' इति शब्दः—मर्वाऽमुन्दरी । 'राना रन्पे दनान्तेऽतिन्मया विरहिता त्वया' इति शब्दः—राना रन्पे दनान्तेऽतिन्मया विरहिता त्वया ।

१. यद्येति । २. य. व. व. इति । ३. य. व. व. इति । ४. य. व. व. इति । ५. य. व. व. इति । ६. य. व. व. इति । ७. य. व. व. इति । ८. य. व. व. इति । ९. य. व. व. इति । १०. य. व. व. इति ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेति'
इति कैश्चित् ।

प्रियार्भरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जनुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजगतस्याद्भराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः

क्वास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुपा द्रष्टुमभ्यागतौ सः ॥

अन्ये त्वाद्दुच्छलं किञ्चिन्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृतम् ।

वाक्कलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'मिक्षो मांमनिपेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्य विना

मद्य चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराहनाभिः सह ।

वेदयाप्यर्धरुचिः कुतन्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

कैचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साक्षाद्भ्यैव निवृत्तिर्वाकलिः' इत्याहुः ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'तया विप्रिना मया दया' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतयः व्युत्पत्तिमाह—नटादीनि ।

धाणिना नटाप्रतिनटयोर्भ्रंशणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियार्भरि ।

प्रियतुर्भरिभ्यो । छलना वचना ॥ जनुमयशरणोद्दीपनं जनुमयशरणम् ।

अद्भराजस्य शरणम् । कृष्णा द्रौपदी तस्याः । आनर्थायोग्यैर्पटुः ।

भराजः । 'आराम' इति धेयः ॥ तत्रादिमाह—वाक्कलिर्गतिः । द्वे त्रिप्रत्ये ।

प्रत्युत्पत्त्याभ्यः । यत्तत्रप्रत्ययानामपि यः । अत्र इप्रत्ययाभावः । अनेकस्य

कमुत्तरमिति वाक्कलिः । अत्रात्तरम् ॥ अत्रिय इत्याह—अन्योन्येति ।

१. कश्चिदिति । 'तया तव' इति उत्तरम् । 'तया तव' इति उत्तरम् ।

२. विप्रिना मया दया इति उत्तरम् ॥ इति ॥

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेव'
इति कैश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयगरणोद्दीपनः, सोऽमिमानी
राजा तु शासनादेर्गुरुरुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यन्व दासाः
कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रूपा द्रष्टुमभ्यागतौ त्व ॥

अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित्कार्यमुद्दिष्य कस्यचिद् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाक्कलिर्हास्यसंयन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

भिक्षो मामनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मयं त्रिना
मयं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्धरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥

केचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्गस्यैव निवृत्तिर्वाङ्मिति' इत्याहुः ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'त्वया निरहिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीनि
आदिना नटाप्रतिनटयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति
प्रियतुर्न्यग्विषयं । छलना वञ्चना ॥ जतुमयगरणोद्दीपनं जतुमयगरणं
अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा केशोत्तरीयं तस्या केशोत्तरीययोगदर्शने पटुः ।
भवाव । 'धावाम' इति शेषः ॥ वाक्कलिमाह—वाक्कलिरिति । द्वे वाक्कलिः
प्रत्युत्पन्नान्भ्य । नमानप्रत्ययानामनित्यत्वात्तत्र उपत्ययाभावः । इनेत्यत्र
कमुत्तरमिति वाक्कलिरित्याहुर्गलन्वयः ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति ।

1. कश्चिदिति । तथा चारु इत्युत्तरम्—'इतिमान्वादनैर्वाधैरेवमिति'
नटादित्रितयानां पदग्रहे कल्पिते ॥ इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयान्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे अयुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंवन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितु तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुगुम् ॥’

अनन्तरम् (प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्न भग्न—’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सवन्धे सवद्धम् ।

व्याख्यानं स्वगसोक्तस्यान्यथावस्थान्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—‘सीता—जाद, काह कखु उजाज्जाएण
गन्तहम्, तर्हि तो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—अथ किना-
दाभ्या राजोपर्जाविन्दा भवितव्वम् । सीता—जाद, मो कखु तुहाणं
पिदा । लवः—विग्गदयो रघुपति. पिता । सीता—(सगद्धम् ।) ना
अण्णधा सक्कहम् । ण क्व तुहाणम्, सअलाए ज्जेव पुह्वीएणत्ति ।’

यिदमेव पाठयानिदमेवोक्ति ॥ अस्य प्रद्युम्न । वो वेवन्तम् ॥ गण्डनाह—
प्रस्तुतसंवन्धि प्रस्तुतसंवन्धि ॥ पर्याप्तं सवद्धम् ॥ सवन्धे प्रस्तुते ॥ अण्ण-
न्दिनाह—व्याख्यानमिति । सवन्धेणैव ‘सवद्धम्’ इति शेष । जाद
इति । ‘इण, दापं एण उण्णयिदं गन्तव्वम्, तत्र न राज विग्गं कण्ठि-
त्वम् ।’ (इति सवद्धम् ।) ‘इण, न एण तुहाणं पिता ।’ इति सवद्धम् ।
‘ना अण्णधा सक्कहम् । न एण तुहाणम् । सवद्धम् एण पुह्वीएण इति ।’ इति
सवद्धम् । एण एतत्ता एणयोरित्थं । गीर्ण इत्यनियमेणैव सवद्धम् । ‘सवद्धम्’

1. व्याख्यानमिति । सवद्धम् इति—‘सीता—जाद, काह कखु उजाज्जाएण गन्तहम्, तर्हि तो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—अथ किना-
दाभ्या राजोपर्जाविन्दा भवितव्वम् । सीता—जाद, मो कखु तुहाणं पिदा । लवः—विग्गदयो रघुपति. पिता । सीता—(सगद्धम् ।) ना
अण्णधा सक्कहम् । ण क्व तुहाणम्, सअलाए ज्जेव पुह्वीएणत्ति ।’

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेति
इति कश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानो

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः

क्वास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुपा द्रष्टुमभ्यागतौ तः ॥

अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाकैलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाकैलिः' इत्याहुः ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'लया विरहिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीनि
आदिना नटाप्रतिनटयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति ।
प्रियतुर्यनित्यं । छलना वञ्चना ॥ जतुमयशरणोद्दीपनः जतुमयशरणोद्दीपनः
अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्या केशोत्तरीययोगार्पणे पटुः । मां
भवाव । 'आवाम्' इति शेषः ॥ वाकैलिर्माह—वाकैलिरिति । द्वे न टा
प्रत्युक्तयन्तान् । ननामप्रत्ययानामनित्यत्वात्तत्र उपप्रत्ययाभावः । अन्योन्येति ।
वमुत्तरमिति वाकैलिर्वाक्यसंबन्धः ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति ।

1. कश्चित् इति । तथा चारु दशरूपकद्वय—'दुर्योधनाद्यादनेकादर्थेवन प्रियं
नट द्वित्रिवाक्यः पूर्वग्रे नटिभ्यवे ॥' इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गद्यानया ।

लीलयोन्मूलयान्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे अक्षुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तादिति जक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंवन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥’

अनन्तरम् (प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्नं भग्नं— इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सवन्धे सवद्गम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा छलितराने—‘सीता—जाद, काहं क्व उवाञ्जाएण
गन्तव्वम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—अथ किमा-
वाभ्या राजोपर्जाविभ्या भवितव्वम् । सीता—जाद. सो क्व तुष्माणं
पिदा । लवः—किमादयो रघुपतिः पिता । सीता—(साशङ्कम् ।) ना
अण्णधा सकद्वम् । ण क्व तुष्माणम्, सभराए जेव पुहुवाएत्ति ।’

पिश्येन वाग्मातिरयेनोचि ॥ अस्य प्रद्युम्नः । वो देवानाम् ॥ गन्तव्यम्—
प्रस्तुतसंवन्धि प्रस्तुतसंवन्धि ॥ पर्याप्तं सवन्धि ॥ सवन्धि प्रस्तुते ॥ अन्व-
न्दितम्—व्याख्यानमिति । स्वरसोक्तं ‘वक्त्रस्य’ इति शेषः ॥ जाद
इति । ‘पुत्र, क्व एत उवाचयित्वा गन्तव्यम्, तत्र न राजा विनयेन क्वलि-
तव्यः ।’ (इति संस्तवम् ।) ‘एत, स एत दुष्माणं पिता ।’ इति संस्तवम् ।
‘ना अन्वया इष्टव्यम् । न एत दुष्माणम् । नमलय एव इष्टव्यम् इति ।’ इति
संस्तवम् । अत्र सीतया रघुपर्जन्यः धीरान इत्यभिप्रायेणोक्तं वक्ष्यम् । ‘वक्त्रः’

1. सवन्धितमिति । सवन्धिं ए—सोनाशुक्लं सवन्धिं शुकलं सवन्धि-
इति नम लोचनसंस्तवम् । इति ।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति वध्यते ।

आर्यावक्रापवक्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३३५ ॥

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

यथा—हर्षचरितादिः ।

‘अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।’ इति दण्डाचार्यव-
चनात्केचित् ‘आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या’ इत्याहुः, तदयुक्तम् ।
आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं
दृष्टिनैव—

‘अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ।’ इति ।

एषामुदाहरणम्—पञ्चतन्त्रादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३३६ ॥

यथा—देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरदमुच्यते ।

यथा—विरदमणिमाला ।

करम्भकं तु भाषाभिर्विधानिर्विनिर्मितम् ॥ ३३७ ॥

यथा मन—पौडगन्मणमयी प्रगल्भिरजावली ।

वस्त्रिम् ॥ दण्डाचार्यवचनादिति हेतुः, ‘तदयुक्तम् इत्यन्वेति । एषा-
मस्य विवरणम् ॥ गद्यपद्यमयानि अथवा काव्यमयानि । मैत्राः ‘अथवा-
विशेषः । उद्देशान्तरप्रसिद्धत्वात् न नान्यत्र एवमस्ति । तथा च तेषां दर्शन-
मिालम्, न तु पद्य इति भावः ।’

इति षष्ठः परिच्छेदः ।

१. भाषांशेति । यथा भाषांशानामने

२. एतेति । यथा च गद्यपद्यमयानि अथवा काव्यमयानि । यथा च तेषां दर्शन-
मिालम्, न तु पद्य इति भावः । तथा च तेषां दर्शन-
मिालम्, न तु पद्य इति भावः ।

३. एतेति । यथा च गद्यपद्यमयानि

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः ।

तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदंशे वाक्येऽर्थे संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥

संष्टम् ।

तत्र

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥

अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥

दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे परैः ।

निरर्थकाममर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःस्वावहत्वं दुःश्रवत्वम् ।

यथा—

‘कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा ॥’

अस्यार्थ इति । प्रागेव प्रथमपरिच्छेद एव । श्रुतिदुष्टलाटे. शब्दार्थापरिच्छेद
रसापकंपलमिति नाञ्चामिरिति भावः ॥ तद्विशेषान् दोषविभागान् । ते द्वे
तदंशे पदांशे ॥ दोषविशेषान्निर्दिशति—दुःश्रव इति । अर्थं भावमर्थं
निर्देशः । दुःश्रवत्रिविधाश्लीलेति समस्तपाठे भावप्रत्ययस्य सर्वान्वय
एषुक्तदोषेषु ॥ उद्देशक्रमेण दुःश्रवत्वादिलक्षण मोदाहरणमाह—पदपेति । केन
चित्पष्टत्वादुदाहरणस्यैव दर्शनम् । ‘श्रुतिपतितमात्रं चङ्गम्यमावहति तदंशं सर्वेषु
येयमिति प्रथमं तदुपन्यासः’ इत्यन्ये । परुषवर्णना वर्णानां पादस्य पुनरुक्तिः
भीमविध्यति । श्रोत्राणां श्रोत्रावच्छेदेन दुःस्वजनस्य श्रुतिदुःस्वावहम् । श्रुति
नितं बहु स्वावहं श्रुतिदुःस्वावहम्, तत्त्वं वा । कार्तार्थ्यमिति । अत्र तदं
रेकयोर्योगेन पादस्यम् । तन्प्रयुक्तं पदस्य दुःश्रवत्वं स्वाश्रयपदमन्यन्येन
मन्त्रस्य श्रुत्वात्प्रथमस्य प्रथमप्रतीतिं प्रतिवन्नाति । इदमेव ‘श्रुतिदुःस्वावहं’ इत्यन्ये
नन्वेतन्पदाभावात्प्रथमेव न तु पदपादस्यमिति चेत् । न । वाच्यपदद्वयं

1. कार्तार्थ्यमिति । ‘अन्वयमङ्गुहापाङ्गभक्तिरस्तिः । आतिद्विः स स्व
कार्तार्थ्यं तन्त्रे कदा ॥’ इति प्रकाशोदाहरणानुरूपम् ॥

अप्रयुक्तत्वं तथाप्रमिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा—

‘भाति पद्म मरोवरे ॥’

अत्र पद्मशब्द पुलिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

‘कटिम्ने हरते मनः ॥’

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रमिद्धत्वम् । यथा—

‘योगेन दलिताशय ॥’

अत्र योगशब्द एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

तस्य व्यञ्जकत्वात्पशुपदस्यानुचितार्थत्वम् । द्वितीयं यथा—‘प्रज्वलन्वत्पतन्ति शरान्तव ।’ अत्र प्रज्वलदिति पदमनुचितार्थम् । तृतीयं यथा—‘रादक्षति यो गुह्यासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् । क्षुद्रेऽपि नूनं गुह्यं ममत्वमुच्चैः शिरमानतीव ॥’ अत्रामद्भूतस्यान्धकारभयस्य ममर्थकं द्वितीयं चितार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ तथाप्रमिद्धावपि तेन रूपेण प्रसिद्धिर्नास्तीति पुंलिङ्ग इति । ‘अप्रयुक्त’ इति शेषः ॥ हास्यसाधारणप्रसिद्धिर्नास्तीति ग्राम्यः । कटिरिति । अत्र शृङ्गारस्य गूढत्ववृत्तत्वात्त्वाभावान्प्रत्यक्षं रोधः ॥ योगेन प्रकृतिपुरुषयोर्भेदचिन्तनेन दलितं खण्डितं आनन्दं कथयत्यसौ । आशयशब्दोऽप्रतीत इति शेषः । अत्र योगशब्दानुपपत्तिर्नास्तीति पदार्थानभिज्ञाना योऽपि यत्र भवत्योद्यविलम्बकरत्नमप्रतीतत्वम् ॥ प्रकरणात्

1 पद्मेति । ‘वा पुनि पद्मन्’ इत्यनेनाज्ञानोपि पुलिङ्गः पद्मशब्दः कविभिर्न अप्रयुक्तः । अत्र दूषकतावीजं तु तादृशकनिमनयलङ्घनप्रयोजनासुसंभवात्पद्मशब्दोऽस्तीति । यमकादिप्रयोजनमस्त्वे तु नाय दोषः, अन्यत्राप्युच्यते न भिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ॥

2 कटीति । अत्रेदं तत्त्वम्—श्रोणीनितम्बादिकमेव निदग्धैः प्रयुज्यते, दृढिर्न दग्धमात्रप्रयोज्यमिति ग्राम्यम् । पदं त्रिविधम्—ग्राम्यं नागरमुपनागरं च । निदग्धं प्रमिद्धं नागरम्, ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरभावमुपनागरम्, नागरोपनागरे तु ग्राम्यशब्दप्रयोगादक्षुरवैदग्ध्योन्नयनेनात्र दीदृश्यम् । अत एव निदूषकतादायकं कटिशब्दोपत्वम्, तस्य तथैवाचित्येन वैरव्याभावात् ॥ अत्र प्रकाशे संपूर्णशोकवैदग्ध्यं ‘राकाविभावरीकान्तसक्रान्तघृति ते सुखम् । नपनीयश्लिलाभोमा कटिश्च हरते मनः ।’

3. योगशब्द इति । ‘द्वैतकर्मनिपाकाशयैरपरानृष्टः पुन्यनिशेष ईश्वरः’ । पातञ्जलसूत्रे (१।२४) वासनार्थक आशयशब्दः प्रयुक्तः । वासना चात्र निदानं निध्यागानन्वयः सस्कारनिशेषः । दूषकतावीजं तु तच्छब्दानभिज्ञं तद्वत्

कचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

‘न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः ॥

नन्दस्य भवने कोऽपि वालोऽन्त्यद्भुतपौरुषः ॥’

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

‘यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥’

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्ग इति न वाच्यम् । तथाहि—
त्यनेन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वन्तु विवक्षितम् । तयानुगतम्
तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् ।

पदांशो दुःश्रवत्वं यथा—

‘तद्गच्छ सिद्धै कुरु देवकार्यम् ॥’

‘धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ॥’

शनीय इति ॥ द्वयोर्यत्तपदयोः । सामर्थ्यादाकाङ्क्षात् ॥ ननु यत्र पूर्वमेव
यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतपदेन निराकाङ्क्षप्रतीतिः । तत्र तत्पदद्वयमेव न
योग्यत्वात् । यथा—‘य यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लीलया’ इति ।
आह—यद्यदिति । एक इति । उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽहं इति ननु ।
सर्वात्मकमिति । विरहदुःखत्वेन सामान्येन सर्वं विरहदुःखमित्यर्थः ॥ तत्र
भूतस्य विरहदुःखत्वावच्छिन्नस्य । तथा च वीष्माया वक्तृतात्पर्यमेव निदानकदः
सामान्यरूपेण उपस्थापने वक्तृतात्पर्यं सति न तत्पदे वीष्मा । तत्तत्पदेन
उपस्थापने तात्पर्यं मति तत्पदे वीष्मा । क्वचित्तु तत्पदे एव वीष्मा, न
यत्पदे । यथा—‘ते ते सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थस्य बाधेन ये ॥’ एवमिति ।
अन्येषामनुचितार्थत्वादीनाम् । तच्च मया दशितमेव ॥ ‘दोषाः केचिन्नवन्त्ये

1. यद्यदिति । परमार्थतु यद्यदिति न पदद्वयम् । किंतु ‘निलवीष्मो’ इति ह्ये
या यदो द्वित्वापत्तेऽनुभादेशः । एव चादेशिनंकेन यत्पदेन तत्पदेन वदन्त्यापत्ते
रूपेण दुःखपरामर्शः । आदेशन्तु सावत्पेनान्वये तात्पर्यमाहक इति यत्पदेन
न सर्वान्धमानोपपत्तां न तत्पदेऽपि वीष्माद्योनरो द्वित्वापत्त आदेशः । एव
तत्पदेऽपि वीष्मा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तुमान्या रूपद्वयेन सर्वेषामन्येषां
तत्त्वम् ॥

2. सिद्धै इति । अत्र ‘सिद्धै’ इति चतुर्थ्यन्तपदकदेशः श्रुतिक्रमः ॥ अत्र ‘सिद्धै’
मर्थान्तररत्न्य एव । अपेक्षते प्रत्ययमङ्गल्यै वीजाङ्ग प्रागुदादिवाङ्म ॥ इति
वशिष्टा पादत्रयी ॥

अत्र मैत्राशब्दः क्षीवार्थे निहतः ।

‘वर्ष्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥’

अत्र विजेयं इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

‘पाणिः पल्लवपेलवः ॥’

पेल्वशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले ।

‘संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥’

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव वाण-
वाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

‘दाशेऽपि पदे परे’ इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—तद्गच्छेति ॥ अश्लीले
इति । ग्रीडाव्यञ्जके ॥ जुगुप्साव्यञ्जकं यथा—‘पूयते’ इति । अत्र पूयशब्द ।
ममङ्गलव्यञ्जकं यथा—‘अग्निप्रेत’ इति । अत्र प्रेतशब्दः ॥ वचोवाणत्वं
गीर्वाणत्वम् । गीःशब्दवाचकत्वे इति । लक्षणया गी शब्दप्रतिपादकत्वे
त्वर्थं । तथा नेयार्थत्वम् । तत्रैव गीर्वाणशब्द एव । परिवृत्तिसहं श्रुतश-

1. अत्र धातुमनो भावो धातुमत्तेति पदैकदेशेन क्षीवार्थेन मैत्राशब्देन मनुवर्धो
नेह्यते । अत्र ‘पश्चात्तरोविभ्रममण्टनाना संपादयत्री शिखरेविभ्रति । वलाहकच्छेद-
निनक्तारागामकालसध्यानिव धातुमत्तान् ॥’ इति तनूकृतम् ॥

2. विजेय इति । ‘अहं कृत्यवृक्ष’ इति सूत्रेणार्थाभिं ‘अचो यत्’ इति सूत्रेण
प्रहितः ट्वससो यत्प्रत्ययो भूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥ अत्र ‘चापाचार्यस्त्रिपुर-
दिज्या कान्तिकेयो विजेयः शरुन्दस्त. सदनमुदधिभूरियं हन्तकार । अस्त्यैवैतत्
जिन्नु कृतवता रेणुकाकण्ठदाधा दग्धसर्पस्तव परमुना एतने चन्द्रहासः ॥’
इत्यप्युच्यते ॥

3. पेल्वेति । ‘पेल’ इति वर्ष्यते लाटभाषाया वृषणरूपेऽप्युदात्तप्रत्यायकतया ग्रीडा-
दादीति प्रकाशव्याख्यातारः ॥ अत्र ‘अतिपेल्वमतिपरिमितवर्णं एतुदग्मुदाहरति शट ।
परमार्थतः सहृदयं वदति पुनः कालवृत्तिनिव ॥’ इति प्रकाशोदाहरणं मरणम् ॥

4. जलध्यादाविति । तथा चोत्तरमिहेन—‘जलदादिषु पूर्वपदे नरोत्तरपदेषु
चोत्तरपदेषु । उत्तरपदेषु चोत्तरपदेषु पर्यायवृत्तिः ॥ इति परिवृत्तिसहा ये योगात्ते
योगाः शब्दाः । परिवृत्तिसहा ये तु लिप्ता गीर्वाणत्वत्वान्ते ॥’ चोत्तरमिन्दो
गीर्वाणदिनिप्रशब्दाः परिवृत्ति न मएत्त इत्यर्थः ॥ अत्र वचोवाणेत्युदाहरणम् ‘जिन्नु-
स्पतेऽस्त भूषात्तर्नात्तिनात्तानमानोः । मुदुर्लभं वचोवाणैन्देने वस्त निनाप्यते ॥’
इत्येतेत्युच्यते । वचोवाण गीर्वाणाः वदयोरन्वेदात् ॥

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

‘तौमुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ॥’

‘चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥’

स्वायिभावस्य स्वशब्दवाच्यं यथा—

‘अजायत रतित्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥’

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

‘जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥’

अत्र प्रथमे पादे ‘आसीन्मुकुलिताक्षी सा’ इति लज्जाया अनुभाव-
रूपेण कथने युक्तः पाठः ।

‘मानं मा कुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्त्रिम् ॥’

अत्र यौवनास्यैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसत्याङ्गं
शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

‘धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतल लोकलोचनानन्दे ।

ईपस्त्रिभक्त्याज्ञा स्मेरमुक्ती सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥’

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति
अष्टफलपना ।

द्विष्टं तस्यैव । प्रकृतीनां नापकोचितवर्णाणां विपर्ययोऽन्वयावगमन् । इद-
नेवमनौचित्यम् । अन्यप्रकृतिविपर्ययानि च ॥ कोऽप्यतिर्वचनीयत्वमात्रः ॥
व्यभिचारिणः स्वशब्दोपादान एव स्वशब्दवाच्यत्वं दोषः, स्वशब्दार्थानुपादाने
तु न दोषः । यथा लज्जानुसृष्टीति, प्रमदितुसृष्टे च । स्वशब्दवाच्यत्वं
रसातिप्रकृत्यर्थोपप्रविश्यत्तम् ॥ निरोधिरनाशपरिग्रहसुखादसि—मानमिति ।
शान्तस्यैव चेति । चन्द्रो हेतुः । विभाव उद्दीपनमित्यतः । तन्परिग्रहो
यौवनस्यैर्यनिवेदनमात्रम् ॥ अतुनपस्य पञ्चमोऽङ्गः—धवलयतीति । शिशि-
रोचिषि चन्द्रे चन्द्रपरिग्रहेनाप्यमननात् हेतुत्वं । अत्रेति । अतन्मग्नं

१. मानमिति । मानमन्वयमात्रेण निर्विदुषुस्तदुत्पत्तेरिति । नेत्रयोः लज्जा-
स्योऽप्यनौच्ये दोषमात्रेण रसो निरन्तरः । इति प्रकृत्याऽप्यन्वय इति ।

२. चन्द्रेति । चन्द्रेण यौवनस्यैर्यनिवेदनमात्रेण चन्द्रोऽङ्गः । अतन्मग्नं
परिग्रहमात्रेण चन्द्रोऽङ्गः । अतन्मग्नं चन्द्रोऽङ्गः । इति प्रकृत्याऽप्यन्वय इति ।

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तर-
स्येति विज्ञेयम् ।

गभितत्वं गुणः कापि—

यथा—

‘दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात्त्रादुरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥’

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं
पुष्पाति ।

पतत्रकर्मता तथा ॥ २८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा—‘चञ्चद्भुज—इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्थैव पिनाकसन्धेन दुर्जयत्वमिति व्यञ्जकत्वाद् गुणत्वम् । नायं निष्ठुर्वरसुवति
नाथो तितिष्ठुर्धनुष्मान्नाह पुत्रो नहि नहि जटाजटभार दधान । नायं व्याधो
नवगुणधर पदय क्लादकलात्पुण्येऽरण्ये नवजलधरद्वानल कोऽद्यमेति ॥’ अत्र
द्वितीयस्य नहीति निपादनमुदायस्य वाचकत्वाभावेन कथितपदस्य न विषयः,
किं त्वधिकोपि राजपुत्रस्य जटाधारणमत्यन्तासम्भवीति व्यञ्जकत्वाद् गुण एव ॥
न वाक्यान्तरस्येति । पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न दोष इत्यर्थः ।
दिङ्मातङ्गेति । दिङ्मातङ्गसमूहेन विभक्ताः परिच्छिन्नाश्चत्वार आघाटाः सीमा
यस्मात् सा । साध्यते स्ववर्दीन्यते । सिद्धा साधितापि ना मही । विप्राय
प्रतिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वयः । किमपरमिति वाच्यमिति शेषः । कथंवाद्भुतमा-
धर्मन् । यत्रैवेति । तथा च तत्तुल्यो न भूतो न वर्तमानो न भविष्यति
भावः ॥ चमत्कारातिशयमिति । तेन युद्धवीरदानवीरयो पत्नियोऽपि ॥
क्वचिदिति । यत्र पद्याने सुकुमारार्थत्वं तत्रैत्यर्थः ॥ इदानीं रम्योपादानं निपुण-
विशेषे उपायधमदोषत्वं गुणत्वं चाह—क्वचिदिति । रचना व्यञ्जन् । विभाव-

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तमेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

यश्चोद्धृत्तमुजंगहारवलयोगङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वयमेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुकार्तस्वर-’इत्यादां सभङ्गः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभङ्गः । ‘सर्वस्वं हर-’इत्यादां सभङ्गाभङ्गः ॥ एकत्रैव तत्रितयमुदाहरति—यथावेति । सर्वेदं सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वेदा दानानि यस्य तान् । तत्प्रसिद्धं ह्यलं नायानासीनगाधितम् । अप्पनेर्बन्गास्त्रेव मानो यस्य तन् । अगा अचला निकाना दीप्तिर्यस्य तन् ।’ इति सस्कृतवाच्यार्थः । पैशाचन्तु ‘स पुण्यो रञ्जितुमात्मरञ्जनाय कामविधये कृतामोक्षणां सुवर्णरञ्जनाभ्यामुत्पन्नो दान्यो दाता तथाभूतानां गणिकानामप्रतिमानं न धनने न महने न तदानीमादत्तमित्यतः कन्वचिदुपकृतानिकन्वोक्तिरियम् ।’ इति । सस्कृतसूरसेनीवर्षा—‘तोरी तदिगा-मशोऽकलत् स तदा बलं निरन्तरिदम् । आर दनेदावनर नामदमार गशानाम् ॥’ तत्रो दृश्यते गगनमण्डं दलहसशतावलम्बितान्निरितम् । आरतमेनावनर श्वाधनमार गनामार-रन् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति तोरी, देशनं दिक् उपदेशं तना मट वर्तत इति तदिकू न गणेन सरादेन मशो यस्य सः, स निवृ, सदा सर्वगाम्नेत्र अज-लत् परिभूत्वादिबेरम्, अत एव दनेदाया उपदानवेदाया अवनरो यस्य तत्, तथास्यने क्षिप्पन्ते इत्याना । शरालान्यनि सस्कृतयन्तीलासदा धामुष्णः मह वैर्नैत इति स-दम्, गदालारम्, इदमारारिमत्त वलमन्मैधे आर ननार ।’ इति सस्कृतवाच्यार्थः । सूरसेनस्तु—‘आरते निवृत्तो ज्ञेयानामवनो दत्त । शरधनी मारः दातो यत्र । गत आमारो यत्सदा । शारदनभोवर्षगमेतत् ।’ इति । सस्कृतपञ्चमशोर्षा—‘धीगा-चउदुने हदमुत्तरवारिन्द स । अन्नमदपनराहस्तु निजिगा देव स ॥’ धीरा गच्छतु मैवतमो दुर्धरवाधिवस्तु । अन्नमदप्रतराररा रनिजिगादेव दत्त ॥’ इत्यपञ्चम-च्छाया । ‘हे धीरे, अदेतिव गतुतिवाया इव जिगां जिहेत निर्वानन यन्नाः तथाभूत्, एतदृष्ट, अणु- उगा, अने गगने मादति यः सः न्यदिगोदा प्रसंगे यन्नाः न अन्नमदपनरा गत अदभियानति उदगा यत् प्रतराररिगाया यन्नाचउदुत्त हन तदा-च ससुदुत्त न तदेत तदो नृत् देवा तेषु गेत् स । यदरागनेवः निवर्षः । अणुत्त अवनरु ररनिर्गमन्तुःसिना मशो गगनात् यदरागनेवर्षीवचरैति जीग मन्तदा य-सनेन सत्त्वा म् ।’ इति सस्कृतवाच्यार्थः । ‘हे धीरे, दुर्धरा व जिगा इत्येव यत् तथा-भूत्तमेवतन इति सस्कृतवाच्यार्थः । यस्य मैवदपनः वे न अने दृग्दर्शनान्तः प्रसंगे-वेया नृदुगा रजिगिता एत एवैरः ।’ इत्यपञ्चमवाच्यार्थः ॥

1. पुनरिति । जिगिषोऽप्यन हेतः प्रवृत्तानेऽपि वा प्रवृत्तानि जिगिषत्तत्कामदृक्कानि-विषयमेवैर्निषेधे ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः

पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र 'येन—' इत्यादौ समङ्गश्लेषः । 'अन्धक—' इत्यादावभङ्गः । अनयोश्चैकत्र संभवात्समङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात्पृथङ्गोदाहृतः ।

अत्र केचिदाहुः—'समङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादि-
स्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्टन्यायेन श्लेषः ।
अभङ्गस्त्वर्थश्लेष एव । यत्र स्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदाद-
र्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः । यो हि यदाश्रितः स तदलंकार
एव । अलंकार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः' इति ।
तदन्ये न क्षमन्ते ।

उमाधवश्च सा पायात् । माधवपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अत शक्यं
ध्वस्तं पादेन परावर्तितम् । वल्लेरसुरराजस्य जेता । काय पुरा अमृतपारि-
वेपणावसरे स्त्रीकृत. स्त्रीत्वं प्रापितः । अमृतार्थं विवदमानाना देवामुरागाम-
मृतपरिवेपणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पुराणवार्ता । यद्योद्-
त्तस्य उन्मत्तस्य अभङ्गस्य अघासुरस्य हन्ता । यद्वा कालियस्य पीडनरः ।
आरवलय. अरिसवन्वि सैन्यं यातीत्यर्थः । यद्वा उद्धृतभुजंगहार बलं यस्य
तेन गदडेन यातीत्यर्थः । अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गा पृथ्वीं च कूर्मरूपेण
योऽधारयत् । शशिनं भङ्गातीति शशिमद्राहुः तस्य शिरोहर इति स्तुत्यं नाम
यस्य चामरा आहुः । अन्धकाना यावदाना क्षयकरो द्वारकाख्यनिवासनिर्माता ।
उमाधवपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन वल्लिजितो विष्णो काय पुरा
स्त्रीकृतः । मोहिनीरूपदिदृक्षुणा शिवेन प्रेषितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दधारेति
पुराणवार्ता । यश्च उद्धृतौ उत्कर्षेण वर्तितौ भुजंगरूपौ हारवलयौ येन सः । यश्च
शिरसि गङ्गामधारयत् । यद्वा शरीरावेन गौरीम्, शिरसि गङ्गा चेत्यभिप्रायेण च-
कारः । यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम चामरा आहुः । अन्ध-
कस्य असुरविशेषस्य निनाशकरः ॥ श्लेषस्तावच्छब्दालंकारोऽर्थालंकारश्च समानेति,
तयोः परमतनिराकरणपूर्वकं भेद निरूपयति—अत्रेति जतुकाष्टेति । पृथगु-
पलभ्यमानयोरपि जतुकाष्टयोर्योगे यथैकत्वप्रतिभासस्तथेहापीत्यर्थः । लोकव-

1. यत्रेति । समानभेदेनोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चारणयोग्ययोरपि शब्दयो-
श्लेषभङ्गमयेन स्वरभेदानादरादिकप्रयत्नोच्चारणे जतुकाष्टन्यायेन शब्दश्लेष इति भावः ॥
2. यत्र स्वरिति । समानाभेदेनोदात्तादिभेदाभावाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन शब्दभेदा-
भावे केवलमर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषवादर्थश्लेष इति भावः ॥
3. पुराणवार्तेति । अस्त्रीकृत इति चेट्ट. । त्रिपुरवदे विष्णुर्वन्द्य दानो वभृङ्गात्

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जदोषगुणालंकाराणां शब्दार्थ-
गतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च
'अन्वयकक्षय—' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्श-
नात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्ययोधोपायत्वेन कविप्रति-
भयोद्दृक्कनाच्छब्दालंकारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य वन्धे चैवंविधस्य
वैचित्र्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चा-
र्थालंकारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्व-
प्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालंकारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते
हि विधौ' इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तत्रापि प्रसज्यतइत्युभय-
त्रापि शब्दालंकारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्व-
खण्डना, तत्र—

द्विति । यथा लोके मौल्यादिगतं मुकुटादि मस्तकाद्यलंकारत्वेन व्यपदिश्यते तथा
काव्येऽपीत्यर्थं ॥ दूषयति—तदन्वये इति । शब्दामेदादर्थश्लेष इति यदुक्तं तद्दूष-
यति—न चेति । दर्शनस्य प्रामाण्यानभ्युपगमे ताह—किं चेति । कविप्रतिभया
कवीनामनुभवेन उद्दृक्कनाद् विपर्ययीकरणात् । शब्दस्यान्वयानुविधायित्वं प्रदर्श्य
व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—विसदृशेति । वन्धे चेति चकारस्य वैचित्र्या-
भावचेत्यन्वयः । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत
वाह—वैचित्र्यस्यैवेति । अलंकारत्वादलंकारनियामकत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षित-
या अर्थानुसन्धानसापेक्षत्वेन अर्थालंकारत्वे अर्थालंकारत्वाङ्गीकारे । रसादि-
परत्वेन रसाद्युत्कर्षान्निप्रायप्रयोज्यत्वेन । शब्दभेदेऽपीति । 'विधौ' इत्यादौ
स्वरभेदाभावेन एकप्रयत्नेनैव शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भावः । उभयत्र

पुराणवार्ता इति तु युक्तम् ॥ तथा च शिवमदिन्न. न्तवे—'रथः क्षोणी यन्ता शतश्रुति-
रनेन्द्रो धनुस्यो रथादे चन्द्रार्क्षो रथचरणपाणिः शर इति' ॥

1. शब्दार्थेति । पर्यादान्तरपरिवृत्तिसत्त्वत्वात्तद्व्यवहाराभ्यां शब्दार्थगतव्यवस्थितिरिति
भावः ॥

2. दर्शनादिति । 'यान्त एवमर्थाः स्युः शब्दास्तावन् एव हि ।' इत्याद्यन्मिभू-
त्वादित्यर्थः ॥

3. शब्दभेद इति । विधिविधुशब्दयोः पार्यन्तेऽपीत्यर्थः ॥

4. श्लेषत्वेति । श्लेषत्वखण्डना श्लेषमङ्गः ॥

१. 'अर्थ' इति नास्ति कश्चिदुपलक्षणम् २. 'लोके' इति लुटिमुत्पत्तेः नास्ति. ३. 'अर्थानुसन्धान-
त्वे' इति पुलकान्तरे नास्ति.

लम्—' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्वि-
षयत्वापत्तेः । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया वि-
षय इति चेत् । न । यदि 'सकल—' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा
तत्किमपराद्धं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण ।

'स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥'

इति रूद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजक-
त्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य
वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् ।
ततश्च पूर्णोपमाया अन्यर्थानुपपत्त्या, गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयत-

मित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमाबाधक इति भावः । तत् तदा । शब्द-
मात्रं सामान्यमाश्रित्वापीहलंकारमध्ये संभवत इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकल-
कलम्—' इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथा-
प्येकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालंकारे एक-
धर्मानिसंबन्धस्य निवेशामावात्तत्समुच्चयपदमत्र तुल्ययोगितापर दीपकपरं च
तयोस्तत्संभवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्—' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगि-
तयोर्यो विषयविभागः कृतः स न सगच्छते 'येन ध्वस्त—' इत्यादावपि शब्दरूपै-
कधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयसंभवादिति चेत् । सत्यम् । यत्रानेक-
स्यैकधर्मसंबन्धावगमे द्विवचनबहुवचनचकाराद्यपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयो-
र्विषयः । 'येन ध्वस्त—' इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय
एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंबन्धस्तयोरनेकप्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्य-
योगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । एवं च 'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि—'
इत्यादिदीपकस्य 'किरणा हरिणाङ्गस्य—' इत्यादि, 'विकसन्नेत्रनीलाब्जे—' इत्यादि च
तुल्ययोगितायाश्च विषय इति ध्येयम् । गुणक्रियासाम्यवद्गुणक्रियासाम्यस्यैव ।
तत्र गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । वास्तवत्वाद् बलुसमवेतत्वात् । न
तथा नोपमाप्रयोजकता । तत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । साधर्म्यस्य शब्द-
रूपसामान्यस्य धर्मस्य । अवास्तवत्वाद् उपमानोपमेयरपवस्तुनोरसमवेत-

1. कमलेति । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कवित्विरान्' इत्यत्र मनोरत्नलक्षणस्य
गुणस्य, प्रकाशलक्षणायाः क्रियायाः, गुणक्रिययोर्वा नान्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीत्यर्थः ॥

2. मनोज्ञमिति । मनोरत्नत्वस्त्रोपमानोपमेयभूतयोः कमलमुत्तयोर्भेदेन श्लेषत्वार्थ-
श्लेष इत्यर्थः ॥

१. 'रूद्रटोक्त' क. २. 'च' इति नास्ति व-मुक्तौ ३. 'उपपत्ते' घ. ४. 'विषयता' घ.
५. 'यत्र धर्मो' निरूपणत्वोच्चार्यशब्दोपपत्त्या द्विवचनचकाराद्यपेक्षा इति इन्द्रित्तुल्ये. ६. 'स्वं
च पूर्वोक्तनिरूपणे च सतीत्यर्थ' इति इन्द्रित्तुल्ये पाठः. ७. 'अत्र' इति इन्द्रित्तुल्ये.

‘प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ’ इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्यो साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः—‘वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यडादयस्त्वाचाराद्यर्थे’ इति । तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमात्रार्थाः अपि तु सादृश्याचारार्था इति । तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणम्—

‘तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम् ।’

दितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय, वाचकं प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम् । स्वस्वार्थबोधकौ क्रमेण स्वार्थप्रतिपादकौ । वत्यादीति । आदिपदेन कत्पादिपरिग्रह । साम्यमेवेति । सादृश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः । आचाराद्यर्थे इति । ‘अनुशिष्यन्ते’ इत्यन्वयः । अपि त्विति । क्लित्यर्थः । ‘अपि तर्हि’ इति पाठे किं तर्हीत्यर्थः । उपसहरति—तदेवमिति । वस्तुतस्तु ‘चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंम’ इत्यादौ साधारणधर्मोपादानेऽपि क्यडादियोगे उपमादर्शनादार्था उपमायास्तद्विधादित्रितयगतत्वत् क्यजादिपञ्चकगतत्वेन विशेषो बोध्यः । एवं चाष्टप्रकाराया आर्था धर्मलोपालोपाभ्या पोडशप्रकारत्वं बोध्यम् । क्यजादिपञ्चके धर्मलोपे उदाहरण यथा—‘वीरः प्रीतिकरत्वेन पर्यङ्गीयति मन्त्रके । मित्रीयति पर प्रेम्णा भक्त्या देवायते नृणाम् ॥ देवदर्शं जने साधु प्रतीक्ष्यत्वेन दृश्यते । कृपया विष्णुसचार नित्यं सचरति क्षितौ ॥’ अत्र तृतीयान्तपदार्थानां क्यजाद्यर्थे सादृश्येऽभेदेनान्वयः ॥ उपमानलुप्तामुपमामाह—उपमानेति । ‘दुभोपमा’ इत्यनुपपन्नः ॥ न वेत्ति । न वा नयनतुल्यरम्यमास्त इत्यन्वयः । अन्यथा

त्वनिष्टमेव । अन्यथा उपास्यते हरः, अनुभूयते सुरम्, इत्यादौ धात्वर्थामनभनक्ति-ययोरकनेकत्वेन कर्मलकारोपपत्तिर्न स्यात् । इवादीनां तु वाचकत्वमेव । उपमंगानकता-यामिवेदादिवाचकताया प्रतिबन्धकराहित्येन दृष्टान्तवैपत्यस्य मद्भावाद् विशेषणविशेष्ययोरेकप्रभक्तिरूपे ‘विशेष्येण सदैकार्यं भवेद्यत्र विशेषणम् । तत्र लिङ्गादयः प्रापो विशेष्यस्था विशेषणे ॥’ इत्यनुशामनस्येवोपमानोपमेययोरपि तत्र लिङ्गमन्वादिभिरेऽपि उपमानोपमेयता । विभक्ति पुनरेकेव उपमानोपमेययोः ॥’ इत्यनुशामनस्य जागरूकत्वेन ‘शरैर्युद्धैः—’ इत्यादाउपमानपदोत्तरनृतीयादेः सूत्रपाठकत्वाच्च । प्रादोषद्वयेन ‘दिग्द्वये श्रूयन्ते मदमदिनगण्टाः करदिनः करिण्यः कार्णव्याम्पदम्—’ इत्यादौ विशेष्यविशेषणयोर्लिङ्गादिभेदेऽपि न काचिदनुपपत्तिरित्यन्वयश्च विस्तरः ॥

1. क्यडादय इति । अयमभिप्रायः—‘कुतं क्यडादयोपपत्त्यर्थे’ इत्यत्र ‘उपमानानुपादाने’ इत्यन उपमानपदमनुवर्तते, तेनैवार्थमादृश्यादपि बोधे सादृश्याचारार्थः कर्तव्यः ।

2. ‘नार्थबोधकौ’ इ. 3. ‘पोडशप्रकारा बोध्या’ इति सुविस्तृतम्.

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च 'मुखेन सहस्रं' इत्यत्र 'मुखं यथेदं', 'नयनतुल्यं' इत्यत्र 'दृगिव' इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थत्वभेदेन चतुर्विधत्वसंभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ॥ २० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'वदनं मृगशावाध्याः सुधाकरमनोहरम् ।'

'गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ।'

अत्र 'गर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न चेहोपमेयस्यापि लोपः । 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

'तस्या मुखेन' इत्यादौ 'रम्यं' इति स्थाने 'लोक' इति पाठेऽनयो-
रुदाहरणम् ।

क्विप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥ २१ ॥

धर्मोपमानलोपोदाहरणमिदं स्यात् । प्रतिनिधीति । रहमेत्यर्थः ॥ इत्युक्तम्—
माह—औपम्येति । अत्र वाक्यप्रतिनिधिरूपत्वेन क्विपते तत्र क्विपिर्द्वि-
विध-
जुसिप्यते ॥ वदनमिति । मृगशावाध्याः इति क्विपो लोपः ।
श्वार्थस्य समसगम्यतया इत्युदाहरणम् । चतुर्विधत्व-
वदन्महात्मनि लोपोदाहरणम् । सुधाकर इव मनोहरमिति 'वदन्महा-
द्विभिः' इति धर्मधारयः । एतदेव प्रत्येकं उदाहरणम् ॥ क्विपि उदाहरति—गर्द-
भतीति । गर्दभ इत्यपरलोपने क्विपि विधायकत्वेन । यथा 'श्रमण-
इत्यादौ क्विपो लोपेऽपि क्विपो लोपः ।
गमनम् । अत्र क्विपिपरुषेण च क्विपो लोपः ।
उपमेयस्यैव लोपः ॥ एतदेव उदाहरणम् ।

1. सुधाकरेति । 'सुधाकर इव मनोहरम्' इति क्विपे लोपः ।

इत्यनेन क्विपो लोपः । 'सुधाकर इव मनोहरम्' इति क्विपे लोपः ।

2. गर्दभतीति । 'गर्दभ इत्यपरलोपने क्विपि विधायकत्वेन । यथा 'श्रमण-
इत्यादौ क्विपो लोपेऽपि क्विपो लोपः ।

यथा—

‘चन्द्रायते शुक्ररुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शमुरोन वारि वारीयते राच्छतया विहायः ॥’
मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।

यथा—

‘वारिजेनेव सरमी शशिनेव निशीथिनी ।

यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा ॥’

कचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्व दृश्यते—

‘हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।

विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥’

‘अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपाना ता विभूतयः ।

पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥’

तस्योपमानता यदि स्यादित्यर्थः । इय साधारणधर्मेस्यामेदे मेदे च सम्भवतीति द्विधा ॥ तत्राद्या यथा—‘महाशृतो वदान्यस्य भारतीवामला मति । चेष्टा मतिरिव स्वच्छा चेष्टेव गुणसतति ॥’ अत्र स्वच्छत्वमेकमेव साधारणो धर्मः ॥ द्वितीयामाह—चन्द्रायत इति । चन्द्र इवाचरतीत्यर्थः ॥ मालोपमामाह—मालोपमेति । वहित्येकाधिकपरम् । तेन ‘ता हंसमाला शरदीव गङ्गा महौपर्धन-क्तमिवात्मभास । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या ॥’ इत्यादाद्युपमाद्वयेऽपि मालालमक्षतम् । इयमपि पूर्ववद्विधा । तत्राद्यामाह—वारिजेनेति । अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतुः । द्वितीया यथा—‘ज्योत्स्नेव गयनानन्द सुधेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’ अत्र नेत्रानन्दजननादयो विभिन्नधर्मा एव सादृश्याना हेतवः ॥ उपमेयस्य प्रकृतत्वसु-पमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकमित्यभिप्रायेणाह—कचिदिति । प्रकृतत्वं वर्णनीयस्यो-त्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षितत्वम् ॥ हंस इति । हंसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्णनी-यशरत्कालस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षिता । ‘विमला’ इति पाठो न रमणीयः, मन-जतय कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात् । तस्मात् ‘लसन्ति’ इति पाठो द्रष्टव्यः ॥ प्राचीनसमतानाक्षेपोपमादीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्ष-माण आह—अस्य राज्ञ इति । कल्पवृक्षभवा कल्पवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थः ॥

1. मालेति । यथा काचिन्माला सजातीयैः कुसुमैः काचिच्च विजातीयैर्निमायते तथैव-यमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैरिति भावः । एकस्य उपमेयस्येत्यर्थः ॥

१. ‘यथा’ पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘यस्तुतस्तु प्रकृतयोरेकधर्माभिन्नध-रूपतुल्ययोगितैवेदं न तूपमा । एव चात्र यथेवशब्दप्रयोगस्तुल्ययोगिताद्योतकत्वाधर्मेन न गौण एवेत्यवधेयम् ॥’ इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकम्.

Handwritten text on the left margin, partially cut off.

तत्रैकदंशत्रिवर्तिं श्लिष्टं यथा मम—

(करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥)

समस्तवन्तुविषयं यथा—अत्रैव 'विचुम्बति—' इत्यादौ 'बुबुनं

हरिदचलामुग्मिन्दुनायकेन' इति पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् ।
तत्र हि 'भृभृदावलिदम्भोलिः—' (५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वोद्यारो
विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपाणां सर्वथैव सादृश्याभावा-
दसंगतम् । तर्हि कथं 'पद्मोदयदिनाधीशः—' इत्यादौ परंपरितम्,
राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य संभवात्—इति न
वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न
न प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षित-
म् । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुन्नत्वादिना सु-
—इति न श्लिष्टपरम्परितम् । कचित्समासाभावेऽपि रूपकं
दृश्यते—

'मुख तव कुरङ्गाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥'

कचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा—

'सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्चपुच्छच्छटा ।

यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां श्लिणि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥'

सितच्छत्रत्वारोपे निमित्तम् ॥ करमिति । कर किरणमेव हस्तम् ॥ पद्मोदयादेरेव
पद्मोदयादिशब्दस्यैव । द्वयो रूप्यरूपकयो राजादिसूर्याद्यो ॥ नन्वत्र शब्दसाम्य-
विवक्षावशात्प्रसिद्धतेजस्वितादिरूपसाम्यविवक्षायाम्बु 'त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भा' इ-
त्यादौ तु दीर्घत्वपीवरत्वादिसाम्यसम्भवेनात्र तन्मूलक एव स्तम्भत्वाद्यारोपोऽस्तु
त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपस्य तत्कारणत्वस्वीकारेण किमिति चेत् । न । तन्मा
यथा मण्डपभारसहिष्णवस्तथा हरिवाहवस्त्रैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते
विवक्षितत्वात् । तच्च त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपं विना दुर्वोधम् । समासाभा-
वेऽपीति । अत एव दण्डिना व्यस्तं समस्तं व्यस्तसमस्तं चेति त्रिविधं रूपकमु-
क्तम् । 'श्रुतया' इत्यमेदे तृतीया । अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् ॥ सुचरितमे-

इदं मम । अत्र केषांचिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालंकारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालंकारेषु बोध्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।

तदेवादिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञकम् । यथा मम—

‘इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विन्म्वमधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिदिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥’

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥

दालेह्यं चित्रम्, घुनितिराकाशकुञ्जम् । सरलता कौटिल्यराहित्यमेव दाक्षिण्यम् । तस्या योगे श्वपुच्छच्छटा कुकुरलाङ्गूलकुण्डली । भक्तिमात्रमुलमे केवलयापि भक्त्या प्राप्ये ॥ अत्र केषांचिदिति । नाधनस्य श्लेषस्य शब्दालंकारत्वेऽपि साध्यत्वेन प्रधानस्यार्थालंकारमध्ये गणनमिति भावः । वक्ष्यमाणानां श्लेषापत्वादीनाम् ॥ अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकमाह—अधिकारूढेति । अधिकमत्यर्थमाह इदं वैशिष्ट्यं विशेषणं यत्र तदित्यर्थं ॥ सुधाधाराधार इति विन्म्वस्य विशेषणम् । कलङ्करहितत्वादिविशेषणं चन्द्रादेरत्यन्तासम्भवीति तत्र तदारोपणादधिकारूढवैशिष्ट्यम् । ‘कलङ्कराहित्यादिना’ इत्यनेने तृतीया । परिणामालंकारमाह—विषयात्मतयेति ।

1. वैशिष्ट्यमिति । अत्रेदमप्यनुसंधेयम्—‘विषय्यभेदताद्रूप्यरश्मि विषयस्य यत् । रूपकं त्रिविधाऽऽधिक्यन्यूनत्वानुमोत्तिभिः ॥ (१) अयं रि धूर्तदि माक्षार् येन दग्धा. पुरः क्षणात् । (२) अयमान्ते विना शमुन्तार्नीपीकं विनोचनम् ॥ (३) शमुर्विषमवलय स्त्रीहृत् स्तनशुष्टिनाम् । (४) अस्या मुलेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे त्रिनिन्दुना ॥ (५) साध्वीपनपरा लक्ष्मीरुत्थानागारोदिता । (६) अयं मन्दिनः श्वपुच्छच्छटा कुकुरलाङ्गूलकुण्डली इति ॥ इतोपनेपस्य रापो विषयस्य पूर्वश्वविशेषणेतन्मिन्दमानस्य भावतो धूर्तवैषदिणोऽभेदरत्नात्, उपमानस्योपनेदे न्यूनाधिक्यभावावर्णनाच्च प्रथमननुभयानेदरूपकम् ॥ तार्नीपीकं विनोचनदानोक्त्या न्यूनापरान्तेन द्वितीयं न्यूनाभेदरूपकम् । ‘वीपादीकश्च स्वार्थे वाच्यः’ इति नापनेन तृतीयायै ईकश्च ॥ मन्दिनास्त्रीकारेण निश्चायनोक्त्या भावतो राज्ञाधिक्यताभावात् तृतीयमधिक्यभेदरूपकम् । अत्र तन्मिन्दुदिपदिष्टम् ॥ एवमस्या मुलेन्दुत्वे प्रमिन्दुनागानादन्वयव्यवसाय मुलेन्दोश्च नेत्रानन्दरत्नरूप प्रमिन्दुनागान्वयव्यवसायनियमनेन न्यूनाधिक्यव्यवसायानुभवानुभवतद्रूपकं चतुर्थम् ॥ भावत्या न्यूनाभेद-

१ ‘इदं मम’ इति रूपकं सुखरपोनेति २ ‘अयं व’ प. ३ ‘मन्दिनः’ प. ४ ‘मन्दिनः’ इति नन्दिनः सुखरपोनेति

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

मूपिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपमक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका ।

‘हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

सुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं सरकिंकराः ॥’

‘विललाप स वाप्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ॥’

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते ‘हारोऽयं—’ इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धरूपत्वाभावात् ।

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयु(य)तः ॥ ८३ ॥

सर्थापत्त्यलंकारमाह—दण्डापूपिकयेति । दण्डापूपन्यायेनेत्यर्थः । अन्यार्थागमो निश्चयप्रतीतिः ॥ दण्डापूपन्यायमाह—मूपिकेणेति । इतिशब्दो हेतुः । अनेन मूपिकेण तत्सहचरितं दण्डमक्षणसहचरितमर्थादायचित्त्वादायातमवगतं भवतीत्यनन्तरं ‘वदन्यत्रापि’ इति पूरणीयम् । नियतेति । नियतस्य तद्वत्त्वेन निश्चितस्य समानन्यायानुत्पत्तिसामर्थ्यादर्थागमो तु शब्दात् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूपिकस्य हि दण्डमक्षणं दुष्कर तन्निष्पत्तौ तत्सहचरितापूपमक्षणमतिमुक्तरत्नायथा संभाव्यते तथात्रापि सहचरितकतिद्वेषपरिद्विरौचित्यात्संभाव्यत इति भावः ॥ हारोऽयमिति । सुक्तानां हारघटकरत्नविशेषाणां निवृत्तसंचारदु खाना च । सुक्तानां तावयोपिदादिनां दुर्घटं तन्निष्पत्तावनुक्तानामस्त्वात्कं सुतरां तन्त्यादिति पुंस्त्वन्नत्र समानो धर्मः । सुक्तानां वर्णनीयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ विटलापेति । तोऽजः । द्रव्यत्वन्न समानो धर्मः । वयसो वर्णनीयत्वाभावाद्प्राकरणिकत्वम् । संबन्धरूपत्वाभावादिति । व्याप्तिरूपत्वाभावादित्यर्थः । व्याप्तियुक्त्याप्यस्योर्व्यभिचारितसमानाधिकाररूपः । प्रवृत्ते तु एकस्य नाप्यन्यप्रहेन अचिन्तात्तत्त्वानस्य तादृशधर्मान्तरप्रहो भवतीति शब्दात्प्राक्प्रयोगान्तरादिति भावः ॥ विकल्पालंकारमाह—विकल्प इति । सुक्तानां तत्सहचरितादप्यप्यर्थो बोध्यम् ।

1. कश्चेति । दण्डापूपिकेणेति । दण्डापूपिका । ‘दण्डोऽयं हरिणाक्षीणां’ इति इन्द्र । इन्द्रोऽयं हरिणाक्षीणां इति वेदिके । अन्ते तु दण्डापूपिका, विदिते दण्डो नीला इति दूषिता । ‘दण्ड इति नीला’ इति दण्डापूपिका । अन्ते दण्डापूपिका इति दण्डापूपिका इति ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—'शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि सदसद्योगः' इति । अन्ये तु—'शशिप्रभृतीनां त्वतःशोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः ।' अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव शोभनत्वे प्रक्रमादिति । इह च खलेकपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलंकारे त्वेकार्थं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः ।

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे सरज्वलनः ॥'

अत्राद्येऽर्थे गुणयोर्यौगपद्यम्, द्वितीये क्रिययोः । उमयोर्यौगपद्ये यथा—

'कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥'

गतत्वपर्यन्तानां ग्रहणम् । खलस्य तु स्वतोऽशोभनत्वं नृपाङ्गनगतस्य शोभनत्वमिति वैपरीत्येन सदसद्योगः । मनोदुःखं प्रति धूसरत्वादिविगिष्टाद्यन्त्रादयः कारणानि कारणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च यथासंभवं सतामसता च योग एव सदसद्योग इति भावः । अन्येषां मतमुपपादयति—अत्र हीति । विच्छित्तिविशेषस्यैवेत्येवकारेण मनसीत्वादेर्व्यावृत्तिः । नन्वेतन्निरर्थकमत आह—मनसीति । तथा च वाक्यसमापकत्वेनैव तत्सार्थकमिति भावः । प्रथममतं दूषयति—नृपाङ्गनगत इति । विशेषस्यैवेत्येवकारेण विगिष्टव्यवच्छेदः । तथा चात्र विगेष्यविशेषणयोर्यौग एव वैचित्र्यावहो ननु विगिष्टाना योगः । क्रमभेदरूपदोषावहत्वादिति भावः । समाध्यलंकारादस्य भेदमाह—इहेति । साहित्येन मिलितत्वेनावतारः । समग्रे समर्थे पर्याप्ते काकतालीयन्यायेन अप्रतिबंधत्वेनापतनमुपस्थापनम् । यत्र कार्यविशेषं मिलितान्येव कारणानि जनयन्ति सनुचयस्य विषयः । यत्र त्वैकास्मिन्कारणे फलसाधनायानुष्ठीयमाने दैवाद्भुत्पन्नेन कारणान्तरेण तत्फलस्य मुकरत्वं स समाधिरिति भावः ॥ युगयौगपद्ये समुचयमाह—अरुणे चेति । नायिकां प्रति सद्गया लक्षिरियम् । नयने दृष्टे इति शेषः ॥ कलुषमिति । रोपकपायिनमित्यर्थः । सितपङ्केरुहस्य मोदगीसदृशी श्रीः शोभा यस्य तत् । अस्य वैयधिकरण्ये एव प्रयोगप्रानुयं विच्छित्तिविशेषजनकत्वं च । इति-

SÂHITYA=DARPANA

BY

VIS'VANÂTHA KAVIRÂJA

With the commentary of

RÂMACHARANA TARKAVÂGÎS'A BHATTÂCHÂRYA

ANNOTATED

With Introduction and Explanatory Commentaries

BY

MAHAMOHANAPADHYAYA

PANDIT DURGÂPRSÂDA DVIVEDA

PRINCIPAL, MAHARAJA'S SANSCRIT COLLEGE, JAIPUR
MEMBER OF THE COURT AND FACULTY OF ORIENTAL LEARNING OF
THE BENARES HINDU UNIVERSITY.

Fourth Edition.

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,
BOMBAY.

1922.

Price 4 Rupees.

SÂHITYA=DARPAṆA

BY

VIS'VANÂTHA KAVIRÂJA

With the commentary of

RÂMACHARAṆA-TARKAVÂGÎS'A BHATTÂCHÂRYA.

ANNOTATED

With Introduction and Explanatory Commentaries

BY

MAHAMOHAPADHYAYA

PANDIT DURGÂPRSÂDA DVIVEDA

PRINCIPAL, MAHARAJAS SANSKRIT COLLEGE JAIPUR

MEMBER OF THE COUNCIL AND FACULTY OF ORIENTAL LEARNING OF
THE BENARES HINDU UNIVERSITY

Fourth Edition

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWÂJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NANAM-SŪCAR" PRESS,

BOMBAY

1922.

Price 1 Rupee

साहित्यदर्पणः ।

श्रीविश्वनाथ-कविराज-प्रणीतः ।

श्रीरामचरण-तर्कवागीश-भट्टाचार्य-कृतया
विवृत्या समेतः ।

जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यक्ष-काशीहिन्दुयूनिवर्सिटी-
सभास्तार-सत्संप्रदायाचार्य-महामहो-
पाध्यायपदभाजा

श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन

संकलितया छायाख्यविवृतिपूर्त्या परिष्कृतः ।

स च

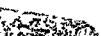
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिनाङ्कयित्वा

प्राकार्यं नीतः ।

४ संस्करणम् ।

शके १८४४, सन १९२२.

मूल्यं ४ रुप्यकाः

गति निरवाचि । निषण्डप्रवृत्तीना गच्छानामेतदनुमात्रैव व्युत्पादनम् । बहुत्र
 गत्यन्तरे सत्यप्यहोरात्रादिनो दोगैविन्दव्युत्पादनमेतदुपरमेव विधीयत इत्यलं प्रस-
 न्तरेण । प्रकृते श्रौतानि स्मृतानि चोदाहरणानि बहूनि । तन्निरस्तु—

‘मधुकैटभदानवेन्द्रमेदः-

सुवचिन्त्रा विषमैव मेदिनीयम् ।

अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभि-

धिरमेतामुपभुङ्गते नरेन्द्राः ॥’ (अन्व. १।१४)

इत्यादिप्रसूयम् । एवं च मेदसो मेदिनीति नैरुक्ता । मियतेगु वैयाकरणा ॥

(५) छाद्यते, वा छाद्यतेऽनेति छन्द इति नैरुक्ता । चन्दतेऽनेनेति तु वै-
 षण्ड्ये । तत्र वेद ज्ञानादि कश्चिन्नु गानमिति तत्पदमभि पश्यन्तगर्भ-
 वापीति नञात्पद रक्षणीम् । तत्र लज्जामि नगसो रगदी—

‘छिजपुरपरिभवकारी यो

नरपतिरतिधनलुब्धात्मा ।

भ्रष्टमिह निपतति पापोऽसौ

पातमिद पवनतनं वृन्तान् ॥’

पुरुषस्त्वमेव किल पञ्चविंशकः

स्फुटचूलिकार्थवचनैर्निगद्यसे ॥'

(हरविजये ६।१८)

'भैरवादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसर्वाजयोगाः ।

श्यान्ति च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥'

(शिशु. ८।५५)

श्रुतेष्वग्नीनामर्थेण—

'श्रुतां शुभे जाग्रस्त्वमपि फालयोरो क्रतुमतां

द्य कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते ।

अतस्त्वां संप्रेक्ष्य क्रतुषु फलदानप्रतिभुवं

श्रुतां प्रष्टां प्रष्टा श्रुतपरिकरः कर्मन्तु जनः ॥'

मिदन्ति ।

'नि प्रहितमस्य वेदा प्रीहितमेतस्य पञ्च श्रुतानि ।

मितमेतस्य अगस्तसस्य च श्रुतं मताप्रत्यय ॥'

‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।
संयोग एषां न त्वात्मभावा-

दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ (११२)

इति कालस्वभावादिवाद्वादिन्या श्वेताश्वतराणा मन्त्रोपनिषदा व्यक्ततरमव-
सीयते । एवं वाजसनेयिना ब्राह्मणोपनिषदा—‘इतिहास. पुराणं विद्या उप-
निषद श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि’ इति । एवमेव छान्दो-
ग्योपनिषदापि—‘इतिहासपुराण पञ्चमो वेदाना वेद पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वा-
कोवाग्रयमेकायन देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-
वजनविद्या’ इति । साहित्यप्रतिपाद्यं दृश्यकाव्यमविकृत्य भगवता भरतेन तु
स्पष्टमात्रातम्—

‘जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयात्रसानाथर्वणादपि ॥’

(नाट्यशा० १११७)

आग्नेये तु श्रव्यदृश्ये उभे अपि काव्ये सम्यग् व्युत्पादिते इत्युपरिष्ठात्रिवेदप्रि-
प्यते । एतेनान्यशास्त्रवत् साहित्यस्यापि वेदोपजीवकत्वम्, तत एव साहित्यमूलस्य
वेदाज्ञोपाप्तसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम् ॥

तत्रभवतो राजशेखरस्य काव्यमीमासायां कविरहस्ये तु निरूपिताथो
महतार्थवादेन प्रस्तूयते—“यद्योपदिदेश श्रीकण्ठ परमेष्ठिवैकुण्ठादिभ्यश्चतुःपृष्टये
शिष्येभ्यः । सोऽपि भगवान् स्वयभूरिच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्य । तेषु
नारस्रतेय ऋन्दीयसामपि वन्द्य काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं
दिव्येन चक्षुषा भविष्यदर्थदर्शिनं भूर्भुवःसखितयवर्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया-
प्रजापति काव्यविद्याप्रवर्तनायै प्रायुक्त । सोऽष्टादशाधिकरणी दिव्येभ्यः काव्यविद्या-
ज्ञानकेभ्यः सप्रपद्यं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षः समान्नासीत्, औक्ति-
क्रमुक्तिगर्भं, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, आनुप्रासिक प्रचेतायनः, यमकानि—चित्रं
चित्राद्गद, शब्दश्लेषं शेष, वास्तवं पुलस्त्य, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं
पाराशरः, अर्थश्लेषमुतथ्य, उभयालकारिकं कुबेरः, वैनोदिकं कामदेव, रूपक-
निरूपणीयं भरत, रमाविकारिक नन्दिकेश्वर, दोषाधिकरणं विषण, गुणोपा-
दानिकमुपमन्यु, औपनिषदिक कुचमार इति । ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि
निरवर्वाचकः ।

एतन्वं गुहन्यो निर पुण्या-पुराणी शृणुम स्म, यत्किञ्च विषणं शिष्याः कथाप्रसङ्गे
पत्रच्छ, कीदृश पुनरग्यं सारस्यनेयः काव्यपुरुषो वो गुरुरिति । स तान् बृह-

. कान् इति वाचनिकः, स्वभाव इति लौकायनिकाः, नियतिरिति मीमामकाः,
नि निर्वाश्याः, भूतानानि त्रगमित्यववादिनः, योनिरिति प्रहृतिनादिनः, पुन्य
वश्या वगतः काव्यां प्रतिवेदिने ॥

तापतिरुचे । पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ (तपस्यामास) प्रीतेन मनसा
तां विरिञ्च. प्रोवाच-पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं सुपुत्रे । सोऽभ्युत्थाय
नपादोपग्रहं छन्दस्वती वाचमुदचीचरत् ।

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देयं तावकौ ॥

तामान्नायदृष्टचरीमुपलभ्य भापाविषये छन्दोमुद्रां देवां ससंमदमङ्कपर्यङ्केनादाय
तमुदलापयत् । वत्स, सच्छन्दस्काया गिरः प्रणेता, वाङ्मयमातरमपि मातरं
मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेदमुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म'
इति । तत्र पूर्वं हि विद्वांसो गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । लघुपद्ममथात् छन्दस्वद्वच-
प्रवर्त्त्यति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरम् सस्कृतं मुखम्, प्राकृतं
बाहु, जघनमपभ्रंशं पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार
ओजस्वी चासि । उक्तिचर्णं च ते वच, रस आत्मा रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तर-
प्रवहिकादिकं च वाङ्मलि, अनुप्रासोपमादयश्च लामलंकुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थ-
स्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिस्तौति—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ (ऋ सं. ३ अष्ट. ८ अ. १० व.)

'तथापि संवृणु प्रगल्भस्य पुंस कर्म, बालोचितं चेष्टस्व' इति निगद्य निवेद्य
चैनमनोकहाश्रयिणि गण्डशैलतलनल्पे स्नातुमभ्रगद्गा जगाम । तावच्च कुशान्
समिधश्च समाहर्तुं नि स्तो महासुनिरुशनाः परिवृत्ते पूषण्युष्मोपष्टुं तमद्राक्षीन् ।
कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन् स्वाश्रमपदमनैपीन् । क्षणादाश्चस्तश्च स
सारस्वतेयस्तस्यै छन्दस्वती वाचं समचारयत् । अकस्माद्विस्मापयन् स चा-
भ्युवाच—

या दुग्धापि न दुग्धेव कविदोग्धृभिरन्वहम् ।

हादिनः संनिधत्तां सा सृक्तिधेनुः सरस्वती ॥ इति ।

तत्पूर्वकमधेतृणा च स्नेधस्त्वनादिदेय । तत प्रभृति तमुदानसं मन्तः कवि-
रित्याचक्षते । तदुपचाराद्य कवय कवय इति लोकयात्रा कविशब्दश्च 'कृ वृणं
इत्यस्य धातो. काव्यकर्त्तव्यो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयोऽपि काव्य-
पुरस्य इति भक्त्या प्रयुञ्जते । ततश्च विनिकृता वाग्देवी तत्र पुत्रमपदयन्ती मध्येद्दयं
चन्द । प्रसन्नतश्च वाल्मीर्मुनिवृषा सप्रथयं तमुदन्तमुदाहृत्य भगवत्यै
व्यसूतेराश्रमपदमदर्शयत् । तापि प्रलुनपयोधरा पुत्रावाङ्मपाली ददाना शिरनि
च सुम्बन्वी स्वस्तिमता चेतसा प्राचेतसापि नहर्षये निभृतं सच्छन्दांसि वचानि
प्रायच्छत् । अनुप्रेषितश्च स तथा निपादनिहतसहचरीकं त्र्ययुवानं वृदा-
कारयानिषं क्रदन्तमुदीच्य शोकवाङ्मोक्तमुञ्जगाद—

तस्मात्तदेवं शरण प्रपद्ये संसारसागरनिमज्जनत्रासत्रम
 योगदर्शने—'द्वैशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट'
 (१।२४) इत्येव लक्षणत सूत्रिन पुनर्व्याचिख्यासायां—
 'हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे—' (ऋ. सं. ८
 'म वै शरीरी प्रथम स वै पुरुष उच्यते ।
 'प्रथमशरीरिणो ब्रह्मणो ॥' इति स्मृत्या प्रथमशरीरिणो ब्रह्मणो
 द्वितीयस्य शरीरिण श्रवणस्तरणा
 प्रादुर्बभूवुरिति । तत एव 'तेने
 गोप्यमादिकालो ब्रह्मद्वारको वेदाना
 वाच पदवीयमायन्तामन्व
 (ऋ. सं. ८. २. २३) इति । 'युगान्तेऽन्तर्हितान्ये
 स्वयभुवा ॥' इति ।
 मृष्टादिरपि तत्प्रणयनकालो न भवितु-
 'वाचा विष्णु नित्यया' (ऋ. सं. ६. ५. २५)
 एतदेवाकलय्य भगवता जैमिनिना पूर्वमी
 'द्व्यादिद्वादशसूत्रैरनिलयत्वं
 'पराशर्येण
 'अत एव च नित्यव्यम'
 'उतामि मैत्रावरुणो वनि-
 'निष्कम् (५. अ
 'अथेवमादयोऽन्येऽपि म-
 'पुनस्वउंशीप्र-
 'तत एव पुनर्गति-
 'श्रीद' इति

यदि चात्र सांप्रतिकपर्यालोचनदृष्ट्या कालसंकोचचिकीर्षाया मीमांसकाना सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणन्यायोऽवतार्येत (जैमिनिद. ६ अ- ७ पा. १३ अधि.), तदापि विसंवादाधित्तदवस्थ एवामिलक्ष्यते । यत्स्वत्र साधारण्येनाधिकारिचिन्ताया ब्राह्मणानुगृहीतः कालसंकोच आश्रीयते; इह पुनर- विशेषेण कालकलनाया गमकाननुगृहीतः कालसंकोचो विकाशो वा कथमाश्री- येत । या च घतायुःश्रुतिः, सापि युगपरतया मन्वादिभिः स्मर्यते (म. स्मृ. १ अ. ८१-८४ श्लो.), इत्य सेतिहासपुराणाभ्यामेव किमपराद्धम् । यत्तदुक्तजातं गमकानुपलम्भेऽप्यन्यथा नीयते । एतेन हि भगवन्तं रामभद्रं तत्पितर तत्र- भवन्त दशरथं चाभिलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम्—

‘दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥’

रा. वा. का. १. स. ९७ श्लो.

‘षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।’

(रा. वा. का. २० स. १० श्लो.)

इत्यादिवाक्यं नासगतं मन्तव्यम् । बलादन्यथानयने तु सैरमानेन $3\frac{1}{2}^{\circ} = 2\frac{1}{2}^{\circ}$ इति $6\frac{1}{2}^{\circ} = 9\frac{1}{2}^{\circ}$ इति तयोः कालावागच्छतः । अत्र द्वितीयस- श्रद्धेत्येवैऽपि प्रथमः सर्वथाऽनुपपन्न एव । तथा तत्रैव रामायणे ‘जनपोडश- वर्षो मे रामो राजीवलोचनः’ इत्येवमादिस्फकालो दिनत्वेन परिणममानोऽति- तरामनुपपन्नो द्रष्टव्यः । नैवमत्रैवानुपपत्त्या पराक्रम्यते । यानि पुनर्ज्योतिषे होरा- स्कन्धे नानाप्रकाराणि योगोत्थितानि पुरुषायुषाणि पठितानि तत्रापि विसंवाद- गलप्रहास्यं नुच्यमानहे । जैमिनीयन्यायोऽपि स्वातन्त्र्येणावतार्यमाणः कालकलनासु प्रमाणपदवी नाधिरोहतीत्यपि दर्शितमेव । देशकालदिपयविप्रकृष्टानामेवस्वराला- पोऽपि पूरुदांशिमिरेकहेल्याऽधहेलयितुमगक्यः । प्रश्नेपोऽपि साजालान् विशिष्य मूलास्कन्दात्वादि कणेह्य परीक्षणीयम् । तस्माद् वेदेद्विव तदोपादेवैऽपि यद् यथा स्मर्यते व्यवस्थाप्यते वा तन् तथैव नीयमानं पूर्वोप- भवितुमर्हतीति स्थितम् ॥

इदमपि पुनतत्त्वं प्रकृत्य पर्यालोच्यम्—

‘श्रुतौ शतायुः पुरुषः प्रदिष्टो
बहुत्वयोगी शतशब्दशक्यः ।

रामादिकानामधिकायुरामौ

युक्तं प्रतीमः फलितेऽनितायुः ॥’ इति ।

बहुवं चात्र लक्ष्यानुनारेण प्रदिशतव्यम् । इत्थं च जैमिनीयन्यायानुसारेण पुनरिदमपि पर्यालोच्यमेव—

‘त वापिंको नानमिको ज्ञान (अन्तः) ।

तत्रापरं (न्तिमं) ब्राह्मणगौरवेण (दर्शनेन)

स स्वीचकारेति विरोधभङ्गः ॥' इति ।

अथवा भवृत्तीयापरभोगस्य प्रथमान्तत्वे । महर्षिणाग्राहि (ऽमानि) विरोध-
शान्त्यै' इत्येवं चरमपाद पठनीयः ॥

प्रास्तावयं च प्राक् (भूमि. १८ पृ.) साहित्यस्य प्रवन्धा वन्धकाश्च क इति ।
तत्रावशिष्यते पौराणिकी कोटि । यत्र सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणायामनेके वैज्ञा-
निका विषया पुरस्कियन्ते । इदानीं तु प्रस्तुतमुपक्षिप्यते यत्पुराणेष्वन्यतम-
माग्नेयमिति । इह विषयान्तरवत् साहित्यविषयोऽपि भामहादिग्रन्थेभ्यस्तत्पूर्व-
भ्यो वा संक्रामित, आहोस्विद् वेदार्थोपबृंहकेभ्य आग्नेयादिभ्य एव भामहादि-
ग्रन्था व्यधायिपत । तत्राद्यकोटिविंशिर्यते वृहत्कथारधुवंगादिपर्यालोचनेन तत्क-
र्तृकालेऽपि कविकर्मपद्धतेरवश्यंभावाद, यत्प्रयातान्येतानि गुणाद्व्यकालिदासा-
दिमूक्तान्यस्माकमवलम्बनानीति । आलंकारिकेषु भामहवर्जं नान्य कश्चन चिरत-
न्त्वेन सप्रति सभावनामारुढ इति बहव । भामहग्रन्थस्तदुपनामित्यपि न सिद्ध्यति ।
यस्मात्तन्मादेव—

‘रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्वहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥ १३ ॥

रूपकादिमलंकारं बाह्यमात्रक्षते परे ।

सुपां तिडां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ १४ ॥

तदेतदाहुः सौशब्धं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालंकारमेदमिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥’

(१ परिच्छे)

न्येनेन, तथा—

‘इति निगदितास्तास्ता वाचामलंकृतयो मया

बहुविधकृतीर्दृष्टान्येषां स्वर्यं परितर्क्य च ।

प्रथितवचसः सन्तोऽभिज्ञाः प्रमाणमिहापरे

गुरुतर्कधियामस्यारार्थं मनोऽकृतवुद्धिभिः ॥ १६ ॥

(१५ परिच्छे)

इत्येवमिति च तर्क्येन मूक्तेन प्राचां काव्यानुगामनाना ज्ञापनान् । नाट्य-
सूत्रे ति—

‘उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

वाच्यम्येते ह्यलंकाराश्चन्वारः परिकीर्तिताः ॥’

(१६ अ ४१ श्लो.)

इत्येवमिति च तर्क्येन मूक्तेन प्राचां काव्यानुगामनाना ज्ञापनान् ।

गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं

निश्चार्थमेकार्थमभिहितार्थम् ।

नाट्यसूत्रे ति—

वर्षाणां द्वादशशती पष्टिः पद्मिश्च संयुता ।
भूभुजां कालसंख्यायां तद्द्वादपञ्चाशतो मता ॥'

इत्ययं द्वापञ्चाशतो राज्ञा काल = १२६६ स च न स्रवति । एतदुक्तं भवति—
यदि नाम प्रकृतोपयुक्ता सप्तर्षाणां गतिर्नोपलभ्यते, तर्हि तथा युधिष्ठिरकालनिर्ण-
योऽशक्यः । अत्र सिद्धान्ततलविवेके कमलाकरभट्टाः ।

‘अद्यापि कैरपि नरैर्गतिरार्यवयै-
र्दृष्टा न या च कथिता किल संहितासु ।
तत्काव्यमेव हि पुराणवदत्र तज्जा-
स्तेनैव तत्त्वविषयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥’

(भप्रह. ३२)

इत्यादि निर्णयन्ति । तथा सिद्धान्तदर्पणे चन्द्रशेखराचार्या अपि—

‘सप्तर्षीणां ध्रुवः प्राग्भिर्नोक्तः संचारसंभवात् ।
तथाप्यनुभवात्तेषां व्यवस्था क्रियतेऽधुना ॥
पूर्वाग्रं शकटाकारमुदयस्थमुडुसप्तकम् ।
सप्तर्षिमण्डलं प्रोक्तं व्यक्तं विश्वनमस्कृतम् ॥
तत्पूर्वाग्रतरेखाग्रे मरीचिः पश्चिमे ततः ।
वसिष्ठोऽरुन्धतीयुकस्तत्पश्चाद्द्विराः स्थितः ॥
तत्पश्चाच्चतुरस्रस्य शम्भुदिश्यत्रिरस्य तु ।
पुलस्त्यो दक्षिणे तस्य पश्चिमे पुलहः स्थितः ॥
क्रतुस्तदुत्तरस्यानस्तत्रोक्ता पुलहकतू ।
ध्रुवसूत्रेण यद्दृष्टौ तद्दक्षस्था महर्षयः ॥
कथ्यन्ते सांप्रतं (४९७०)सिंहे भूभुजां(२१)शान्तगौ हि तौ ।
कालांशैर्विश्वकैः १३ प्राच्यां पुलस्त्यो वर्तते ततः ॥
तन्मनः सायकै (५) रत्रिरद्विरा नवमि(९)स्ततः ॥
ततोऽष्टमि(८)र्षमिष्ठोऽस्मान्मरीचिर्वर्ततेऽष्टमिः(८) ॥’

इतिवन्ति सन्दिग्धेऽस्मान्ते—

‘प्रत्यहं प्राग्गतिः प्रोक्ता पुराणैरष्टलितिकाः ।
तेषां नो निश्चिता पूर्वानुभवाददर्शानामया ॥’

इत्युच्यते । एतेन सप्तर्षिचारमावात् ६५३ एतावन्कडिगतज्ञानं तदानीं
प्रन्दूतकमेव । इतो हि कडे ३५ वर्षानन्तर्यमिव ६५३ वर्षानन्तर्यमपि
प्रदूतकमेव तत्र तत्र सप्तर्षिभवत् (लौकिकवदः) इव कडियुगसवत् (दु-
...) इत्येवं कथयन्मपि शक्यप्रमेयकमेव । नहि ३१७५-
२६=६५३ एतावन्तरेण धनेराष्टमाष्टवसुताकाठस्य, वा भागनसंप्रामस्य,
सिद्धिगन्तव्यस्य, वा सप्तर्षिसमानकालस्य सप्तनक्षत्रादीकस्य युधिष्ठि-
रवतः इत्येव इत्युच्यते । तस्मान्—

भारतं द्वापरान्तेऽभूद्भारतयेति विमोहिताः ।
केचिदेतां मृषा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे ॥'

इत्यन्वया परिणतां महामालचण्यकमूनो. कल्हणस्य कृतिमुपेक्षान्नायत्रय-
नृपावली ६५३ एतावन्ति वर्षाणि सकलय्य ३१७९ एतावदेव सर्वसमस्या कृ-
गतं (कल्पियुगसंबन्ध) साकारम्भममये मन्तव्यम् । एवमप्यत्र नीलमुनिरात्मन
काश्मीरकपुराणमतं न जहातीति परीक्षणीयम् । इत्थंच पूर्वदत्तगहितावाक्ये
सुषिष्टिर इत्यत्र लक्षणया कस्मिंश्चित्तत्त्वताने नृपतां पृथ्वीं शासतीत्युक्तयम् । किंवा,
यथाशुनार्थे 'गोद्विन्नाद्गद्विद्युत.' इति पाठश्च स्यादिति संक्षेपः ॥

अथात्र किंचिदतिहासिकदृष्ट्यापि विविच्यते—राज्ञः शंतनोर्गहानो गादेदो
भीष्मो जज्ञे (म. भा. आदिप. १०० अ.) । ऋषे पराशरात् मलयवला पारा-
शर्यो व्यासः कानीनश्च (म. भा. आदिप. १०५ अ.) शंतनुर्विवाहितात्
सत्यवला चित्राद्ददविचित्रवीर्यं जनयामास । तत्र विचित्रवीर्योऽम्बिकाऽन्व-
रिचे काशिराजसुते उपयेने । ततश्च—

'ताभ्यां सह समाः सह विहरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरणो यद्मणा समगृह्यत ॥
सुहृदां यतमानानामासैः सह चिचित्सकैः ।
जगामास्तमिषादित्यः ।

(म. भा. आदि प. १०२ अ.) । मातुः मलयवला आहया पाराशर्यो विचित्रवी-
र्यस्य श्रेष्ठेऽम्बिकाया एतरात् तथाम्बालिकाया पाण्डुरत्सास्यामास (म. भा.
आदिप. १०६ अ.) । पाण्डुरोऽपिष्टिरादयः (म. भा. आदिप. १२३ अ.) 'तत्र-
सुनाद् अमिमन्तु, अमिमन्तो परीक्षित् परीक्षितो जनमेजयश्च । एव एत-
नो. सप्तमो जनमेजय, येन एव पाराशर्यो महाभारतं (जग.) कथे (म. भा. आदि-
प. १ अ.) । अरिहृदगीराहो जनमेजयस्य वय ३६ वर्षाणि कल्पन्ते, तदा—

'आकर्षणपतिनः श्यामो पयस्ताशीतिपञ्चकः (८५)
रणे पर्यचरद् द्रोणो मृतः पोटशदर्शयत् ।'

(म. भा. द्रोणप. १२५ अ. ७३ श्लो.) इत्यनेन, तथ—

'पयः प्राप्य परीक्षितु देवदत्तनवाप्य च । १३ ।'

एषाण्डारतापूरुः सर्वास्वाप्सुपदन्त्यने ।

पिदित्वा परमात्मनि क्षम्यधर्ममते स्थितः । १४ ।

परि (६०) परानि धर्माग्ना पशुधां सारपिप्पति ।'

(म. भा. अ. १६ अ.) इति पाण्डुरोऽपिष्टिरादयः २५-६०-२६=१०९
एतन्मते इति अन्वयः पाराशर्यस्य महाभारतनिर्णयः सुप्रसिद्धः । १०९
इति कल्पवृक्षस्य इतिहासः अन्वयः इति—

'जगते वैय मन्त्राने इतिहासपरमेष्ठिन् ।

सन्तानपञ्चके मुनिं सुरवत्पुत्रमनेनयो ।'

(म. भा. अ. ३ अ.) इत्यनेन २५ वर्षाणां मन्त्राने

र्थात् ३१००—४८७=२६१३ कलिगतम् । एष च—‘यदुदुम्बरवर्णना
मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं तत्किं क्रतुगतं नयेत् ॥’ इत्येवमुक्तवान्
शायाम्—‘प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम्’ इत्येवं प्र
भाष्यकारेण प्रत्युच्यते । यद्युक्तो बुद्धनिर्वाणकालः सर्ववादिसंमत-
तीर्थकर-महावीरसत्ताकालो व्यक्त एव, यतो वीरनिर्वाणसंवत्—५२७
ऊर्ध्वम् अर्थात् कलिगतम् २५७३। ‘चन्द्रगुप्तसभा’ इति प्रत्युदाहरणं तु
महाभाष्ये काशिकायामपि न दृश्यते, केवलं सिद्धान्तकौमुद्याम् । चन्द्रगुप्तसंनि
तया संभाव्यमानः पुष्यमित्रो वर्तमाने लक्षसूत्रभाष्ये—‘इह पुष्यमित्रं याजयन्
(३।२।१२३) इत्येवं स्मृतोऽपि कुशकाशावलम्बनायितः । नहि देवदत्तेन्द्रकै-
न्द्रपालितप्रार्थरुदाहरणं (८।२।८३) केचन नियता व्यक्तिविशेषा भाष्यकारानि-
मता भवितुमर्हा इति दिव् ।

अथ किञ्चिदर्शान्तरमुपक्षिप्य भूय. प्रकृतप्रघट्टकफलं दर्शयिष्यते । दर्शनेऽत्र
योगितया प्रतियोगितया वा परस्परस्य परस्परं प्रवेशो लक्ष्यते । सोऽयं शब्दो
ऽर्थात् इति यथोत्तर भूयान् प्रेक्षाविषयः । तद्वीजं तु—‘कालः स्वभावो निवर्ति-
दृच्छाभूतानि योनि —’ पृ. ८) इत्येवं जातीया भगवती श्रुतिरेव ।
श्रुतिरूपालभ्या, तदनुवर्तिप्रमातृणा प्रवृत्तिर्वा, यदेव प्रमेयस्य प्राकृतिको दोष
स्वभावो वा यथायं विचार सहते, तथागत्या तैर्थिकैर्नियत इति । अत्रेदं स्थूल-
पर्यालोचनम्—

वैशेषिकं न्यायश्चेति द्वये दर्शने समानतन्त्रे तत्र उल्लेकापरनात्रा महाभूति-
कणादेन विशेषं पद्यमं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थो वैशेषिकम् । विशेषतः
साधयन्त्येवरेभ्यो व्यावर्तनाय प्रभवतीति वैशेषिकस्तत्प्रमाता । तथाचोक्तमौलक्य-
दर्शने मायत्राचार्य—‘द्विवे च पाकजोत्पत्ता विभागे च विभागजे । यस्य
नान्यत्तन् वृत्तिर्न वै वैशेषिक विदुः ॥’ इह भूतात्मपुरस्कारेण पदार्थानां साधनं
द्वयसंज्ञायां स्ववर्तनादि प्रेयमपर्यायिनी परमात्मचिन्ता । अत्र दश अध्यायाः ।
प्रथमः द्वे अध्याये । सर्वमूत्राणि ३६६। उदं न्यायदर्शनत प्राचीनं तत्रेयं तुलना-

वैशेषिकम्.

उदं न्यायदर्शनत प्राचीनं तत्रेयं तुलना-
प्रथमः द्वे अध्याये । सर्वमूत्राणि ३६६।
उदं न्यायदर्शनत प्राचीनं तत्रेयं तुलना-

न्यायद.

उच्छाद्वेपप्रयत्नसुखं सज्ञानान्वा-
ननो विदुः १।१।१० ॥ त्रियः ५-
वार्द्धनिध्यान् सजय ४।३।८ ॥

‘अप्रतिद्वे’—‘अप्रतिद्वे’—(३।१।१५-१७) इत्यादिना
न्याये तु—‘सञ्चि-’

उदं न्यायदर्शनत प्राचीनं तत्रेयं तुलना-
प्रथमः द्वे अध्याये । सर्वमूत्राणि ३६६।
उदं न्यायदर्शनत प्राचीनं तत्रेयं तुलना-

नैर्दृष्टिः । नैर्दृष्टिर्निवमेतद् द्विधा विधा भूरिगो भवति ॥ द्रव्याऽपृथग्भूतो भवति
 शुणो निवर्तनि-द्रवप्राण । नानाऽऽहार्थाऽऽव्यव्यवभाषदिशेषाद्य त्रेधा ॥ नित्यं
 क्रियानुमेया द्रव्यप्रकारेण भवति भावार्थः । तारतम्याया द्वेधा नकार्थिकाऽऽत्मिका
 चेति ॥ निवर्तितशुणेष्वपि दशुषु द्रव्येषु चिन्नानेषु । एकाकारा तुर्दिर्भवति यत्
 ना भवेत्तार्थि ॥” इत्येवं शब्दविभागः । एष एवात्यारिकारणानामनिमो जातिगुण-
 क्रियाद्रव्याणामुप्रेक्षत्वेन निवर्तनात् । शब्दोऽर्थो रसश्च मुख्यः । शब्दो
 वाचक, लक्षणव्यवधानाया प्रागुपस्थानात्; अर्थो वाच्य, लक्ष्यव्यवधान-
 तात्पर्येभ्यः प्रागवमननात्, मुख्यानुसृत्य इति व्यपदिश्यते । रसन्तु सर्ववादि-
 नामादरासदे मुख्य एव । रसादिशब्दस्य रगादिप्रत्यायने संकेताभावानामिधा-
 व्यापार प्रभवति । अत एवानिधेयेन ध्वनिनाभूतस्य प्रतीतिरादित्याह्वयणापि
 नाक्रमते । ध्वनिधार्थ्येन हि लक्षणाव्यापार इति । अतएव च “साक्षात्संकेत-
 विषयो मुख्यः ॥ मुख्यार्थधापे निमित्ते प्रयोजने च नेदाभेदाभ्यामारोपितो गौणः ।
 मुख्यार्थसदस्तत्त्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ॥” इति सूच्यते । अथ तात्पर्याख्या
 वृत्तिरपि संसर्गनात्रे विरतव्यापारा । इत्यगत्या अभिधादिपथातिशायिनी तुरीया
 व्यञ्जनावृत्ती रसादिवोधने स्फोटायनमतानुगारिभिरालकारिकैरुत्तरीकृता । यद्यपि
 रसो न केनापि निहोतुं पार्यते तथापि तस्य बोधनव्यापारे वैमत्याद् विकल्पाः ।
 व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपादो व्यङ्ग्यो हि वस्त्वलंकाररसादिलक्षणः, स तावत्प्रतीयमान
 एव (छा० २३८ पृ०) । अन्येनाप्यन्ववाचि—‘मुख्यादव्यतिरिक्तः प्रतीयमानो
 व्यङ्गो ध्वनिः ।’ ध्वनति, ध्वन्यते, ध्वननं चेति यथायोगमवधातव्यम् । अस्य
 व्यतिरेकविधा, यथा खलु ध्वनिकारेण अद्भुरिता, आलोककारेण पङ्कविता;
 लोचनकारेण पुष्पिता, तथैव प्रकाशकारेण फलिता, नान्येन केनापि कोऽपि
 विशेषोऽथावधि वस्तुतोऽत्र प्राकाशि ॥

अथ प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिरित्यपि रसादिवेदनभङ्गिमात्रम्, न प्रत्येक-
 मर्थान्तरम् । यथा खलु व्यवहारभूमौ वाच्यस्तात्पर्यायो लक्ष्यो वेति । ‘विभावानु-
 भावव्यभिचारिसयोगाद् रसनिष्पत्तिः’ (छा० ७२ पृ०) इति सर्ववादिसमता
 भारतीया रसनीवी । एतदुक्तं भवति—कारणादीना विभावनदिव्यापारवत्त्वाद्
 विभावादिविधाने दृष्टान्तमर्यादया विभावादिविभागलाभः । सयोगादिति सौत्र-
 पद्यम्या विभावानुभावव्यभिचारिणः समूहालम्बनतया रसे प्रति हेतुता प्रतिपन्नाः ।
 तत्र शब्दोपहितरूपाणा विभावादीना व्यापाराद् उत्पाद्योत्पादक-गम्यगमक-पोष्य-
 पोषक-व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपा भावा चादिमिराहताः । रसबोधने निरूपितदशा अमि-
 धातात्पर्ये निरस्ते अपि पुनर्मामासकमतेन लोल्लुटादिभिर्हृत्प्रेक्ष्यमाणोऽभिधाया
 दीर्घदीर्घतरो व्यापारो रसस्यानुकार्यगतत्वं च निरस्यते (सा. द. ८९ पृ० २५३
 पृ०) “भट्टलोल्लुटादयस्तु—रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति” इति विवृतिग्रन्थस्तु-
 पेक्ष्यः (८० पृ०) एव सयोगादिति बुद्धो रसस्य विभावादेश्च ७८ । १५५
 सुदूर निरस्तो मन्तव्यः । लक्षणापि निरस्तेव, यत्पुनस्तार्किकमन्यै श्री २।
 महिमभट्टप्रभृतिभो रसोऽनुमाप्य इत्यास्थीयते, तदपि तस्यानुकृत्वगतत्वेन

स्यात्काव्यागतं, न रूपिता ॥ शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शान्तं पृथग्विदुः ।
अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्याख्यानमेतयो ॥ द्वयोरुगुणत्वे व्यापारप्राधान्ये शब्दार्था-
र्भवेत् । अभिधा भावता चान्या तद्भोगीकृतिरेव च ॥ अभिधाधामता चादे
शब्दार्थालंङ्कृती ततः । भावनाभाव्य एषोऽपि श्रुतारादिगणो मतः ॥ तद्भोगीकृति-
रूपेण व्याप्यते सिद्धिमात्ररः । दृश्यमानाथवा मोक्षे यालङ्कृतमियं स्फुटम् ॥”
इति । तदित्थमन्यथान्यथा प्रतीयमानो नीत इत्यपि द्रष्टव्यम् । इति शब्दा-
र्थीयम् ॥

अथ श्रव्यदृश्यीयस्य शब्दार्थीयस्य च विभावेनाद् व्याकरणानिशायीवायं-
वाचकत्वाश्रयणान्मीमासादिसमयातिक्रान्तस्फोटवादाभ्युपगमान्वाद्यादिविष्वदि-
व्यञ्जनारोहणाच्च साहित्यमलकारशास्त्रं काव्यानुगासनं न कस्याप्यनुयायि पुच्छनङ्गं वा
भवितुमर्हति, किंतु—

‘प्रसत्तेर्यः पात्रं, तिलकमति’यं सूकरचना,
य आद्यः साधूनां श्रुतिचुलुकलेह्येन मधुना ।
यदात्मानो विद्याः, परिणमति यश्चार्थवपुषा,
स गुम्फो वाणीनां कविवृपनिपेय्यो विजयते ॥’

इत्थेवमादिनिरूपितलिङ्गवलेन प्रधानमङ्गीति सिद्ध्यति । अत एव मयाप्यवोचि—
‘शब्दार्थयोरुक्तिविशेषसत्त्वे लक्ष्येषु काव्यव्यवहारयोगात् ।
न्यायादिवद् दर्शनकोटिमासं साहित्यमङ्गीति वदन्ति विज्ञाः ॥

साहित्यस्य भामहालकारादयः कतिपये प्रवन्वा. प्रागुक्ताः, (भू० ४४ पृ०)
टीकाप्रवन्वा मम्मटसमयदर्शने निर्दिष्टाः, अन्येऽपि यत्र तत्र प्रसङ्गादुपात्ता ।
केचिदिह लक्ष्यभूता निरूप्यन्ते—

तत्र ध्वनिग्रन्थाः ।

(१) ध्वनिकारिका । (२) आलोकः । (३) लोचनम् । (४) हृदयदर्पणः ।
(५) व्यक्तिविवेकः । एते पञ्चापि कश्मीरजन्मानोऽत्यन्तप्रायः ।

वृत्तिप्रकरणानि ।

(१) कश्मीरवास्तव्यस्य भट्टकल्लटसूनोर्मुकुलस्य अभिधावृत्तिमातृका ।
(२) सुप्रसिद्धराजानक—मम्मटस्य शब्दव्यापारविचारः । (३) दक्षिणात्यस्य
अप्परीक्षितस्य वृत्तिवार्तिकम् ।

अन्वैव शिष्यः प्रतीहारेन्दुराज उद्भवत्कारवृत्तिकर्ता, य आत्मानं कौङ्क्यं
ति स.

अलंकारग्रन्थाः ।

(१) काश्मीरकस्य राजानक—रुत्र्य(च)कस्य अलंकारसवेखम् । (२) काश्मीरकस्य राजानक—जयरथस्य अलंकारविमर्शिनी । (३) काश्मीरकस्य भट्टशोभाकर-
मित्रस्य अलंकाररत्नाकरः । (४) दाक्षिणात्यस्य अर्ष्वदीक्षितस्य चित्रमीनासा ।
(५) दाक्षिणात्यस्य पण्डितराज—जर्गन्नाथस्य चित्रमीनासाखण्डनम् ।

नायिकारसप्रकरणानि ।

(१) रद्रटस्य शङ्गारतिलकम् । नैथिलस्य भानुदत्तमिश्रस्य (२-३) रसमञ्जरी-
रसतरङ्गिण्यौ । (४) शिवरामत्रिपाठिनो रसरत्नहारः ।

कतिपयविचारप्रकरणानि ।

(१) काश्मीरकस्य राजानक—रुत्र्यकस्य सहृदयलीला । (२-४) काश्मीरक-
स्य व्यासदासापरान्नाक्षेत्रेन्द्रस्य कविकण्ठाभरणसुवृत्ततिलकौचिल्यविचारचर्चा ।
(५) राजशेखरस्य काव्यमीनासा । (६) जैनयोररिसिंहामरचन्द्रयोः काव्यकल्प-
लतावृत्तौ । (७) देवेश्वरस्य कविकल्पलता । (८) पर्वतीयस्य विश्वेश्वरपण्डिते-
न्द्रस्य कवीन्द्रकर्णाभरणम् ।

साहित्यग्रन्थाः ।

(१) धारापतेर्भोजदेवस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम् । (२) महामाहेश्वरस्य
एकवलीशास्त्रम् । (३) दाक्षिणात्यस्य विद्यानाथस्य प्रतापरुद्रीयम् । (४) केगव-

१. अस्मैव महापण्डितस्य शिष्यो राजानक-महूक-महाकविरित्येतैतौ कृतस्य
श्रीकण्ठचरितस्य पञ्चविंशत्यांद् व्यक्तम्. २. अयमेव जयरथ आचार्याभि-
नवगुप्तकृतस्य श्रीतन्त्रालोकमहापर्वस्य कर्णधारी जज्ञे. ३. अयं महानुभावो वेदान्त-
कल्पतरु-परिमलादिकर्ता । उक्तं चानेन—‘कणभक्षपदक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतन्त्रादक्ष-
गिरम् । अनिर्कृतशतकंशतशुभितक्षपितक्षपणक्षपणभङ्गपदम् ॥ कपिलोक्तिनिराकरणप्रवण-
कृतपतंगदक्षिपरिष्करणम् । नयनौक्तिकभूषितमट्टमत विमलाद्वयचित्खुखमदधियन् ॥
महतानपि नान्यतम विदुषा विनिवेद्य गुरु (श्रीरङ्गराजदीक्षित) हृदि वैश्वजितम् ।
नयसहस्रशालिनि कल्पतरौ विवृतधरणः प्रथमः प्रथितः ॥’ इत्यादि. ४. अनेनैव
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया. प्रौढमनोरमाया. खण्डनरूप मनोरमाकुचमर्दनं निरमापि ।
उक्तं च तदारम्भे—‘लक्ष्मीकान्तपदान्भोजमानन्व श्रेयसा पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः
स्मृति गर्व गुरुद्वहा (भट्टोजिदीक्षितान्)’ इत्यादि. ५. काव्यकल्पलता—कविकल्पलते
शेकरचनाप्रकारदर्शिके. ६. कवीन्द्रकर्णाभरण बौद्धस्य धर्मेदासस्य विदग्धमुखमण्डन-
नप्यदिशेते. ७. अस्मैकावलीनाम्नोऽलंकारशास्त्रस्योपरि नुप्रसिद्धाना कोलाचलमहिनाथ-
स्त्रीणा तरलाख्या व्याख्या वर्तते । अत्रोदाहरणनायकः कल्लिङ्गेश्वरो नृसिंहनृः ।
नृसिंहवर्णनशेका अत्रलाक्ष्मिमीनासादाबुदाहनाः. ८. कोलाचलमहिनाथद्विरुत्तुन-
कुमारत्वामिन्नेनपीथिना कृता प्रतापरुद्रीयस्य रतापगारुष्या व्याख्या । अत्रोदाहरणनायकः
काकवीरकुलोत्पन्नो रम्भूपाः प्रसिद्धः.

मिश्रस्य अलंकारशेखर. । (५) जैनस्य आचार्यहेमचन्द्रस्य खोपजालंकार-
चूडामणिवृत्तिसहितं काव्यानुशासनम् । (६) जैनस्य वाग्भटस्य काव्यानु-
शासनम् । (७) जैनस्य वाग्भटस्य वाग्भटालंकारः । (८) दक्षिणालस्य
अच्युतराजस्य खोपज्ञसरसामोदसहितः साहित्यनारः । (९) दक्षिणालस्य
कृष्णकवेर्मन्दारमन्दः ।

रूपकप्रकरणानि ।

धनंजयस्य दशरूपकं धनिककृतालोक्तसचलितम् । भारतीयस्य नाट्यशास्त्रस्य
अष्टादश एकोनविंशो विंशश्चतुस्त्रिंशश्चाध्यायाः । अनेके रूपकग्रन्थाः सर्वतन्त्र-
सूत्रस्य राघवमदृष्टपादस्य अभिज्ञानशाकुन्तलार्थद्योतनिकातोऽवधेया इति ।

अथ प्रसङ्गात्साहित्यस्य लक्ष्यभूताः प्राच्योदीच्यप्रतीच्यदक्षिणालाः कतिपय-
कविकर्मणः श्रव्यदृश्यग्रन्था निरूप्यन्ते—

तत्र काव्यग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूतानि । (४) छत्र-भारवे-
किरातार्जुनीयम् । (५) घण्टा-माघस्य शिशुपालवधम् । (६) श्रीहर्षस्य
नैपथीयचरितम् । (काव्यशास्त्रम्) (७) कादमीरकस्य तालरत्नाकरस्य हरवि-
जयम् । (८) कादमीरकस्य विहणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम् । (९) कादमीरकस्य
जगद्धरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलिः । (१०) शालिवाहनस्य गाथासप्तशती (गाथा-
सप्तसई) । (११) प्रवरसेनस्य सेतुबन्धम् (दसमुहवहो) । (१२) वाक्पति-

१. काव्यानुशासनं काव्यप्रकाशानुसारि । वाग्भटीय काव्यानुशासनं तु प्राचीन-
शैलीकम्. २. एते हालसाहित्ये स्वमुद्रिते दशरूपकपुस्तके संश्लेषिताः. ३. दक्षिणा-
लस्य गोदावरीतीरे कुन्तलेषु प्रतिष्ठानं नाम नगरमासीत् । यत्त्वानी हालसात्-
वाहनादिनामा शकप्रवर्तकः शालिवाहनः । येन च गाथासप्तशती स्रज्जिता ।
इयं वाणस्य हर्षचरिते कोपतया लुता । गोवर्धनाचार्यस्य आर्यासप्तशत्या-‘वानी
प्राकृतसमुचितरसा वलेनैव सरद्वन नीता । निज्ञानरूपतीरा कलिन्दकल्पेव गगनतलम् ॥’
इत्येव स्मृता । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु द्वितीयपरिच्छेदे ‘केऽभूवन्नाट्यराजस्य राज्ये
प्राप्तमभाषिणः । काले श्रीसाहमाङ्कस्य केन सस्कृतभाषिणः ॥’ इत्युक्तम् । तत्र
आह्वयराजः शालिवाहनः; साहसाक्षो विक्रमादित्य इति तद्वीकाङ्कनो रत्नेश्वरमिश्राः ।
शालिवाहनस्यैव ममाया भूतभाषामयवृद्धकथानिर्मातृ-गुणाद्वय-कालापन्थाकरणकर्तृ-
शर्ववर्मप्रभृतयो महाविद्वांस आसन् । अतः शकप्रवृत्तेरामत्रकाले गाथामसप्तशती-
सकलनकालो भवितुमर्हतीति दिद्. ४. राजतरङ्गिणीगणनया एकः प्रवरसेनः
३१८९ कलिगतेऽभूत् । अस्यैव पात्रो द्वितीयः प्रवरसेनः । एतन्नमये उज्जयिन्यां
, ना विक्रमादित्योऽप्यभूत् । उक्तप्रवरसेनयोरन्यतरेण सेतुबन्धापरत्नानभेयं
प्रणीतं स्यात् । अकटवरजहालदीन्द्र (अबुलमुजफ्फरजहालुद्दीननह्मन्द
) सचिवो रामदासभूपतिस्त स्वकृतसेतुबन्धटीकाप्रारम्भे-‘महाराजप्रवरसेननिमित्तं

देवस्य गर्डेडवहो (गौडवधम्) ।

आख्यानग्रन्थाः ।

(१) दण्डिनो दशकुमारचरितम् । (२) सुबन्धोर्वासवदत्ता । (३-४) वाणभद्रस्य हर्षचरित-कादम्बरयो । (५) विष्णुशर्मणः पञ्चतन्त्रम् । (६) नारायणस्य हितोपदेशः ।

चम्पूग्रन्थाः ।

(१) चमुनात्रिविक्रमस्य दम्पयन्तीकथा । (२) भोजदेवस्य रामायणचम्पू । (३) वनन्तस्य भारतचम्पू ।

नाटकग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य अमिञ्जानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय-मालविकाग्नि-मित्राणि । (४-६) श्रीहर्षस्य रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दानि । (७-९) भवभूतेर्महावीरचरित-मालतीनाथवोत्तररामचरितानि । (१०-१२) राजशेखरस्य चालरानायण-विद्वज्जालभञ्जिका-कर्पूरमञ्जर्य । (१३) भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम् । (१४) सुरारेरनर्घराषवम् । (१५) विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् । (१६) श्रीकृष्ण-मिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयम् ।

एतेष्वनेकान्काव्यसाहित्यग्रन्थान्काव्यमालानुपज्ञादुद्वरद्विरस्मत्तातपादाना सुहृद्भिर्महामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितरत्नैः काव्यसंसार-साधूपकृत इति ॥

५। साहित्यदर्पणस्य च किमिति वृत्तम् ? अयं दर्पणो यावदुपयुक्तकाव्यशिक्षा-याचकत्वाद् साहित्यशास्त्रमिति व्यपदिश्यताम् । यदयं न सरस्वतीकण्ठाभरणवद् एतत्प्रयोजनीयविषयवित्तीर्णो नवीनविचारविकलश्च, न काव्यप्रदीपवद् रूपक-प्रकरणरहितोऽतिस्थगितप्रमेयश्च, न साहित्यसारवद् विषयसकलनैकतात्पर्यो दुरुद्धरचनश्च । एकदेशीयैः सह तु तुलनावकाश एवास्य नास्ति । सौडयं कारिका-वृत्त्युदाहृतिमिच्छिधा विभज्यते । तत्र कारिका वृत्तयश्च स्वकीया एव, उदाहृतयस्तु क्वचिदेव स्वकीयाः । प्रमेयाणामुपपादनशैली प्रायेण सर्वत्र प्राञ्जलैव, यत्र कापि

नाराजाधिराजविक्रमादित्येनाश्रितः कान्दिदासमहाशयः सेतुबन्धं चिकीर्षुः' इत्यनेन कालिदानस्यैव सेतुबन्धकवृत्तं व्यलिखत् । तत्र तादृशसम्बन्धदर्शने मूलं नृग्यम् । विक्रमकान्दिदासयोः सयन्धस्तु न निरुच्यते तयोरनेकत्वाद् । वाकाटकवश्ये गृहीतजन्मनोः खिल्लादस्य चतुर्थे-पञ्चमशतकयोर्वर्षमानयोः प्रवरत्तेनभूनुजोः सेतुबन्धकवृत्तं तु दण्डिनः स्थितिकालात्तत्रे पठति । यनो दण्डी काव्यादर्शे सेतुबन्ध सरतीति दिक्षुः ।

१. गौडवधे का(क)न्दकुञ्जाधिपतेर्यशोवर्मणो नहिना काक्ष्यर्धकर्ना मन्मा वाववतिराजे-नावधिं अत्र १२०९ गाथाः । रामानन्दुदयादिनाटकचरिता अयनेव यशोवर्ना कालगत्वा कश्मीराधिपतिना ललितादित्येन पराजितः । 'कविर्वाक्यतिराजधीनव-भूलादिस्तेवैवः । जितो यनो यशोवर्ना वृष्टगन्तुनिवन्दिताम् ॥' इति राजतरङ्गिणे ४।१४४) । अत्र स्तयः खिल्लादीनसप्तमशतकोत्तरार्धम् ।

गहना सा तावद् विषयस्वभावात्समुद्भूता । शास्त्रकारेण तु सुखावबोधायैव यतितम् । उक्तं च चरमे—‘साहित्यदर्पणमसुं सुधियो विलोक्य साहित्यतत्त्व-
नखिलं सुखमेव वित्त ॥’ इति ॥

यत्त्वत्र कुत्रचिच्छृङ्गारतरङ्गितः प्रस्तावः स चापरिहार्यतया नैतस्य दूषणाय प्रभवति । इति दोषमाशङ्क्यैव काव्यालंकारे रुद्रटेनाभ्यधायि—

‘नहि कविना परदारा एष्टव्या नापि चोपदेष्टव्या ।

कर्तव्यतयान्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥

किं तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।

आराधयितुं विदुपस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥’

किं बहूक्त्या, अङ्गिनि कामसूत्रेऽप्येवमसिहितम्—‘धर्ममर्थं च कामं च’ इति (छो. ११९ पृ०) ।

साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः । अयं दर्पणस्य चतुर्थे परिच्छेदे (२४४ पृ.) अलावहीनं स्मरति । ‘य. कौमारहर-’ इति काव्यप्रकाशोदाहरणविचारे ग-सङ्गकपुस्तकपाठे (सा. द. १७ पृ०) जयन्तं स्मरति । काव्य-प्रकाशस्य दर्पणव्याख्याने ‘यदाहु श्रीकलिङ्गभूमण्डलारण्डलमहाराजाधिराज श्रीनरसिंहदेवमहाया धर्मदत्तं स्थगयन्त सकलसहृदयगोष्टोगरिष्ठकविपण्डिता न्यपिनामहश्रीमन्नारायणदामपादा’ इत्युद्धिरति । तत्र अलावहीनः (अलावहीन मसज्जद) दिङ्गोपरिमृष्टः, य स्त्रीस्तावदे १२४६ मारितः । जयन्तः काव्यप्रकाशस्य दीपिकाव्याख्यान्ते सवत् १३५० अर्थात् प्रिस्तावद् १३५०-५०=१२९३ मिच्छति । एवमेताभ्यामवस्तनो दर्पणकारो विश्वनाथः प्रिस्तावदीयचतुर्दशमकस्य पूर्वभागेऽवदयं भवितुमर्हति । यस्मादयं कलिङ्गेश्वरस्य नरसिंहदेवस्य समाया स्वपिनामह नारायण निर्दिशति । स च नरसिंहदेव ‘अस्मिन्नमदशोत्तरादशमकवन्सरे (१२१०) चतुर्दशभुवनाधिनत्यादिविहदावलीपिराजमानः श्रीवीरनरसिंहदेवमहीपतिः स्वराज्यस्यैकत्रिशत्यष्टेऽमिलिख्यमाने सिंह-उद्यपद्मा दोमवारे’ इत्यतिहासिकफक्किया प्रिस्तावदे ११६० सिच्छति । यद्यपि १२९३-११६०=१३३ उक्तमिन्वाचदयोरन्तर पुरुषत्रपर्याप्ते किञ्चिदधिक प्रतीकते तथापि दर्पणे (७८ पृ) नारायणस्य वृद्धप्रपितामहत्वेन लेखात्तना-ननसम् । प्रकाशदर्पणे नारायणस्य अन्ते दाम-दर्शनात्, साहित्यदर्पणे दाम-दर्शनाद् व्यकिन्नेदन्तु नाशदा । विश्वनाथात्मजस्य अनन्तदासनामो-दन्तद् विश्वनाथपितामहनुवस्य चण्डीदासस्यापि तथानामनिर्देशाच्च (मा. ४२६ पृ०) । दर्पणे विश्वनाथपित्रा चन्द्रशेखरेण वर्णितायुमाभानु-
वरे नरसिंहदेवस्येव तुनन्निनां शयते (मा. द० ६३) ।

१. नरसिंहदेवस्य प्रसिद्धा वद्वः श्लेषः । नरसिंह उक्तप्रतिशेनापि बन्धु-
नन्तानन्तिदेवैकानन्तान् ।

व्याख्यातारो । तत्र हेरागज रत्नगणपतीना । गणकामि तु सपरपयोपतिः
 नीति ग्रन्थान्तरमयाः गेऽनगम्यते । दुष्पयोगित्वमानमेन भर्तृहरिणा राज्यलक्ष-
 वज्ञाय वैराग्यमाश्रितमिति निराय प्रमिति । तत्र—“गा चिन्तयामि न
 मयि सा निरक्ता, गा चान्यमिच्छति जन, ग जनोऽन्यगक्त, । अस्तद्वे-
 परितुष्यति सचिद्व्या, धिह ता न, । न मदन न, उमा न, मा च ॥” इत्
 तदीय पद्य छिद्रम् । इद-राजो रक्ष्याम्, राक्ष्या पुग्पाले, पुग्पालस्य अन्यदादु-
 गमयतीति किवदन्ती । अयमेव भर्तृहरिर्हरिहरो गायायपरिचिनस्य भर्तृहरिर्वि-
 ख्यनाटकस्य कथानायको विभाज्यते । तत्र राजो भानुमती विशुद्धचरितैव, ननु
 किवदन्तीगन्धोऽपि । राजो योगि-गोरक्षनो रक्षाप्रहण चेति दिक् ॥

भोजदेवः ।

स्वस्वतीकण्ठाभरणादिनानाभिधमदभरचयिता कृतिशकुन्तकल्पतरुधोरानप-
 नाथो भूपालरत्न भोजदेवो विक्रमार्कमवन् १०७८ असीन्, तदेतद्वो निर्दिष्ट-
 दानपत्राद्यक्तम् ।

रुद्रटस्य कल्पालकारात्परस्मिन् मम्मटस्य सायप्रकाशात् पूर्वस्मिन् काले मरु-
 तीकण्ठाभरणमालकारिणाणा वस्तुत कण्ठाभरणमेवाभूत् । तत्र एवास्य बहो
 विषया उदाहृतयश्चालकारग्रन्थेषु द्वयता लभ्यन्ते । अस्य च पञ्च परिच्छेदा । तत्र
 प्रथमे परिच्छेदे विस्तरतो दोषगुणविवेचनम् । द्वितीये वाच्यसज्ञा शब्दालंकार-
 तृतीये आभ्यन्तरसज्ञा अर्थालंकारा, चतुर्थे वाच्यभ्यन्तरसज्ञा उभयालंकारा वि-
 चिता । पञ्चमे तु प्राचीनरीत्या रमादिदर्शित । यद्यप्यत्र मौलिकविषयाणां
 वान्तरभेदा नातिप्रयोजनीयास्तथाप्यनेके पदार्था उदाहरणल्लोकाश्च साहित्यमा-
 कालिकविवेकादर्शभूता अवश्य पर्यालोचनीया ।

एतत् कण्ठाभरण महाराजश्रीभोजदेवेन अलंकारशास्त्रेण वेन व्यपदिष्टम् । एतत्
 प्रारम्भममाप्ती—

“ध्वनिर्वर्णा. पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।

यस्या सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपासहे ॥’

‘यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-

र्यावद्दक्षसि कांस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीर्मुद्वेपिणः ।

यावच्चित्तभुवन्त्रिलोकविजयप्रौढं धनु. कौसुमं

भृयात्तावदिय कृति. कृतधिया कर्णावतंसोत्पलम् ॥”

इत्येवमुप श्लोकिते ।

तद्दानपत्रस्यापेक्षिताशोऽयम्—

“..... परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्री-सीयकदेवपादानुध्यातप-
 रकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीचाक्रपतिराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारक-
 विराजपरमेश्वरश्रीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिरा-

जपरमेश्वरश्रीभोजदेवः कुराली नागहृदपश्चिमपयकान्त-पातिवीराणके समुपगता-
न्तमस्ताराजपुरुषपान्नाह्वणोत्तरान्प्रतिनिवात्तिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अनु-
वः संविदितम्, यथा अतीताष्टमसलधिकसाहस्रिकसवत्सरे (१०७८) माघसि-
ततृतीयाया रवाबुदगयनपर्वणि कतिपतहलाना लेख्ये श्रीमद्वारायामवस्थितैरस्मानिः
श्रुत्वा चराचरगुरु भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य ससारस्यासारता दृष्ट्वा

‘वातान्नविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विपयोपभोगः ।

प्राणास्वृणाग्रजलविन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोक्याने ॥

भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥’

इति जगतो विनश्वर स्वरूपमाकल्प्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमावृणागोचर-
यूतिपर्यन्त सहरिष्यभागभोग सोपरिकर सर्वदायसमेतो ब्राह्मणधनपतिभट्टाय
भट्टगोविन्दसुताय दत्तचाश्वलायनशास्त्राय त्रिप्रवराय वेदवत्प्रतिवद्वधीवादाविनि-
र्गतराधुरसङ्गकर्णाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुष्पयशोविन्दस्ये अष्टफलमङ्गीकृत्य
आचन्द्रार्णवक्षितिकले यावत्परया भक्तया शासननोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा
यथा दीयमानभोगकरिहिरप्पादिवनाहाश्रयणविधेयर्भूला सर्वमस्मै समुपनेतव्यम् ।
सानान्यं चैतत्फलं युद्धा अन्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तुनिरस्तप्रदत्तदमेदायोऽय-
न्मुनन्तव्य पारनीयश्च

इति कमलदलाम्युविन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।
सकलमिदमुदाहृतं च युद्धा नहि पुरैः परकीर्तयो विलोप्याः ॥
इति । सवत् १०७८ चैत्रहा १४ स्वयमादानकले मराठी । खल्लोऽयं
श्रीभोजदेवस्य ॥

(इतिवन्शाण्डिकेरी ६।५३-५४)

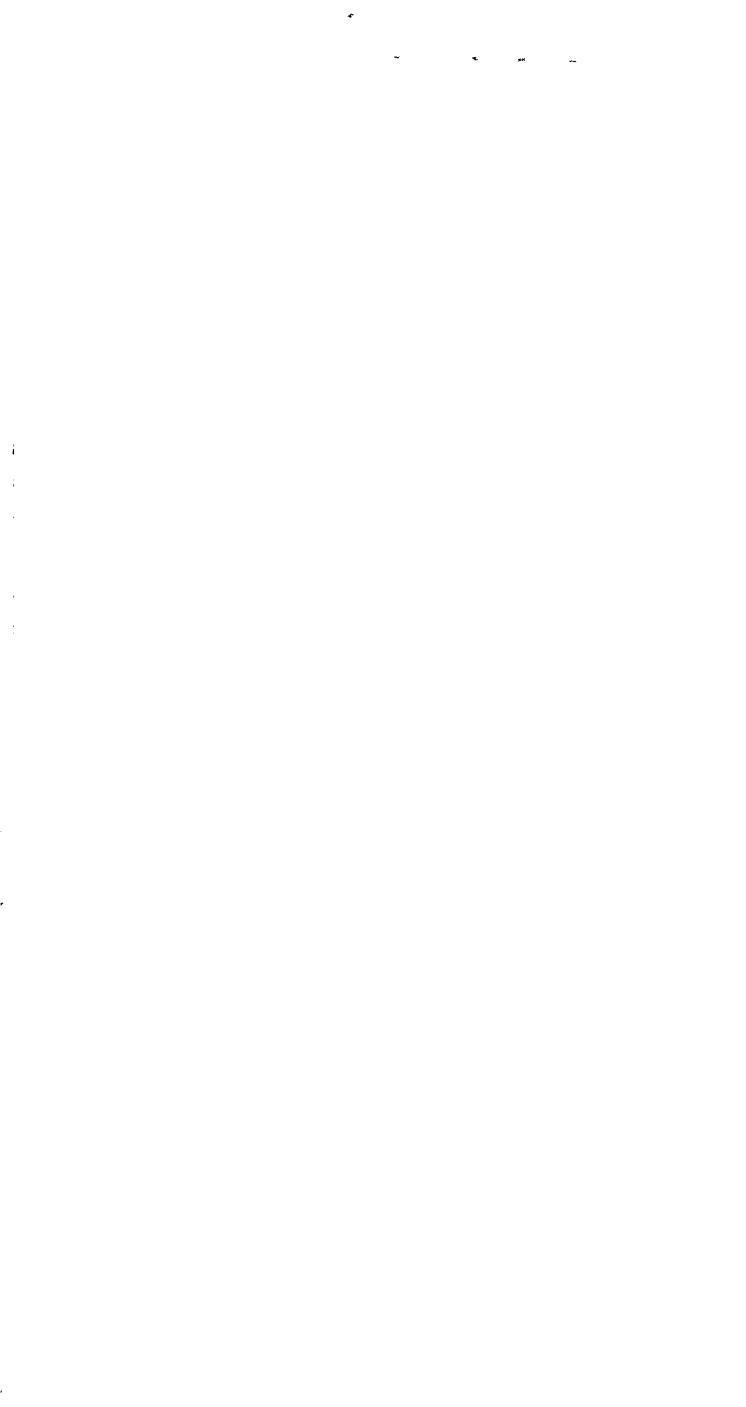
महिमा ।

इमानवसिष्य धीवरसूनु राजनपमहिमाय यो लोचनवत्सु अमिनवसुन-
पादात् त्रिविदेवोत्तरनिर्गुलं वरददेवतासात् सम्प्रदात् पूजितः, उभांश्च
तिरं वादसातके वरनीरे सुभू । एतेन महानमिना दुरवगहन ध्वनिप्रत्या-
नस्य (१५५५००००) मिहामैद मिहामैदो व्यतिदिदेवैः वगदि ।
वर्षीरपनावतदन् ददि—गविदरुजामि भीधीहर्दः सत्तान्तरादन्व
दस्ये परिच्छेदे—

‘दोषं व्यतिदिदेदेऽमुं वदितोऽदिलोचने ।
काव्यमीनांसिषु प्राप्तामहिना महिनाऽऽहृत ॥’

इत्यन्वयः । अत्रान्निवदेवैः व्यते—सर्वे इत्यत्रान्निवदेवैः विवेकरि-
परा भूमिन्तोरेविजुनी व्यति दिदेदेऽपर्ये वरनीरनीक । निगमिन्व्यति-

१. सवत् १०७८ चैत्रहा १४ स्वयमादानकले मराठी । खल्लोऽयं श्रीभोजदेवस्य ॥

विवेके प्रथमविमर्शं शब्दानौचित्यविचारः । अत्र “विधेयाविमर्शः, प्रक्रमनेदः, क्रमनेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनम्,” इति पञ्च दोषजातीः पुरस्कृत्य महाकवि-
गव्यो बहुधा परीक्षिताः । तृतीयविमर्शं ध्वन्युदाहरणानामनुमानेऽन्तर्भावदर्शन-
मिति । व्यक्तिविवेकस्य—

‘अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥’

इत्यारम्भः;

‘अन्यैरनुलिखितपूर्वमिदं त्रुवाणो
नूनं स्मृतेर्विपयतां विदुषामुपेयाम् ।
हासैककारणगवेपणया नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोपसमीहया वा ॥’

इति समाप्तिश्च ।

मम्मटः ।

काव्यप्रकाशकर्ता राजानकसंज्ञात्राद्वर्णकुलोत्पन्नो मम्मटाचार्यः कश्मीरे
यभूत् । अयमेव चिराय रुढान् गण्डुलिकाप्रवाहेण विततान् दोषगुणरीत्यलंकार-
सहितस्य यथाशास्त्रं परिष्कृत्य च खोन्मीलिते काव्यप्रकाशे प्रथमं दर्शितवान् ।
अचिरात्प्रवृत्तान् ध्वनिविषयान् यथायथं संकलय्य परिसंख्याय च यथा-
नमानञ्चामान्यां निबन्धवान्; पाठ्यदृष्ट्या कारिकासदृशान् प्रमेयान्
ननङ्गं व्याहृतवान् । एवं यथा शब्दार्थपरिशुद्धये सूत्रवृत्त्युदाहरणवैयकारणा-
न्तर्कान्तो विभज्यते, तथैव काव्यप्रकाश- शब्दार्थगुणपरिष्कृतये । स एव
द्वारालंकारपर्यन्तो मम्मटेन तत उर्वरितः किञ्चिद् अल्लुटेन (अलंकार-
इत्येनदंकायां निदर्शनाख्यायामुक्तम्—

‘कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः ।
प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लुटेसूरिणा ॥’

एतदुक्तं काव्यप्रकाशस्य ‘दृश्येप मागो विदुषा-’ इत्यन्तिमश्लोकव्याख्य-
निदेश्यते । एतस्य टीकानन्दकारस्य—

(१) संज्ञेतः	जैनभाषिन्प्रचन्द्राचार्यः कृतः
(२) बलविनातुराजिनी	सरस्वतीतीर्थः कृता ।
(३) शीतिका	जयन्तमठः कृता ।
(४) श्यामशी (नन्देत्.)	मोक्षेश्वरमठः कृतः ।
(५) इति	विश्वनाथद्विविराजः कृतः ।
(६) निन्दारिका	परमानन्द-चक्रवर्ति-मठश्च
(७) निदर्शनम् (दासमुद्रक-)	राजानकानन्दकविभिः कृतं
(८) इत्येति	श्रीवन्मठश्चतनमठाचार्यः

मुसलचापवाणशूलशक्तिहलवन्धगर्भितरश्मिः लोकैर्यदृष्टारं महाचक्रमुत्पद्यते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।

साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्जायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान्न विनयति ।
शृङ्गारतिलकर्ता रुद्र इति ननु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रद्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अतएव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति पद्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शे मरिचा अनेकधा व्युपदिता पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एव स निर्दिशितो मया ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतप्रसूतप्रपिपणेऽयम् उदयोत्कारात् अधस्तनः उदयनात् ऊर्ध्व-

शूलबन्धो यथा—

नामुपो राजस स्वातूहोषवृटरादेवताम् ।

तां शिवावादितां तिलाभ्यामितां हि स्तुतां स्तुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नाहिपारये रणेऽप्यानु तानु गानेयमग्र हि ।

हिमात्स्नादिपानुं ए वं कम्पिनन्नुपहृन्नु ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

नातज्ञान्प्रविधिनामुना पादं तनुपतन ।

वद्वपित्वा सिरस्तस्य निपात्वारन्ति रंरता ॥ ८ ॥

एतैः उदाहरितनिर्देशरत्नो मन्त्रावबन्धो निरूप्यते । एतेषां विनये प्रकृतं
प्रदत्तम् ।

तस्य काश्मीरिकत्वमिततरा प्रसिद्धम् । इतश्च काश्मीरिक आनन्दकविनिर्देशना
रम्भे—‘...शिवागमप्रसिद्धपद्मत्रिशतत्त्वदीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसरस्वरूप-
श्रिदानन्दधनो राजानककुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरः...’ इति निर्दिशति ।
अमिनवगुप्तस्य समयस्तद्वेत्वात् (१०७१) इति संघत् सिध्यति । काव्यप्रकाशस्य
संकेताख्यटीकासमयः (१२१६) इति सवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७१ =
१४५ इति समयान्तरम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपपद्य
इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रः ।

अयं काव्यालंकारप्रणेता महाकविर्वापतेर्भोजवेवात्प्राचीनः । यतः—

‘किं गौरि मां प्रति रूपा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

इति काव्यालंकारपद्यं सरस्वतीकण्ठाभरणे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । रुद्रस्य
नामान्तरं शतानन्दः, जनको वामकभट्टः, वेदः सामेति सर्वं तत्कृतैः तद्वै-

१ बन्धसृष्टिरलभूतस्य वक्ष्यमाणस्य चक्रबन्धस्य स्वरूपख्यात्यै दर्पणीयबन्धप्रकरण-
न्यूनतापूर्वै च खड्गादिवन्धश्लोकाः प्रदर्शयन्ते । तत्र

खड्गबन्धो यथा—

मारारिशक्ररामेभमुत्तरासाररंहसा ।
साराराब्धस्तवा नित्यं तदतिहरणक्षमा ॥ १ ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।
मान्याय सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ २ ॥

मुसलबन्धो यथा—

मायाविन्नं महाहावा रसापातं लसद्भुजा ।
जातलीला यथासारवाचं महिष मावधी ॥ ३ ॥

चापबन्धो यथा—

मानमीटा शरण्या मुत्सुदैवारकप्रदा च धीः ।
धीरा पवित्रा संग्रासाघ्रासीष्टा मातरारम ॥ ४ ॥

वाणबन्धो यथा—

नाननापरुषं लोकदेवीं सद्गत सश्रम ।
ननसा सादरं गन्वा सर्वदा दास्यमद्भताम् ॥ ५ ॥

मुसलचापबाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितरथभिः लोकैर्यदधारं महाचक्रमुत्पद्यते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।

साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्जायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान्न चित्रयति ।
शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति ननु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते स्त्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्यैव—

‘संरम्भः करिक्रीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरुद्धक्षयाम्बुदघटाचन्धेऽप्यसंरब्धवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति पर्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शे नहिन्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रपिपणोऽयम् उद्घोतकाराद् अथस्तनः उद्यनाद् लघ्वे-

शूलबन्धो यथा—

नानुषो राजस स्वासूहोबभूदेरादेवताम् ।

तां शिवायारितां सिष्वाप्दास्तितां हि सुतां सुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नाहिपारये रणेऽन्यासु सानु नानेयमग्र हि ।

दिनातद्वादिपानुं ए कं कन्दिन्दुपुतम् ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

नातद्दान्द्रविधिनासुना दादं तमुपतन ।

तद्वादिवा शिरस्वस्त निपात्यान्ति रंरना ॥ ८ ॥

सर्वैः उद्घोतितानिर्दिष्टानि नराचक्रयो निपद्यते । एतेषु दिग्गणि प्रकृतं
अस्यालि ।

दत्त कर्मणोऽपि तस्मिन्निरा प्रसिद्धम् । इतश्च कार्मरीक आनन्दकविनिर्देशे
 रम्ये—“... तिसागमप्रतिज्ञवद्विनिसातत्तादीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसत्त्वा
 विद्वान्दत्तो राजाननकुण्डलितो मम्मटनामा दैशिकवर...” इति निर्दिशा
 परिश्रमपुत्रात् सम्यग्मतेषात् (१०७१) इति सवत् सिध्यति । काव्यप्रकाश
 संज्ञेयस्य गीताननय (१२१६) इति सवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७
 १४) इति सम्यग्नाम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपप
 द्धिं परीतापीयम् ॥

रुद्रः ।

यं कालं पश्यन् प्रोवा महाकवि गीगपतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यत् —

किं गौरि मां प्रति स्या ननु गौरहं किं
 शृणुमि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

प्रातःस्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-

नित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

यं कालं पश्यन् प्रोवा महाकवि गीगपतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यत् —
 किं गौरि मां प्रति स्या ननु गौरहं किं शृणुमि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
 प्रातःस्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य- नित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

यं कालं पश्यन् प्रोवा महाकवि गीगपतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यत् —
 किं गौरि मां प्रति स्या ननु गौरहं किं शृणुमि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
 प्रातःस्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य- नित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

सद्वचनयो यथा—

- सद्वचनयो यथा—
- सद्वचनयो यथा—
- सद्वचनयो यथा—
- सद्वचनयो यथा—

सुसद्वचनयो यथा—

- सुसद्वचनयो यथा—
- सुसद्वचनयो यथा—

त्रयसद्वचनयो यथा—

- त्रयसद्वचनयो यथा—
- त्रयसद्वचनयो यथा—

द्वयसद्वचनयो यथा—

- द्वयसद्वचनयो यथा—

गुणव्यापकप्रकारादिति ह्यलवन्वयगर्भितरुमिः खोर्द्वैद्वयारं मत्तव्यमुन्दते
तद्विगतार्—

‘शतानन्दापरात्प्येन भद्रयामकाखनुना ।
साधितं खट्टेनेदं जामाजा धीमतां तितम् ॥’

इति शोकाज्जग्रते । शिशुपालवधार्थिविलक्षणोऽयं कवः पद्य चित्रयति ।
शृङ्गागतिक्रमवर्ती खट्ट इति बहु खट्टः । उच्यते च तितमन्ते मन्ते—‘मन्त-
नीतिवर्तः किंवा पुनरपि मन्तः प्रमादवति’ इति ।

समोक्तिजीवितकारः ।

समोक्तिजीवित नाम धार्तराजसदस्य । यथा कथयिता । यथा ह्युच्यते ।
सर्वद—

‘संशयः कतिर्घातसंभवावतीहोरोन सितास्य यः
सर्वसंशय एव जातिमात्रानियतो हि चावत्सा विज ।
हत्यामात्रिस्तदक्षयाभुद्रुपसावत्वेऽयस्यस्यधरा
स्योऽस्यो ह्यत्र जगत्त तेषतिशयं सावसिद्वयदेवरी ।’

इति एव तद्विनिर्देशे इति ।

‘धाराव्याप्ततत्प्राप्तिमागिता हुतदेव तिलद्वारावत्समिति ।
सस्य सर्वसिद्वयवतीरिता सौम्य एव स तितरि तो मन्त ।’

इति च ।

जयस्यतिमिः ।

जयस्यतिमि नाम धार्तराजसदस्य । यथा कथयिता । यथा ह्युच्यते ।

सर्वद—

‘सर्वद—
सर्वद—

सर्वद—

‘सर्वद—
सर्वद—

सर्वद—

‘सर्वद—

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'तददोषाँ-' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य सण्डनग्रन्थगताटिप्पण्यो दर्शनार्हा ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणभेदाना निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन-' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ) । पुरा भारतवर्षेऽन्त पुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुभिः 'वामन-' (१०३ पृ) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-न्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात-भ्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्युद्देश्याः । साधारणद्वीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदिनिरवश्यमनुसंधेया । स्वदारगुह्यधर्मनुरागेदितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्दृष्टव्या (१४१ पृ.) । शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याद्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्तेः स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वेऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंवहुना, यथात्र नाटकादीना दशरूपकाणा नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजा-तानामन्येषा चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोद्दिष्टवि-षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पार्येत । सति कुड्ये चित्र-मिति न्यायात् । श्रीमता हॉल्ल्साहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो चापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यथा शास्त्रावगाह्यभूः ॥
 गुणदोषानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषणोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) ।
काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र
'तदशेषां-' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य सण्डनग्रन्थगताटिप्पण्यो
दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सञ्ज्ञेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा ।
इतरग्रन्थद्विरिष्टं लक्षणभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम्
(३७-५६ पृ) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया
मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणभेदव्युत्पादनाय लावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन-' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुर्ण
विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि
निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्त-पुरसहायाः किंविधाः
कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनि. 'वामन-' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-
न्वेपणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात-भ्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा
अप्युद्भेदा । साधारणस्त्रीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-
वेदिनिरवदनमनुसंधेयाः । स्वदारगुह्यर्थमनुरागेक्षितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि ।
तत्र शिल्पिन्याया अनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतदिष्ट्या (१४१ पृ.) ।
छन्दारवीना स्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याद्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव ।
तत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्ते. स्थापननितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं
दर्शनार्हं चाले ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंहुना,
पद्यात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजा-
तानामन्येषां चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न
तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता
प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितवि-
षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेपणाय विधातुं पार्येत । सति कुञ्चे चित्र-
मिति न्यायात् । श्रौतता हॉल्लसाहित्वेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः
(१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्राचगाह्यभूः ॥
 गुणदोषानुपह्नेण या प्रीतिः किं तथाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ।

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७ }

इत्याशास्त्रे
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) ।
काव्यस्वरूपविचिन्नावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र
'वददोषां-' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो
दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा संकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा ।
इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम्
(३५-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया
मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणभेदव्युत्पादनाय लावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन-' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं
विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि
निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः
कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनि- 'वामन-' (१०३ पृ.) इत्याद्यां समूललक्ष्यलक्षणा-
न्वेषणपूर्वकं सनाकलनीया । तत्र किरात-भ्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा
अप्युद्देश्या । साधारणद्वीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-
वेदिनिरवश्यमनुसंधेयाः । स्वदारगुह्यर्थमनुरागेज्जितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि ।
उत्र शिल्पिन्याद्या अनिचंधाविका भवन्तीति वात्स्यायनसंनतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.) ।
एतानादीनां स्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव ।
उत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनादृते- स्थापननितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्रासङ्गं
दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किं बहुना,
प्रधानं नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामद्यादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजा-
ज्ञानमन्वेषां चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न
तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतनुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता
प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्यादिकलं पुनश्च लभ्येत तर्हि दर्शनोत्तमवित्तवि-
षयजातानां परीक्षा नैतिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पादित । अति दुर्लभे चित्र-
मिति न्यायात् । श्रौतता हॉल्लसाहित्येन दशरूपकेण सह तदुपकरणे येऽप्याद्याः
(१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाहभूः ॥
 गुणदोषानुपद्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव त्रिष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

शब्द	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	शब्द	पृष्ठस्य
दैन्यम्	भावपदनिराजि. ...	१६७
श्रमः ...	१४७	१२	रसभेदा ...	१६७
मदः ...	१४८	७	तत्र, शृङ्गारः ..	१६८
जडता ..	१४८	१४	विप्रलम्भ	} ... १६९
उग्रता ...	१४९	७	सभोग.	
मोहः ...	१५०	३	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०
विवोध ...	१५०	११	विप्रलम्भभेदाः ...	१७०
स्वप्नः ...	१५१	३	तत्र, पूर्वरागः	१७०
अपस्मार.	१५१	११	कामदग्नाः ...	१७१
गर्वः ..	१५२	८	तत्र, मरणे विशेषः	१७३
मरणम् ...	१५२	१३	कामदशासु विशेष	१७४
आलस्यम्...	१५२	२	पूर्वरागभेदः ...	१७४
अनर्प ...	१५२	७	मान } ...	} ... १७४
निद्रा ...	१५४	५	कोप.	
अवहित्वा ..	१५४	११	ईर्ष्यामान	१७६
अत्युक्त्यम्	१५५	२	मानभ्रतोपादा.	१७७
उन्नाद ...	१५५	८	प्रवासः ...	१७७
रक्षा ...	१५६	२	दश कामदशा	१७८
सृष्टि ...	१५७	२	प्रवासभेदा	१७८
मतिः ..	१५७	१०	वरणविप्रलम्भ	१८०
व्याधि ...	१५८	२	सभोग	१८१
ब्रान ...	१५८	८	सभोगभेदाः ...	१८२
प्रीति ...	१५८	१२	हास....	१८३
रुपं ...	१५९	५	हास्यभेदा	१८३
अमूला ...	१६०	८	वरण	१८४
विपाद ...	१६०	५	वरणविप्रलम्भ	१८४
रति. ...	१६०	११	दारपदम्	१८५
चपलता ...	१६१	६	द्वन्द्वः ...	१८५
मत्ति ...	१६१	१४	द्वन्द्वः ...	१८६
विन्ता ...	१६२	८	द्वन्द्वः ...	१८६
विन्द ...	१६२	१६	द्वन्द्वः ...	१८७
संगति...	१६२	५	द्वन्द्वः ...	१८७
विन्द ...	१६४	७	द्वन्द्वः ...	१८७
विन्द ...	१६४	९	द्वन्द्वः ...	१८७
विन्द ...	१६५	९	द्वन्द्वः ...	१८७
विन्द ...	१६५	९	द्वन्द्वः ...	१८७
विन्द ...	१६५	९	द्वन्द्वः ...	१८७

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
जौदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	१
नायिकानेदाः	१०७	४	प्रगतभता	१३०	१
सखी... ..	१०७	९	जौदार्यम्	१३०	१
सुग्धा.	१०८	३	धैर्यम्... ..	१३१	१
मध्या... ..	११०	४	लीला... ..	१३१	११
प्रगतमा	१११	३	विलासः	१३२	२
मध्या धीरा	} ११३	७	विच्छित्ति.	१३२	१०
मध्या धीराधीरा			विश्वोकः	१३३	२
मध्याधीरा			किलकिचित्तम्	१३३	९
प्रगभा धीरा... ..	११४	८	मोहायितम्	१३४	२
प्रगभा धीराधीरा	११४	१६	कुट्टमितम्	१३४	८
प्रगभाधीरा	११५	४	विभ्रमः	१३४	१६
नेदाध्यानम्	११५	७	ललितम्	१३५	१
घुलटा	११६	२	मदः	१३५	११
दन्वा... ..	११६	११	विहृतम्	१३६	४
वेश्या	११७	३	तपनम्	१३६	८
नेदाध्यानम्	१२०	२	मौग्यम्	१३७	२
स्या पीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेपः	१३७	१
सतिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
धनिमार्गिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	१
धनिमार्गिकानेदाः	१२१	३	चकितम्	१३८	३
धनिमार्गस्थानानि	१२१	११	कैठिः... ..	१३८	११
कट्टान्नगिना	१२२	३	सुग्धाकन्ययोरनुरागेदितानि	१३९	३
रिप्रयव्या	१२२	१०	मर्वासानुरागेदितानि	१३९	१
प्रेषितभर्तृका... ..	१२२	१५	दृग.	१४१	१
वाचयव्या	१२३	६	द्वीगुणाः	१४२	३
विश्वोच्छ्रितः	१२३	१३	प्रतिनायकः	१४२	८
नेदाध्यानम्	१२८	६	सदीपनविभावा	१४२	११
नयिकाकेदारः	१२९	२	अनुभावा.	१४३	८
नय. नय.	१२८	३	सात्त्विकाः	१४४	३
नय	१२८	८	नय, मन्मादय.	१४४	१
हेतु	१२८	१६	सन्मार्गिना लक्षणाणि	१४४	१०
शोभा	१२९	७	अनिचारिण	१४६	२
कान्ति.	१२९	१०	नय, निवेदः	१४६	११
हेतु	१२९	१६	अप्रेतः	१४७	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदानिरक्ति. ...	१६७	६
श्रमः	१४८	७	रत्नमेदा.	१६८	५
मदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार.	१६९	२
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ	} ...	१६९
उग्रता	१५०	३	संभोग.		
मोह.	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विवोधः	१५१	३	विप्रलम्भमेदाः ...	१७०	४
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१७०	६
अपत्सारः	१५२	८	कानदशाः	१७१	४
गर्वः	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेषः ...	१७३	२
भरणम्	१५३	२	कानदशास्तु विशेषः	१७४	६
आलस्यम्	१५३	७	पूर्वरागमेदः	१७४	९
लनये.	१५४	५	मानः	}	१७४
मित्रा	१५४	११	कोपः		
अवहित्या	१५५	२	ईर्ष्यामानः	१७६	८
औत्सुक्यम्	१५५	८	मानभङ्गोपायाः ...	१७७	७
उन्माद.	१५६	२	प्रवासः	१७७	१६
शङ्का	१५७	२	दश कानदशाः	१७८	४
सृष्टिः	१५७	१०	प्रवासमेदा	१७८	१७
भक्ति.	१५८	२	कृत्वाविप्रलम्भ	१८०	८
व्याधिः	१५८	८	संभोग.	१८१	६
त्रासः	१५८	१२	संभोगमेदाः	१८२	४
ब्रीडा	१५९	५	हास्यः... ..	१८३	२
हर्ष.	१५९	८	हास्यमेदाः	१८३	८
असूया	१६०	५	कृत्वा.	१८४	१५
विषादः	१६०	११	कृत्वाविप्रलम्भात्कृत्वास्तु मे-		
धृति.	१६१	६	दाख्यानम्	१८५	१३
अपलता	१६१	१४	रौद्रः	१८६	२
ग्लानिः	१६२	८	युद्धवीरात्कृत्वास्तु मेदाख्या-		
चिन्ता	१६२	१६	नम्	१८७	२
वितर्क.	१६३	५	वीर.	१८७	४
संचारिभावः	१६४	५	दानवीरः	}	१८७
स्थायिभाव.	१६४	९	धर्मवीर.		
स्थायिभावमेदाः ...	१६५	२	युद्धवीरः		
स्थायिभावनेदलक्षणानि	१६५	५	दयावीरः		१०

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
औदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगल्भता	१३०	११
सखी... ..	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१६
मुग्धा... ..	१०८	३	धैर्यम्... ..	१३१	४
मध्या... ..	११०	४	लीला... ..	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	विलासः	१३२	२
मध्या धीरा	} ११३	७	विच्छित्ति	१३२	१०
मध्या धीराधीरा			विश्वोकः	१३३	२
मध्याधीरा			किलकिचितम्	१३३	९
प्रगल्भा धीरा... ..	११४	८	मोहायितम्	१३४	२
प्रगल्भा धीराधीरा	११४	१६	कुट्टमितम्	१३४	८
प्रगल्भाधीरा	११५	४	विभ्रम.	१३४	१६
भेदाध्यायनम्	११५	७	ललितम्	१३५	७
कुलटा	११६	२	मदः	१३५	११
कन्या... ..	११६	११	विहृतम्	१३६	४
पेश्या... ..	११७	३	तपनम्	१३६	९
भेदाध्यायनम्	१२०	२	मौग्यम्	१३७	२
स्वाधीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेप	१३७	८
चण्डिका	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
अभिभारिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	१
अभिभारिकाभेदाः	१२१	३	चकितम्	१३८	१
अभिभारिकाभ्यानानि	१२१	११	केलि.... ..	१३८	११
कलशान्वरिता	१२२	३	मुग्धाकन्ययोरनुरागेद्वितानि	१३९	२
विप्रवृत्ता	१२२	१०	सर्वाभामनुरागेद्वितानि	१३९	३
प्रेषितभर्तृका... ..	१२२	१५	द्वय.	१४१	३
दास्यवृत्ता	१२३	६	दूतीगुणाः	१४२	६
निर्दोषचण्डिका	१२३	१३	प्रतिनायकः	१४२	११
भेदाध्यायनम्	१२८	६	उदीपनविभावा.	१४२	६
अभिभारिका	१२९	२	अनुमात्रा.	१४३	७
भर्तृका	१२८	२	मान्द्विधाः	१४४	७
रत्न	१२८	८	तत्र, नन्मादय.	१४४	७
रेखा	१२८	१६	नन्मादीना लक्षणानि	१४४	७
शेखर	१२९	५	व्यभिचारिण	१४६	७
दण्ड	१२९	१०	तत्र, निवेदः	१४६	७
दण्ड	१२९	१६	शार्दूलः	१४७	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्ति		पृष्ठस्य	पङ्क्ति
औदार्यम्	१०७	०	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगतभता	१३०	११
खत्री	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१२
मुग्धा	१०८	३	धैर्यम्	१३१	२
मध्या...	११०	४	लीला	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	विलाम	१३२	०
मध्या धीरा	} ११३	७	विच्छिन्ति	१३२	१०
मध्या धीरावीरा			विश्वोक्त	१३३	२
मध्यावीरा			किलकिञ्चित्तम् ..	१३३	९
प्रगतभा वीरा	११४	८	मोहायिनम्	१३४	२
प्रगतभा धीरावीरा	११४	१६	कुट्टमिनम्	१३४	८
प्रगतभा वीरा	११५	४	विभ्रम	१३४	१४
भेदाख्यानम्	११५	७	ललितम्	१३५	-
कुलटा	११६	२	मद	१३५	११
कन्या... ..	११६	११	विह्वलम्	१३६	४
वेश्या	११७	३	तपनम्	१३६	९
भेदाख्यानम्	१२०	२	मौग यम्	१३७	२
स्वाधीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेप	१३७	८
खण्डिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
अभिसारिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	-
अभिसारिकाभेदा	१२१	३	चकितम्	१३८	-
अभिसारस्थानानि	१२१	११	केलि	१३८	११
कलहान्तरिता	१२२	३	मुग्धाकन्ययोरनुरागेक्षितानि	१३९	१
विप्रलब्धा	१२२	१०	सर्वाभामनुरागेक्षितानि	१३९	६
प्रोपितभर्तृका	१२२	१५	दृश्य	१४१	६
वासकसञ्जा	१२३	०	दृतीगुणा	१४२	३
विरहोत्कण्ठिता	१२३	१३	प्रतिनायक	१४२	८
भेदाख्यानम्	१२८	-	उद्दीपनविभावा	१४२	११
नायिकालक्षारा	१२७	२	अनुभावा	१४३	८
तत्र, भाव	१२८	२	मात्स्विका	१४४	२
हाव	१२८	८	तत्र, न्मम्भादय	१४४	७
हेला	१२८	१६	न्मम्भादीना लक्षणानि	१४४	१०
शोभा	१२९	५	अभिचारिण	१४६	२
कान्तिः	१२९	१०	तत्र, निर्वेद	१४६	१२
दीप्ति	१२९	१६	आवेग	१४७	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदानिरुक्तिः ...	१६७	६
धर्मः	१४८	७	रत्ननेदा	१६८	५
नदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार....	१६९	२
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ } ..	१६९	१५
उग्रता	१५०	३	सभोग. }		
मोह.	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विदोष.	१५१	३	विप्रलम्भनेदाः ...	१७०	४
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वराग	१७०	६
अपस्तार ..	१५२	८	कामदद्या ...	१७१	४
गर्व.	१५२	१३	तत्र, नरणे विशेष. ...	१७३	२
नरणां	१५३	२	कामदद्यास्तु विशेष	१७४	६
आलस्यम्... ..	१५३	७	पूर्वरागनेद. ...	१७४	९
अमर्षे	१५४	५	मान }		
निद्रा	१५४	११	कोप. }	१७४	१६
अदहित्या ..	१५५	२	ईर्ष्यामानः ...	१७६	८
असुखम्	१५५	८	मानभोपादाः ...	१७७	७
उन्माद	१५६	२	प्रदास.	१७७	१६
शृङ्गा	१५७	२	दश कामदद्या. ...	१७८	४
रक्षति	१५७	१०	प्रदासनेश.	१७८	१७
मतिः	१५८	२	वरपदिप्रदानम् ...	१८०	८
व्याधि	१५८	८	रत्ननेदा.	१८१	६
प्रास	१५८	१२	रत्ननेदः	१८२	४
प्रीति	१५९	५	एत्य	१८२	६
हर्षे	१५९	८	एत्यनेदः	१८२	८
असुखम्	१६०	५	हरण	१८४	१०
असुखम्	१६०	११	हरणद्विरन्तरावगम्य नै-		
असुखम्	१६१	६	दरानाम् ..	१८५	१०
असुखम्	१६१	१४	रत्ननेदः	१८६	२
असुखम्	१६२	८	रत्ननेदः	१८६	२
असुखम्	१६२	१६	रत्ननेदः	१८७	३
असुखम्	१६२	५	रत्ननेदः	१८७	४
असुखम्	१६४	५	रत्ननेदः	१८७	४
असुखम्	१६४	९	रत्ननेदः	१८७	४
असुखम्	१६५	३	रत्ननेदः	१८७	४
असुखम्	१६५	८	रत्ननेदः	१८७	४

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
औदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगल्भता	१३०	११
खल्ली... ..	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१
मुग्धा.	१०८	३	धैर्यम्	१३१	४
मध्या... ..	११०	४	लीला.	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	विलासः	१३२	२
मध्या धीरा	} ११३	७	विच्छिन्ति	१३२	१०
मध्या धीराधीरा			विश्वोकः	१३३	२
मध्याधीरा			किलकिञ्चित्	१३३	९
प्रगल्भा धीरा... ..	११४	८	मोहायितम्	१३४	२
प्रगल्भा धीराधीरा	११४	१६	कुट्टमितम्	१३४	८
प्रगल्भा धीरा	११५	४	विभ्रम.	१३४	१४
भेदाख्यानम्	११५	७	ललितम्	१३५	-
कुलटा	११६	२	मद	१३५	११
कन्या... ..	११६	११	विहतम्	१३६	४
वेश्या... ..	११७	३	तपनम्	१३६	९
भेदाख्यानम्	१२०	२	मौग्ध्यम्	१३७	२
स्वाधीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेप.	१३७	८
रुण्डिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
अभिसारिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	-
अभिसारिकाभेदाः	१२१	३	चकितम्	१३८	४
अभिसारस्थानानि	१२१	११	केलि.... ..	१३८	१४
कलहान्तरिता	१२२	३	मुग्धाकन्ययोरनुरागेक्षितानि	१३९	२
विप्रलब्धा	१२२	१०	सर्वासामनुरागेक्षितानि	१३९	९
प्रोषितभर्तृका... ..	१२२	१५	दूत्य.	१४१	६
वासकसञ्जा	१२३	६	दूतीगुणाः	१४२	३
विरहोत्कण्ठिता	१२३	१३	प्रतिनायकः	१४२	८
भेदाख्यानम्	१२८	६	उद्दीपनविभावा.	१४२	११
नायिकालंकारा.	१२७	२	अनुभावाः	१४३	८
तत्र, मात्र.	१२८	२	सात्त्विका.	१४४	३
हाव.	१२८	८	तत्र, नन्मभादय.	१४४	४
हेला	१२८	१६	स्तम्भादीना लक्षणानि	१४४	१०
शोभा	१२९	५	व्यभिचारिण.... ..	१४६	२
कान्तिः	१२९	१२	तत्र, निर्वेदः	१४६	१२
कीर्ति.	१२९	१६	आवेग.	१४७	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	पृष्ठस्य पङ्क्ति
भयानक	१८९	१६	गुणीभूतव्यङ्ग्याय मेदनि-
बीभत्स	१९०	९	ररणम् ... २३८
अद्भुत	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—
शान्त ...	१९२	४	व्यञ्जनाम्वरूपम् २५१
दयावीराच्छान्तस्य मेदा-			अभिनातो व्यञ्जनाया पा-
ख्यानम् ...	१९३	०	र्थयगे हेतव . २५७
शान्तस्य रमत्वस्थापनम्	१९३	११	अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-
वत्सल . . .	१९४	१४	पादनंऽऽमत्वनिरूपणम् २६०
रसाना मियो विरोधाख्यानम्	१९५	१५	रमादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-
भाव	१९७	३	स्याक्षमत्वप्रतिपादनम् २६२
रसाभासभावाभासौ ...	१९९	१०	व्यञ्जनोपसहार ... २७१
अनौचित्यदर्शनम् ...	१९९	१८	षष्ठपरिच्छेदे—
भावशान्त्यादि ...	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यश्रव्यमेदां २७२
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकसंज्ञाकारणम् .. २७२
काव्यमेदौ	२०६	३	अभिनय ... २७२
अभिधामूलध्वनि	}	३	रूपकमेदा . २७३
लक्षणामूलध्वनि			उपरूपकमेदा २७३
लक्षणामूलध्वनेर्भेदा .	२०८	२	नाटकलक्षणम् ... २७३
अभिधामूलध्वनेर्भेदा ..	२१०	१२	अङ्कलक्षणम् २७५
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-			गर्भाङ्कलक्षणम् ... २७६
त्रैविध्यम्	२११	१०	नाटकरचनापरिपाटी.. २७६
शब्दशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			पूर्वैरङ्ग २७६
द्वैविध्यम् ...	२१२	५	नान्द्या आवश्यकत्वम् २७७
अर्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			नान्दीस्वरूपम् २७८
द्वादशमेदा	२१४	९	नान्द्यनन्तरेतिकर्तव्यता २८२
शब्दार्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्यै-			भारतीवृत्ति . २८३
कविधत्ताख्यानम्	२२०	४	भारतीवृत्तेरद्धानि २८३
ध्वनेरष्टादशविधत्वनिरू-			आमुस (प्रस्तावना) २८३
पणम्	२२१	३	प्रस्तावनामेदा .. २८४
अर्थशक्तयुद्धवध्वने प्रव-			उद्धृत्य(त)क .. २८४
न्वेऽतिदेशः ...	२२९	७	कथोद्धात . .. २८५
द्वादशादिष्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-			प्रयोगातिशय .. २८६
स्याख्यानम् ...	२३१	१	प्रवर्तकम् ... २८७
निमेदाख्यानम् ...	२३३	८	अवलगितम् ... २८७
... २३८		२	नसकुट्टमितिनिरूपणम् २८७

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
बस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
प्रासदिकबस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिष्कारः	३०२	६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिचयात्	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा ...	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषना	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
अष्टावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसन्धिमेदा.	३०५	११
अङ्गमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अङ्गमुखे मतनेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नमं	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नमंयुतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
वारम्भः	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोग. (फलागमः)	२९९	३	गर्मसन्धिनेदाः	३१०	२
सन्धि.	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
सन्धिनेदाः	२९९	१३	मार्गः	३१०	११
तत्र, मुखम्	२९९	१६	रूपम्...	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्म ...	३००	५	क्रमः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	सप्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहतिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
मुखसन्धिनेदा.	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
भयानकं	१८९	१४
बीभत्सं	१९०	९
अद्भुतं	१९१	४
शान्तं	१९२	४

दयावीराच्छान्तस्य भेदा-

ख्यानम्	१९३	२
शान्तस्य रमलस्थापनम्	१९३	११
वत्सल	१९४	१४
रमाना मियो विरोधाख्यानम्	१९५	१५
भाव'	१९७	३
रसाभामभावाभासौ ...	१९९	१०
अर्नाचिलदर्शनम् ...	१९९	१४
भावशान्त्यादिः ...	२०२	१२

चतुर्थपरिच्छेदे—

वाच्यभेदा	२०६	३
अभिधामूलध्वनिः } लक्षणामूलध्वनिः }	...	३
लक्षणामूलध्वनेभेदा ...	२०८	२
अभिधामूलध्वनेभेदा ...	२१०	१२
मलक्षकमव्यङ्ग्यस्य ध्वने- नैविध्यम्	२११	१०
शब्दशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य द्वैविध्यम्	२१२	५
अर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य द्वैविध्यमेदा. ..	२१४	९
शब्दाशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य- कविबन्ध्यायानम्	२२०	४
ध्वनेऽशक्त्युद्भवव्यङ्ग्य- पणम्	२२१	३
अशक्त्युद्भवध्वने प्रव- न्नेऽतिदेश. ...	२२९	७
प्रवन्नेऽतिदेश- मन्त्रानाम्	२३१	१
ध्वनेऽशक्त्युद्भवध्वने प्रवन्नेऽतिदेश. ...	२३३	८
प्रवन्नेऽतिदेश- प्रवन्नेऽतिदेश. ...	२३८	२

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदनि-

रूपणम् २३८

पञ्चमपरिच्छेदे—

व्यञ्जनास्वरूपम् ...	२५१
अभिधातो व्यञ्जनायाः पा- र्थक्ये हेतवः ...	२५७
अभिधालक्षणयो रसादिप्रति- पादनेऽक्षमलनिरूपणम्	२६०
रसादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान- स्याक्षमलप्रतिपादनम्	२६२
व्यञ्जनोपसंहारः ...	२७१

षष्ठपरिच्छेदे—

काव्यस्य दृश्यश्रव्यभेदा	२७२
रूपकसंज्ञाकारणम् ...	२७२
अभिनय.	२७२
रूपकभेदा.	२७३
उपरूपकभेदा.	२७३
नाटकलक्षणम्	२७३
अङ्कलक्षणम्	२७५
गर्भाङ्कलक्षणम्	२७६
नाटकरचनापरिपाटी ...	२७६
पूर्वेरङ्ग.	२७६
नान्द्या आवश्यकत्वम्	२७७
नान्दीस्वरूपम्	२७८
नान्द्यनन्तरेतिकर्तव्यता	२८२
भारतीवृत्ति	२८३
भारतीवृत्तेरङ्गानि	२८३
आमुग्य (प्रस्तावना) ...	२८३
प्रस्तावनाभेदाः	२८४
उद्घात्य(त)क	२८४
कथोद्घात.	२८५
प्रयोगातिशय.	२८६
प्रवर्तकम्	२८७
अत्रलनितम्	२८७
नम्यदृष्टमितिनिरूपणम्	२८७

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
बल्लुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपशेषः	३०१	१८
प्रासदिकबल्लुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिन्धासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	दुक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषना	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
बद्धावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसधिनेदाः	३०५	११
बद्धमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
बद्धमुखे नतनेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
सर्धप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नर्म	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नर्मद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्दावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
वारम्भः	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
प्रास्ताशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
निप्रताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलानम्.)	२९९	३	गर्मसधिनेदाः	३१०	२
सधिः	२९९	९	तत्र, बभूताहरणम्	३१०	५
सधिनेदाः	२९९	१३	मार्गः	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्...	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	लदाहरणम्	३१०	१९
गर्मः	३००	५	क्रमः	३११	६
विनर्ताः	३००	१६	संग्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहारिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
सुखसधिनेदाः	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
भयानक	१८९	१४
बीजम्	१९०	९
... ..	१९१	४
... ..	१९२	४
दशदिशाच्छान्दस्य भेदा-		
शान्तम्	१९३	२
... ..	१९३	११
... ..	१९४	१४
... ..	१९५	१५
... ..	१९७	३
... ..	१९९	१०
... ..	१९९	१६
... ..	२०२	१२
चतुर्थपरिच्छेदे—		
... ..	२०६	३
... ..	२०७	३
... ..	२०८	२
... ..	२१०	१२
... ..	२११	१०
... ..	२१२	७
... ..	२१६	९
... ..	२२०	६
... ..	२२१	३
... ..	२२२	३
... ..	२२३	३
... ..	२२६	३
... ..	२३१	१
... ..	२३३	६
... ..	२३६	३

	पृष्ठस्य
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदि-	
रूपणम्	२३८
पञ्चमपरिच्छेदे—	
व्यञ्जनास्वरूपम्	२५१
अभिधातो व्यञ्जनाया पा-	
र्थस्य हेतवः	२५७
अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-	
पादनेऽक्षमलनिरूपणम्	२६०
रसादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-	
स्याक्षमलप्रतिपादनम्	२६२
व्यञ्जनोपसहारः	२७१
षष्ठपरिच्छेदे—	
काव्यस्य दृश्यश्रव्यभेदा	२७२
रूपकसन्नाकारणम्	२७२
अभिनय	२७२
रूपकभेदा.	२७३
उपरूपकभेदाः	२७३
नाटकलक्षणम्	२७३
अदृढलक्षणम्	२७५
गमादृढलक्षणम्	२७६
नाटकचरुनापरिपाटी	२७६
पूर्वगतः	२७६
नान्या आवश्यकत्वम्	२७७
नान्दीमन्वयम्	२७८
नान्यनन्तरेतिकर्तव्यता	२८०
भारतीयुक्ति	२८३
भारतीयुक्तेरज्ञानि	२८३
आद्युक्तं (प्रस्तावना)	२८३
प्रस्तावनाभेदा.	२८६
उद्देश्य(त)कः	२८६
कथोद्देश्य	२८९
प्रयोगपरिच्छेद	२८९
प्रवर्तकम्	२८९
अवर्तकम्	२८९
... ..	२८९

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेप.	३०१	१८
प्रासादिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः ...	३०२	६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिन्चासः ...	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम् ...	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम् ...	३०४	१
कविशिक्षा ...	२९१	११	विधानम् ...	३०४	९
अर्थोपक्षेपका ...	२९२	१६	परिभाषणा ...	३०४	१५
विष्कम्भकः ...	२९३	१	उद्भेदः ...	३०४	१९
प्रवेशकः ...	२९३	८	करणम् ...	३०५	४
चूलिका ...	२९३	१३	भेदः ...	३०५	७
अङ्गावतारः ...	२९४	४	प्रतिमुखसंधिभेदा.	३०५	११
अङ्गमुखम् ...	२९४	९	तत्र, विलास.	३०५	१६
अङ्गमुखे मतभेदः ...	२९४	१४	परिसर्पः ...	३०६	३
कविशिक्षा ...	२९५	३	विधुतम् ...	३०६	७
अर्थप्रकृतय. ...	२९५	१५	तापनम् ...	३०६	१०
बीजम् ...	२९५	१९	नमं ...	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नमंयुतिः ...	३०७	८
पताका (वृत्तम्) ...	२९६	९	प्रगमनम् ...	३०७	१४
प्रकरी... ..	२९७	९	विरोधः ...	३०८	३
कार्यावस्था ...	२९८	३	पर्युपासनम् ...	३०८	६
वारम्भः ...	२९८	६	पुष्पम्... ..	३०८	१०
प्रयत्नः ...	२९८	९	वज्रम्... ..	३०८	१६
प्राप्त्याशा ...	२९८	१४	उपन्यासः ...	३०८	२०
नियताप्तिः ...	२९८	१८	वर्णसंहारः ...	३०९	७
फलयोगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिभेदा.	३१०	२
सधिः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम् ...	३१०	५
सधिभेदाः ...	२९९	१३	मार्गः... ..	३१०	११
तत्र, सुखम् ...	२९९	१६	रूपम्... ..	३१०	१५
प्रतिमुखम् ...	२९९	१९	उदाहरणम् ...	३१०	१९
गर्भ.	३००	५	ऋनः ...	३११	६
विमर्शः ...	३००	१६	संप्रहः ...	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	अनुमानम् ...	३११	१५
सुखसंधिभेदा. ...	३०१	१४	प्रार्थना ...	३१२	६

	पृष्ठा	पङ्क्ति	पुस्तक	पङ्क्ति
भयानक	१८१	१४	गुणीभूतव्याख्यान भेदनि-	
वीभत्स .. .	१९०	९	रामम् .	२३८
अद्भुत .	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—	
शान्त .	१९२	४	रूपनामकम्	२५१
दयावीगच्छान्तम्य भेदा-			गभिः तौ रचनाया पा-	
ख्यानम्	१९३	७	गणय हेतव	२५७
शान्तम्य रमत्वस्थापनम्	१९३	११	अभिधातुभणयो रमादिप्रति-	
वत्सल .. .	१९४	१४	पाःनेऽ (म-ननिष्पणम् २:०	
रसाना मिथो विरोधाख्यानम्	१९५	१९	रमादियत्तात्पानेऽनुमान-	
भाव .	१९७	३	स्याक्षम प्रतिपादनम्	२३२
रसाभामभावाभार्मा ..	१९९	१०	व्य तौ ताम्शर .	२७१
अनौचित्यदर्शनम् ...	१९९	१४	षष्ठपरिच्छेदे—	
भावशान्त्यादि ...	२०२	१२	काव्यस्य श्यथ्रव्यभेदा	२७२
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकमशा कारणम् .	२७२
काव्यभेदा	२०६	३	अभिनय .. .	२७२
अभिधामूलध्वनि } .	२०७	३	रूपकभेदा .	२७३
लक्षणामूलध्वनि } .	२०७	३	उत्तरकभेदा	२७३
लक्षणामूलध्वनेर्भेदा	२०८	२	नाटफलक्षणम् ...	२७३
अभिधामूलध्वनेर्भेदा	२१०	१२	अङ्गलक्षणम्	२७५
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-			गर्भाङ्गलक्षणम् ...	२७६
स्रैविध्यम् ...	२११	१०	नाटकरचनापरिपाटी	२७६
शब्दशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			पूवरत्न	२७६
द्वैविध्यम् .	२१२	७	नान्या आवश्यकफलम्	२७७
अर्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			नान्दीस्वहम्	२७८
द्वादशभेदा	२१४	९	नान्यनन्तरेति कृतव्यना	२८२
शब्दार्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्ये-			भारतीवृत्ति	२८३
कविधत्वाख्यानम्	२२०	४	भारतीवृत्तेरज्ञानि	२८३
ध्वनेरष्टादशविवलनिरु-			आमुस (प्रस्तावना)	२८३
पणम्	२२१	३	प्रस्तावनाभेदा	२८४
अर्थशक्तयुद्धवध्वने प्रव-			उद्धाल्य(त)क	२८४
न्धेऽतिदेश ...	२२९	७	कथोद्धात	२८५
पदाशादिध्वसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-			प्रयोगातिशय	२८६
स्याख्यानम् ...	२३१	१	प्रवर्तकम् . . .	२८७
ध्वनिभेदाख्यानम् ...	२३३	८	अवलगितम् .	२८७
गुणीभूतव्यङ्ग्यम् .	२३८	२	नखकुट्टमितनिरुपणम्	२८७

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
श्रासपिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिहरः	३०२	६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिन्धासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा ...	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषणा	३०४	१५
विष्कम्भकः ...	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः ...	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका ...	२९३	१३	नेदः ...	३०५	७
अष्टावतारः ...	२९४	४	प्रतिमुखसंधिनेदाः	३०५	११
अष्टमुखम् ...	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अष्टमुखे मतनेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा ...	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतयः ...	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम् ...	२९५	१९	नर्म ...	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नर्मद्युति.	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था ...	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
वारम्भः ...	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः ...	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
प्राप्त्याशा ...	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः ...	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोग. (फलागम.)	२९९	३	गर्मसंधिनेदा.	३१०	२
संधिः ...	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
संधिनेदाः ...	२९९	१३	मार्गः...	३१०	११
तत्र, मुखम् ...	२९९	१६	रूपम् ...	३१०	१५
प्रतिमुखम् ...	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्म ...	३००	५	ऋमः ...	३११	६
विमर्शः ...	३००	१६	संग्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
सुखसंधिनेदाः	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

पं.	विवरण	पृष्ठ	पं.	विवरण	पृष्ठ
...	उनाद. ...	३३६	१	लक्ष्मा ...	३४१
...	दद्यात्. ...	३३६	२	गर्वः ...	३४५
...	दुप्यवर्क ...	३३७	३	उद्यमः ...	३४५
...	पदोच्चय. ...	३३७	४	आश्रय. ...	३४५
...	निर्दानम् ...	३३७	५	उत्प्राग्नम् ...	३४५
...	अभिप्राय. ...	३३८	६	स्पृहा ...	३४६
...	प्राप्ति ...	३३८	७	धोम. ...	३४६
...	निवार ...	३३८	८	पश्चात्तापः ...	३४६
...	रिष्टम् ...	३३८	९	उपपत्ति ...	३४६
...	उपरिष्टम्... ..	३३८	१०	आदांसा ...	३४६
...	उपातिपात ...	३३९	११	उप्यवसाय. ...	३४७
...	उपाविशय ...	३३९	१२	विसर्प ...	३४७
...	निरीपणम् ...	३३९	१३	उपेतः ...	३४७
...	निरीपि ..	३४०	१४	उत्तेजनम्... ..	३४७
...	निरीपि ...	३४०	१५	परीवादः... ..	३४७
...	प्रर ...	३४०	१६	नीति ...	३४८
...	निरीपय ...	३४०	१७	अभिरीपणम् ...	३४८
...	द रिप्यम् ...	३४०	१८	प्रोत्साहनम् ...	३४८
...	अनुद ...	३४१	१९	रादानम् ...	३४८
...	गणा ...	३४१	२०	अभिन्न ...	३४९
...	गर्वपति ...	३४१	२१	अनुदकेनम् ...	३४९
...	गर्वेणम् ...	३४१	२२	अनुदकेनम् ...	३४९
...	प्रशय ...	३४१	२३	अनुदकेनम् ...	३४९
...	प्रसिद्धि ...	३४१	२४	अनुदकेनम् ...	३४९
...	गर्वयम् ...	३४१	२५	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	२६	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	२७	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	२८	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	२९	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३०	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३१	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३२	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३३	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३४	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३५	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३६	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३७	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३८	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	३९	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४०	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४१	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४२	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४३	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४४	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४५	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४६	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४७	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४८	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	४९	अनुदकेनम् ...	३४९
...	अनुदकेनम् ...	३४१	५०	अनुदकेनम् ...	३४९

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
क्षितिः	३१२	१४
त्रो (तो) टकम्	३१२	१८
अधिवलम्	३१३	३
उद्वेगः	३१३	६
विद्रवः	३१३	१०
विमर्शसधिभेदाः	३१३	१४
तत्र, अपवादः	३१३	१७
सफेटः	३१४	३
व्यवसायः	३१४	११
द्रवः	३१४	१५
द्युतिः	३१५	३
शक्तिः	३१५	९
प्रसङ्गः	३१५	१६
खेदः	३१६	९
प्रतिषेधः	३१६	१६
विरोधनम्	३१७	५
प्ररोचना	३१७	११
आदानम्	३१८	१
छादनम्	३१८	८
निर्वेहणसधिभेदाः	३१८	१४
तत्र, सविः	३१८	१९
विबोधः	३१८	२३
प्रथनम्	३१९	७
निर्णयः	३१९	१२
परिभाषणम्	३१९	२०
कृतिः	३२०	३
प्रसादः	३२०	७
आनन्दः	३२०	९
समयः	३२०	१२
गृह्यः	३२०	१५
भाषणम्	३२०	२२
पूर्ववाक्यम्	३२१	२
काव्यसंहारः	३२१	५
प्रशस्तिः	३२१	७
पु.पद्यज्ञोपसंहारः	३२१	१८

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
फलनिरूपणम्	३२२	
अङ्गप्रशंसा	३२२	
रसव्यक्तयसुरोधेनाज्ञाना संनिवेशरूपणम्	३२२	
वृत्तयः	३२३	
तत्र, कैशिकी	३२३	
कैशिक्या अज्ञानि	३२३	
तत्र, नर्म	३२३	
नर्मस्फूर्जः	३२४	
नर्मस्फोटः	३२५	
नर्मगर्भः	३२५	
साल्मती	३२५	
साल्मत्या अज्ञानि	३२६	
तत्र, उत्थापकः	३२६	
सांघाल्यः	३२६	
संलापः	३२६	
परिवर्तकः	३२७	
आरभटी	३२७	
आरभट्या अज्ञानि	३२७	
तत्र, वस्तुत्थापनम्	३२७	
सफेटः	३२७	
सक्षितिः	३२८	
अवपातनम्	३२९	
नाट्योक्तयः	३२९	
नामकरणम्	३३०	
नाट्यपरिभाषा	३३१	
भाषाविभागः	३३२	
पद्मत्रिंशत्क्षणादीनामा- ख्यानम्	३३४	
लक्षणासुदेशः	३३४	
तत्र, भूषणम्	३३५	
अक्षरसंघातः	३३५	
शोभा	३३५	
उदाहरणम्	३३६	
हेतुः	३३६	

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः

साहित्यदर्पणः ।

श्रीमद्रामचरणतर्कयोगीशकृतया विद्वत्त्वा समेतः ।

प्रथम परिच्छेद ।

अन्धकारमे निदिग्धेन प्रारिप्सितपरिणमासिक्वागो वाङ्मयाधिष्ठिततया
नाम्नेदेवतायाः नामुत्पन्नमाग्ने—

विद्युत्ति ।

एतद्दर्श, एतद्दर्शिसुखान्तः । एतद्दर्श, एतद्दर्शे विद्वत्प्रदम् ।
रेण प्रिण्णवन्नेपरिणन्ना एतद्दर्शे एतद्दर्शुत्तरे विद्वत्प्रदम् ।
एतद्दर्शे विद्वत्प्रदम् - एतद्दर्शे एतद्दर्शे विद्वत्प्रदम् ।
एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे ।
एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे ।

एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे ।
एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे ।
एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे ।
एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे ।
एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे एतद्दर्शे ।

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य
समम्...	५९५	१	समुच्चयः	६०७
विचित्रम्	५९५	७	समाधिः	६०९
अधिकम्	५९५	११	प्रत्यनीकम्	६०९
अन्योन्यम्	५९६	९	प्रतीपम्	६०९
विशेष.	५९६	१२	मीलितम्	६११
व्याघातः	५९७	१०	सामान्यम्	६११
कारणमाला	५९८	७	तद्गुणः	६१२
मालादीपकम्...	५९८	१२	अतद्गुण.	६१२
एकावली	५९९	२	सूक्ष्मम्	६१३
सार.	५९९	१४	व्याजोक्ति.	६१४
यथासख्यम्	६००	४	स्वभावोक्ति	६१५
पर्याय.	६०१	१	भाविकम्	६१६
परिवृत्तिः	६०२	४	उदात्तम्	६१८
परिसंख्या	६०२	१४	रसवदाद्यलंकाराः	६१८
उत्तरम्	६०४	३	भावोदयाद्यलंकारा.	६१९
अर्थोपत्तिः	६०५	१	ससृष्टिसकरालंकारौ	६२२
विकल्पः	६०५	१३	ग्रन्थालंकारश्लोकौ	६३२

‘त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्’ इति च । निष्पुपुराणेऽपि—

‘काव्यालापाश्च ये कनिष्ठीतकान्परिभ्रमि च ।

शब्दमूर्तिभरसैते पिप्पोरंगा महात्मनः ॥’ इति ।

तेनै तेनुना तस्य हाव्याग सारं निष्पद्यते । एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम् । तत्किञ्चरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षया क्वचिदुद्ध—‘तदशेषो शब्दार्थो

कृतिक्षयन्यतरजनक. सस्कारविशेष ॥ त्रिवर्गो धर्माय हावा । नाट्यमभिन्न प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । गगनात्तः शब्दार्थो इत्यर्थे ॥ कति कास्थं ‘तेन—’ इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन ‘ननु त्रिवर्गकलत्रादि—’ इत्यादि श्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनमन्वयार्थोक्तम् । सम्यक् च प्रयोजनाभिधेययो कार्यकारणभावरूप ॥ कश्चिदिति । काव्यप्रकाशक कारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थः । शब्दार्थाविति । निनिगमन विरहेण उपस्थापकत्वसम्बन्धेनाविशिष्ट शब्द । उपस्थाप्यतामन्वयेन शब्दनिष्ठ शब्दार्थः काव्यमित्यर्थः । अत्र शब्दार्थयोर्निशेषणविशेषभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वान्वा वैचित्र्यविशेषरूपालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वान्वा प्रवानाप्रवानभावो नियामक । न च यत्रोभयोर्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् । बाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्ते । न च तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्वं तत्र व्यवहारानुपपत्ति

1. स्वरूपमिति । वस्तुतो मन्वसेव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण किमपि निर्दुष्ट लक्षण नास्ति । ततः सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि सण्डितानि भवन्ति । अन्यकारैरपि महत्या आरभट्या यलक्षण स्थिरीकृत तदपि लक्ष्यासंग्राहकत्वेन परे सण्डितमेव । तदेतद् यथावमर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसंग्राहक तदेव लक्षण व्यवहार्यम् । तादृक् शब्दार्थानेव । उक्त चाचार्यमद्वेदेन ‘ननु शब्दार्थो काव्य—’ इत्यादि । तत्र शब्दार्थयो परिष्कारका गुणालकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पर्वा लोच्यैव ‘कनिकर्म काव्यमाहुस्तच्छाब्दार्थो वगाहते स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतानि त्युक्त शास्त्रसद्भावः ॥’ इति निबद्धम् । इह आत्मत्वव्याप्यदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकः सारभूतत्वान् । अन्यस्य तु औपचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2. काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव कारिकाकार । तथाहि—‘माला तु पूर्ववत्’ इति काव्यप्रकाशकारिकाया ‘पूर्ववत्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरेकत्व एव वृत्तिमात्रप्रदर्शितमालोपमाया ‘पूर्ववत्’ इति दृष्टान्ततयोपन्यास संगच्छते । ‘मालोपमा’ लक्षिता कारिकाया तु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकारकारिकाकृतोरैक्य स्वयमेव राजा-
देः सूचितम् ॥’ इति सुधासागरे भीमसेनदीक्षिता अपि वदन्ति ॥

क स, ‘अपि’ इति घ पुस्तके नास्ति २ ‘तेन—’ इत्यादि ‘पुन कापि, इति’
लो ग पुस्तके नास्ति ३ ‘तावत्’ ग पुस्तके नास्ति ४ ‘आह’ क ख घ-पुस्तकेऽ
५ ‘अत्र शब्दार्थयो—’ इत्यादि ‘विशेष्यत्वोपगमात्’ इत्यन्तः पाठ पुस्तकान्तरे नास्ति

आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्य देवदत्तेशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्माथर्धर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम्—

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

‘विमलं जलं, नद्या कच्छे महिपश्वरति’ इत्यत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थनान्वयबोधे सति सिद्धे ‘इच्छाविरहात्’ इति न्यायेन ‘कच्छे’ इत्यनेन श्रोतुरन्वयबोधे इच्छाविरह । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा ‘नद्या’ इत्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायादानुपद्गाद्वा ‘कच्छे’ इत्यनेन सवन्वाद्गृहीतवकृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्वयबोधेच्छा संभवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह—आसत्तिरिति । बुद्धे पदार्थोपस्थितेरविच्छेदोऽव्यवधानम् । अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थ । व्यवधानं च कालबाहुत्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च संभवति । तत्राद्यमाह—बुद्धीति । वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे । दिनान्तरेत्यत्यन्तव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवधानेनाप्यनासन्नत्वं बोध्यम् । संगतिर्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलकः । द्वितीयं यथा—‘गिरिभुक्तमग्निमान्देवदत्तेन’ इत्यत्र गिरिरग्निमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति वाक्यार्थबोधद्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमानुयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्या अग्निमानिति पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् । प्रकृतोपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यवधानेत्वासत्तिरस्त्येव । तेन ‘अध्वेन ग्रामं गच्छति’ इत्यादौ ग्रामपदार्थोपस्थितिव्यवधानेऽपि अश्वपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहृतैव । स्वार्थबोधसमाप्तत्वमपि पदोच्चयप्रशेषणं बोध्यम् । तेन ‘शून्यं वासगृहं—’ इत्यादिभागस्य न वाक्यत्वम् । योग्यताकाङ्क्षयो पदोच्चयधर्मत्वमुपपादयति—आकाङ्क्षेति । आकाङ्क्षाया इच्छारूपत्वाद्द्विपरीतबुद्ध्यभावरूपयोग्यतायाश्चात्मनिष्ठतयान्वयबोधहेतुत्वादात्मवृत्तित्वमेव । उपचारात्त्वजन्यजनकत्वपरम्परसंबन्धात् । एकरूपदार्थ्यापरपदार्थसद्भावरूपयोग्यतायास्तु पदार्थधर्मत्वेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकत्वसंबन्धेन पदोच्चयधर्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निरुक्तासत्तेरप्यात्मधर्मत्वात् तत्राप्येवैव रीतिरनुसर्तव्या । यदि पुन सममिहारविशेष आकाङ्क्षा, अव्यवधानोच्चरितत्वमासत्ति, तदानयो साक्षादेव पदोच्चयधर्मत्वमित्यास्ता विस्तर । महावाक्यमाह—वाक्योच्चय इति । योग्यतायभावे महावाक्यत्वस्वीकारे ‘चक्षुषा

१. उपेति । उपचारो लक्षणा । तात्पर्यानुपपत्तिश्चोपचारे बीजम् ॥

१ ‘नद्या’ ग. २ ‘पदस्य’ स. ३. ‘उच्चरितेन’ घ. ४ ‘तत्र’ क. ५ ‘योग्यता—’ इति ५. ग पुनके नाति, घ पुनके तु ‘वाक्योच्चय—’ इत्यस्य प्रादर्यते ६ अव्यवहितपदार्थोपस्थिति तात्पर्यार्थ’ इति पुनकान्तरे नाति ७ ‘प्रकृतोप—’ इत्यादि. ‘अव्याहृतैव’ इत्यान्त पुनकान्तरे न दृश्यते ८ ‘तामवृत्तित्वमेव । एकपदार्थ—परपदार्थमन्वययोग्यताय ९. उपचारात्त्वजन्यजनकत्वपरम्परसंबन्धात्त्वानाश्रयोपस्थापनत्वाच्च पदोच्चयधर्मत्वे इत्यनुसन्धने पाठमेव पुनकान्तरे.

रोपा । इयमेव रूपकालंकारस्य बीजम् । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा यथा—‘अश्वः श्वेतो धावति’ । अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णत्व- रूपः स्वसमवेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा—‘एते कुन्ताः प्रविशन्ति’ । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्सारोपत्वम् । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—‘कलिङ्गः पुरुषो युध्यते’ । अत्र पुरुषकलिङ्गशब्दयोराधाराधेयभावः संबन्धः । प्रयोजने यथा—‘आयुर्धृतम्’ । अत्रायुष्कारणमपि धृतं कार्यकारणभावसंबन्धसंबन्धव्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा—राजकीये पुम्पे गच्छति ‘राजासौ गच्छति’ इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः संबन्धः । यथा वा—अर्ग्रमात्रेऽव्ययभागे

धावति’ इत्यत्रापि ‘धावति’ इत्यत्र ‘गोभते’ इति द्रष्टव्यम् । अन्यथोपादानलक्षणा न स्यादिति प्रागेव दर्शितम् (४३पृ) । अत्र निरुक्तारोपमत्वमुपपादयति—अत्र हीति । ‘लक्षणाजन्यपदार्थोपस्थिते प्राक्काले’ इति शेषः । अनिगीर्णस्वरूपः प्रयुक्तशब्देन प्रतिपाद्य । एते कुन्ता इति । विषयस्य मामान्यवाचिना सर्वनाम्ना निर्देशेऽपि विशेषरूपेणानुपस्थिता साध्यवसाना लक्षणवेति काव्यप्रकाशकारमतम् । तद्वद्भूतल- मिति प्रतीतिसत्त्वे ‘घटाभाववद्भूतलम्’ इति प्रतीत्यनुदयात्सर्वनाम्नोऽपि विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं कल्प्यत इत्यभिप्रायेण पूर्वमतमनङ्गीकृत्य तत्रापि सारोपा लक्षणैति दर्शयति—अत्र सर्वनाम्नेति । आयुर्धृतमिति । अत्र ग्रन्थसंबन्धागोपं च दर्शयति—आयुष्कारणमपीति । अन्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेणेत्यत्र वारारो बोध्य । लक्षणाबीज विविधं शक्यसंबन्ध दर्शयन्वद्भूत्युदाहरणान्याह—राजकीय इति । अत्र राजकर्मतिशयपरिच्छेदातिशया राजवदलङ्घनशामनत्वं वा प्रयोजनम् । अवयवभागे इत्यत्र भागशब्द स्वरूपार्थः । अत्र प्रयोजनाभावाद्द्रष्टरेण । हन्-

1. एत इति । ‘इदमन्तु सनिदृष्ट समापनत्वात् चैवदोरूपम् । अदमन्तु निद्रदृष्ट तदिति परोक्षं निव्रानोयाद ॥’ इति, अवयवन्तु भूतमनि-विशेषपत्रेनमपि नियमनेनान्यतः श्रद्धने । एत एव ‘पूर्वं प्वामवत्’ ‘अभूदभूमिः’ ‘नभूत् रक्ष.’ इति ‘असु पुग. पश्यमि’ ‘अनू म्नि त्व’ इति चैवमादयो. रघुशब्दशिशुपालव्यप्रयोगा. ।

2 अत्रेति । अत्रेति इत्यत्रात्रमात्रेऽवयवत्वन्ने हन्त्युच्यो लक्षणिकः । हन्तावयव-

१ ‘उपादानलक्षणा सागेत इत्यत्र स तुल्ये २ उपादानलक्षणादायुष्कारणत्वम्’ इति; ‘अर्थशक्यत्वात्तद्वेद तदन्तर्गतत्वमित्यम् ग. ३ अर्थशक्येण’ इति ग तुल्ये मिति ४ ‘असु पश्यमि’ इत्यत्र स उपादानलक्षणासागेत इत्यत्र प्रयोगः इत्यत्र ग तुल्ये ५ ‘यथा’ च कश्चि, स तुल्ये तु ‘यथा’ इति ६ इत्यत्रेति म. ७ अवयवो ग ‘हन्तावयवो भवे’ इत्यत्रेति तु ‘अन्तर्गत’ इति, इत्यत्रे

सादृश्येतरसंबन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ९ ॥

सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसंबन्धाः कार्यकारण-
भावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढानुपादानलक्षणा सा-
रोपा गौणी यथा—‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ । अत्र तैल-
शब्दस्तिलभवस्त्रेरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिषु त्रेहेषु वर्तते ।

दिना प्रतीयमानस्य विषयस्य निरुक्ताध्यवसानविशेष्यस्य । पूर्वोदाहरणान्येवेति ।
श्वेतो धावति । कुन्ताः प्रविशन्ति । कलिङ्गः साहसिकः । गङ्गायां घोषः प्रतिक-
र्षतीति । एतानीत्यर्थः । एष्वश्वदीना विशेष्याणां शब्दं विनैव प्रतीयमानत्वाद्
‘गङ्गायाम्’ इत्यादीं तीर विशेष्यम् । तत्र शब्दं विनैव प्रतीयते । पुनरपि लक्ष-
णाया द्वैविध्यमाह—सादृश्येतरेति । सादृश्यादितरे संबन्धा हेतवो यस्या इति
समासः । ‘सादृश्यात्संबन्धात्’ इति शेषः । सादृश्यसंबन्धहेतुका लक्षणा गौण्य
इत्यर्थः । तेन निरुक्तद्वैविध्येन पूर्वोदाहरणान्येवेति । ‘अश्व श्वेतो धावति’ इत्यादी-
न्येवेत्यर्थः । एतानीति । हेमन्ते हि तैलाद्यभावादत्यन्तं दुःखमुत्पद्यते । तदि-
राकरणेन तैलानामन्युपकारित्वमिति सूचनाय ‘हेमन्ते’ इत्युक्तम् । उपादायैव
अपरित्यज्यैव । सार्षपादि त्रेहेषु वर्तते इति घृतादिविलक्षणग्रन्थत्वरूपैकधनसंब-
न्धेन सार्षपादित्रेहान्प्रतिपादयतीत्यर्थः । ‘छत्रिणो यान्ति’ इतिवतिलत्रेहस्यापि

1. गौण्य इति । गुणेभ्य आगता गौण्य इति विश्वः । ‘तत आगतः’ इत्य-
‘द्विट्’ इति टीप् ॥

१ ‘तत्र’ ग. २ ग पुनरे तु ‘एव’ इत्यन्यात्रे ‘सादृश्येतर-’ इत्यादि दृष्टिना वर्तते, त-
दत्रे “आदिप्रहादिन्द्रार्थां श्भूगा इन्द्र नादर्थ्य-क्षणात् । अचिन्त्यन्यानिमानात् ‘राजगीप उग्री
राजा’ इति । अचिन्तात्कार्यात् ‘अनक्षा राजा’ इति । अचिदत्रयधारपरिभावात् ‘सप्रसङ्गेऽप्यपि
हन्तोऽप्यन्’ इति । अचिन्ताहचर्यात् ‘छत्रिणो यान्ति’ इति । एवम यान्यनुदाहरणान्युक्तानि । एतानि
पष्ठवर्था इति वचनात् । सादृश्यसंबन्धात् ना एवाद्या लक्षणा गौण्यो भवन्ति ।” इति पाठान्तरं वर्तते
३ ‘नैव प्रयोजनवती । नाकिंशोऽपि ह्यप्याहृता सर्वप्रभेदादिनातीना एव प्रसिद्धा निवदिनन्वात्
इति ग-पुनरेऽपि पाठ ४ ‘इति’ पुस्तकान्तरे नास्ति ५ उच्यते ‘एषु यथायथेन
दिपदनध्याहार्यम् । एतेन लक्षणात्वाच्छब्देन सारोपात्संबन्धवसानान्वात्सल्यसंबन्धोऽपि न यदृ-
वंतम् । वस्तुतस्तु स्वामिनि वन्ति विदुषा समवायोऽपि तिष्ठति’ इत्यादीं ‘उपदिशति छत्रिणीनां’
इत्यादीं चाप्याहारेणपि सत्तानविभक्तिप्रदासंबन्धात् ‘वदती वदती वरम कान’ इत्यादीं ‘सरो-
सर्वेहे’ इत्यादीं च शब्द-संयोगेनामात्रिसारोपात्संबन्धानुदाहरणविषयस्य व्यभिचारः । इ-
त्यत्र कान्यप्रदानकारेण ‘सरोपात्तु यद्योऽपि विषयो विषयसंज्ञा । विषयस्य दृशेऽप्यन्विन्त्यान्वा-
निति ॥’ इति उक्तं दृश्यम् । अन्योपादानत्वनिर्णयप्रकारद्वयानि च नारायण-शब्दात्संबन्ध-
विभागेन वर्तमानानि उच्यन्ते । एतेन उक्तविशेष्यैश्च सारोपात्संबन्धवसानत्व-
स्य प्रतीकत्वं । न तु यानतीना लक्षणात् । एव च ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादिप्रदानविषय-
स्य उच्यते संबन्धे ।” इत्यपि दृश्यते.

विजनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि संनिहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् ।

‘मिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते’ इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैप्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैप्यति, अपि तर्हि एप्यत्येवेति काका व्यज्यते ।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूत लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र संध्या सकेतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद्भ्यो-त्यते ।

सनिधि- सामानाधिकरण्यम्, तस्य प्रच्छन्नकामुकनिरूपितत्वं वैशिष्ट्यम्, उच्यते व्यज्यते । अत्रैव अस्मिन्नुदाहरण एव निर्जनत्वातिशयो वैशिष्ट्यं प्रयोजनं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणम् ॥ **भिन्नेति** । शोकहर्षभयादिकृतेत्यर्थः । आकरेभ्य उपजीव्यभरतादिग्रन्थेभ्य ॥ **सुरभिसमये** वसन्तकाले । **अपि तर्हीति** । अपि त्वित्यर्थः ॥ **संकेतेति** । विटमुपपत्तिम् । हसत्प्रफुल्लम् । नेत्राभ्यामर्पितमाकूतमात्मानिप्रायो यत्र तद्यथा स्यात्तथा निमीलितमित्यर्थः । यद्वा, हसदिति नेत्रविशेषणम् । एतदेव पद्मनिमीलनस्य नेत्रार्पिताकूतत्वं वैशिष्ट्यम् । **चेष्टादिकस्येत्यादिपदा**चेष्टाविरहादिग्रहः ।

1. उच्यत इति । व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥

2. काकुरिति । कायत्यर्थान्तरमिति काकुः । यद्वा काकुजिहेति पस्पशायां भाष्यकारः । तद्वयापारनिशेषसबाधत्वाच्छोकहर्षभयादिभिर्ध्वनेर्विकारः काकुः । तथा चोक्तम्— ‘वाक्याभिधेयमानेऽर्थे येनान्य प्रतिपद्यते । मिन्नकण्ठध्वनिधीरैः स काकुरिति कथ्यते ॥’ इति ॥

3. संकेतेति । संकेतकाले मनो यस्य । त जिज्ञासुमित्यर्थः । अत्र एव हसद्भया नेत्राभ्यामर्पितं सूचितमाकूत रहस्य येन । हसदिति मिन्न प्रफुल्लमित्यर्थक पद्मनिशेषां वा । शेषं व्यक्तम् । इह नेत्रेक्षितेन लक्षितो गूढाभिप्रायः कामिन्या निशासूत्रकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ॥

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपा-
धिको व्यञ्जकः ।

किं च—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधायार्थैकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य

विवर्थापार । अभिधया लक्षणया वा शब्दैः प्रत्येकमुपस्थापिताना पदार्थानां संनगो-
वाक्याद्भासमानस्तात्पर्याख्या वृत्तिमपेक्षत इति प्राचीननैयायिकमतमाह—किं
चेति । मतान्तरसूचनाय 'आहुः' इति । 'परे' इति परेणान्वय । इयमेवायुनिर्ग-
संसर्गमयांदोच्यते । अभिधायार्थ इति लक्षणाया उपलक्षणम् । अनिहितानामनि-
धया लक्षणया वा पदोपस्थापितानामन्वयबोधनादिना प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः ।

1. तात्पर्येति । एतदुक्त भवति—वाचकात्पदाना पदार्थमात्रे शक्तिः, नत्वन्वयादे-
ऽपि । गौरवादनन्यलभ्यत्वाच्च । तदसौ हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षा-
योग्यतामत्तिवशात्पदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थनिषयस्यापि शाब्दबोधनिषयत्वे कथं-
चिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अपदार्थनिषयस्य शाब्दबोध-
निषयतायामप्रयोजकत्वात् । इत्यभिहितान्वयवादिनो नैयायिक-भाट्ट-मीमांसकाः । तेषा-
मयमभिप्रायः—'घट करोति' इत्यादौ घटवृत्तिकर्तृत्वानुभूत्या कृतिरित्यर्थो बोध्यते । तत्र
घटपदस्य घटोऽर्थः, अम्प्रत्ययस्य च कर्मता, वृत्तिता तु न कस्यापि, इत्यपदार्थोऽपि
वृत्तिता तात्पर्यवशादनयोः संसर्गविधया भासते । अन्विताभिधानवादिनः प्राभाक-
रास्तु—'अन्वयरूपे वाक्यार्थोऽपि पदाना शक्तिः । व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थापनात्तत्रैव
शक्तिग्रहात् । तथाहि—'देवदत्त, गामानय' इत्युत्तमवृद्धप्रयोगात्साक्षादिनती वृत्ति
मध्यमवृद्धे सचारयति, तच्चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमान पश्चात् 'गा
नय, अश्रमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमन्वाहरण च वृद्धान्वयव्यतिरेकान्या क्रिया-
पदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्विताया क्रियाया च क्रियापदस्य
शक्तिं वालोऽवधारयति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एवान्वितबुद्धिर्जायते । न च
गौरवेषान्वयाशपरिहारः । प्रथमगृहीतान्वयशक्तेरुपजीव्यत्वेन तदपरित्यागात् । शाब्द-
बोधे तु आकाङ्क्षादिवशाद्वृत्तितादिनिशेषरूपमेव भासत इति नापदार्थो वान्वयार्थः' इति
वदन्ति । अत्रारुचित्रीज तु—'अन्वितत्वेन शक्तावपि अन्वयनिशेषावगमाय आकाङ्क्षादिक
कारणमवश्यमस्तीत्यर्थम् । एव च विशेषाकारेण अशक्यस्यैव भानमिति तैरप्यवश्यमभ्यु-
पेयम्' इति ॥

बोधिका तात्पर्य नाम वृत्तिः । तदर्थश्च तात्पर्यार्थः । तद्वोधकं च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अत्र मूलकारिका = २० । पूर्वानि. सह २३ ।

उदाहरणश्लोका = ९ । पूर्वै. सह १५ ।

अन्वितनिधानवादिनो नीमासकगुरवस्तु—'क्रियाकारकयोः प्रथमत एवान्व-
यबोधो जायते, ततः नाक्तिरह, पदविशेषसमन्विहारास्तु विशेषस्तृतिरिति । कि
तात्पर्यास्त्यवृत्तिस्वीकारेण' इत्याहुः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशमहाचार्यविरचिताया साहित्यदर्पणविवृतौ
द्वितीय प्रकाश ।

१. अन्वितेति । अन्विताना स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामर्धानामन्वय इति चे
ददन्ति तेष्वन्वितान्वयवादिन इत्यन्वयमनिधानम् ॥

२. अन्वितेति । पदान्पस्थितानि भूत्वा नन्तर निरिष्टमर्थं बोधयन्तीति चे वदन्ति
तेष्वन्वितानिधानवादिन इत्यन्वयं नाम ॥

१. 'तदर्थं च तात्पर्यार्थं' प

‘रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते’ । इत्युक्तप्रकारो बाह्य-
मेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी
अभिभूय आविर्भावः । तत्र हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् ।
अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिर्न्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यैपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति
स्वरूपार्थं मयद् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः ।
तत्प्राणत्वं चासद्वद्वप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुस्यश्रीम-
न्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

‘रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।

तस्माद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥’ इति ।

चमत्कारमाहः । स्वाकारवदिति । यथा स्वस्माद्भिन्नोऽपि देहोऽहं स्थूल इत्यादि-
नेदोद्रेखाभावेन प्रतीयते, तथा रसोऽपि ज्ञानृज्ञानमेदोद्रेखाभावेनास्वाद्यत इत्यर्थः ।
घटादिज्ञाने जाते वेद्मीति यथा ज्ञानृज्ञानमेद प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा
स्वानारवन्लविषयवन् । परिणामवादिभिर्जनतद्विषययोर्भेदानङ्गीकारादिति भावः ।
कामलोभादिषीजभूतौ मनोवसो रजस्तमसी, ताभ्यामस्पृष्टं स्वकार्यजननेऽसंस्पृष्टं
मनो मनोधर्मः । विवृणोति—इत्युक्त इति । उक्तस्वरूप इत्यर्थः । वाह्यं वहि-
र्भवम् । लौकिकमिति यावन् । मेयं वन्तु । विमुखता ज्ञानानुकूलव्यापाराभावः ।
तन्पादक प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापारश्चात्र दृश्यनोयोगः । अभिभूय स्वका-
र्याक्षमे कृत्वा । आविर्भावः प्रतिबन्धकाभावेन स्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानम् ।
तत्र नन्वोद्रेके । अलौकिको यः काव्यायौ विभावादि तस्य परिशीलनमत्सन्नामि-
त्वेनः । प्रकाशः सविन् । ननु मिश्रिता विभावादयो रमस्तत्कवमस्याप्युल्लसत
वाह—अत्रेति । अखण्डतायामित्यर्थः । हेतुमिति । ममृशालम्बनज्ञाननादान्म्यमेव
हेतुवैश्वर्ये । स्वप्रकाशत्वाद्यपीत्यादिना सुखतादान्म्यपरिग्रहः । स्वरूपार्थं
इति । न तन्ननो यत्र इतिवन्प्राचुर्यायः । लोकान्तायार्थानुलनेन क्रमेतदिति
ज्ञानप्रयजनने चिन्मय ईशेप्रायस्त्व चिन्विस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसमभिव्यक्तानेन
हेतुवैश्वर्ये मनोव्यापारत्वे चिन्विस्तार इत्यपरे । विस्मयो विस्मयशब्दोऽपि
रजस्तमो वदन्त्यन्तं वस्य स । वद्वा अपरपर्यायोऽन्वितः । तत्प्राणत्वं
चमत्कारमाह । नन्वपि । सवेत्र शृङ्गादी । चमत्कारमाह

१ 'रस' इति । २ 'रस' इति । ३ 'अस्य' इति । ४ 'यद्वा' इति ।
५ 'रस' इति । ६ 'रस' इति । ७ 'रस' इति । ८ 'रस' इति ।

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।

कला नृत्यादिका । यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमैहिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।

यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-

र्ध्वै रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च ।

अहंकारः अहं महानिति ज्ञानविशेष । दर्प शौर्यवीर्याद्यतिशय । मृदुः अप्रचण्डचरितः ॥ सामान्यगुणैर्नायकसामान्यगुणैः । धीरोदात्तादित्रितयमित्रो नायको धीरप्रशान्त इत्यभिप्रायः ॥ एषां धीरोदात्तादीनाम् । षोडशधेति । शृङ्गारे षोडशप्रकारो नायको भवति रमान्तरे तु चतुष्प्रकार इत्यवधेयम् ॥ स्नाता ऋतुस्नाता । वार सुरतार्थं नियमितदिवसम् । जिता जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता । देवी वृत्ताभिपेका राजपत्नी । देवेन राज्ञा । अप्रतिपत्त्या कर्नैव्यानिश्चयेन मूर्धं व्याकुलम्

1. एभिर्नि । दक्षिणवीरोदात्त, दक्षिणवीरोद्धतः, दक्षिणधीरललितः, दक्षिणधीरप्रशान्तः, एषु धृष्टादिषु दशोत्तरेण षोडशप्रकारका नायका इत्यवधेयम् ॥

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
 देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥
 कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
 दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्कथितो धृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा मम—

शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं, ततः
 पादेन प्रहृतं तथा, सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।
 किञ्चित्तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं सृजन्त्याः सखे
 ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥

अनुकूल एकनिरतः—

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

यथा—

अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे, प्रैवेयकं नोज्जलं,
 नो वक्रा गति, रुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
 किंत्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियौ नान्यतो
 दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

अप्राप्तिनिश्चयग्रन्थ वा मनो यस्य तेन ॥ कृतागाः कृतापराध । मिथ्यावाक् मयै-
 तत्र कृतमित्यवधार्यवचन ॥ तं पादम् । अत्र प्रथमपादेन कारिकाया प्रथमपा-
 दोक्तं द्वितीयपादेन द्वितीयपादोक्तं लक्षणं वेदितव्यम् ॥ अस्माकमिति । कस्या-
 धिन्नायिकाया उक्तिरियम् । प्रैवेयक कण्ठभूषणम् । वक्रा चित्रा । उद्धतमुत्कटम् ।

1. इतीति । इति अन्नःपुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यन्वा यद् वक्तव्य तदवगम्य मया
 विज्ञापिते विदिच्य निवेदिते सति । एतदुक्तं भवति—ऋतुरातव तावदनुपेक्षणीया ऋिमुन
 कुन्तरमहाराजनया, साधारणोऽपि सनयो दुर्लभ्यः ऋिमुनापनाथसुसन्मार्तिन्या-
 यागतसमागनसमयः, सामान्येऽपि ज्ये परतवता ऋिमुन कमलाललानकमलाप्रयुक्ते ।
 एवमुत्तरोत्तराधिकार्यसप्तमेऽपि महाराज्ञाः प्रसादनं तावत्सर्वोपरीति ररसम् ॥

2. नाडिका इति । अलन्तसंयोगे द्वितीया ॥

3. 'वन्नवेद्य चुम्बितुनर' इति नापीयान् पाठ. ॥

1. ग-सुलके तु 'नन्' सान्निभिरनलननु-नहेरुद्राङ्गिन किं वक्ष्यन्तवनिज्जिराप्यानेन
 गोनारपने । रल्लने इ मदिलुदीर्घं सहा नन्वनाहुं मया सन्दिष्टा रननेन लम्बुगवराणां वा
 तदिल्लनम् ॥ इति परकीयल्लनहरणं द्रवने २. 'रकन्वा-' इति पठेना ग-सुलके
 ३. 'रल्लदे' इत्यपि ग-सुलके.

अर्थचिन्तने सहायमाह—

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

अर्थास्तत्रावापादयः । यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे— 'मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने' इति केनचिल्लक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे । 'नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः, इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्तम्—'मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः' इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् । न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः । किं तु स्वयमेव सपादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् ।

शरीरचेष्टाविशेष इत्यर्थः ॥ मन्त्रीति । अस्य इति सहायः इति चानुपज्यते । चिन्तायामुपायनिरूपणे । स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म तन्मम् । परमण्डले क्रियमाणं कर्म आवाप । आदिना शत्रुनिग्रहादयः । यत्त्विति । स्वं चेति चकारो वार्थः । उभयं मन्त्रिसद्वयम् । तस्य नायकस्य । सहायकथनपरत्वे दोषमाह—नायकस्येति । एवं च स्वं चेत्यादि निरर्थकम् । तदनुपादानेऽपि तल्लाभात् । स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारिवरूपसहायत्वानुपपत्तेरुभयचिन्ताया कारणान्तरप्रसङ्गाच्चेति भावः । सरितशब्दस्योपायार्थत्वम्, न तु सहायपरत्वमित्यवगन्तव्यम् । मन्त्रिणेति । आयत्तसिद्धिरित्यन्वयः । ललितो धीरललितः । शेषा धीरोदात्तादयः । स्वलक्षणेति । चिन्तन इति । धीरललितलक्षणनिविष्टेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभावः । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिकत्वं प्रतीयत इति भावः । तस्य धीरललि-

1. तत्रेति । तत्रण तत्रम् । स्वाधीनत्वात्स्वराष्ट्रे क्रियमाणं कर्मापि तत्रशब्देनोच्यते । आ समन्ताद् वपन्ति इतिकर्तव्यतावीजमन्त्रेत्यावापः । 'दुवप् वीजतन्तुसताने' 'हलश्च' इति घञ् । 'पर प्रत्यावाप फलति कृतसेकस्तरिव' इति ॥

2. केनचिदिति । दशरूपके धनजयेनेत्यर्थः । तत्राय सुगमः सदर्थः—अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—'मन्त्रौ स्व चोभय वापि सखा तस्यार्थचिन्तने । तस्य नेतुः अर्थचिन्ताया तत्रावापादिलक्षणाया मन्त्री वा आत्मा वा उभय वा सहायः । तत्र विभागमाह—'मन्त्रिणा ललितः, शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः ।' उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धिः । शेषा धीरोदात्तादयः अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वा उभयेन वा अद्वीकृतसिद्धय इति ॥

अथान्तःपुरसहायाः—

तद्वदवरोधे ।

वामनशण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुंजाद्याः ॥ ४३ ॥

मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ।

सौम्यमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

आद्यशब्दान्मूकादयः । तत्र शण्डवामनकिरातकुंजादयो यथा

रत्नावल्याम्—

नष्ट वर्षवरैर्मेनुप्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुंजा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं

जातव्याः ।

अथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः । तष्टम् ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ॥ ४५ ॥

तस्य । स्वयमेव नष्टयेव निष्पादकः प्रधानकारणम् ॥ तद्वदिति । अवरोधेऽन्त-
पुरे । वामनादयो नामण्यस्य सहाया इत्यर्थः । शकारश्चिमेपस्थः श्वीजो वा । शक-
रमाह—मदेति । मदमूर्खताभ्यामभिमानी अह महानिति हानवान् । मदा-
शिरसवान् वा ॥ नष्टमिति । वानरपेयेणान्त पुरप्रविष्टं विदूषकनाटोक्त्वा भवे-
न्मन्त पुरस्थाना पलायनवर्षणनिन्दम् । नष्टनदर्शनत्वा प्राप्तम् । वर्षवरैः शर्नैः ।
'सौमिदा' कञ्चुकिन' इत्यमरः । शिर पर्यन्तदेशमवर्ततेति किरात इति नाम्नः । नवा-
चक्रादस्य सदृशं योग्यं पर्यन्तदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ मृच्छकटिकं मृच्छकटिकेति ।
अन्ये म्लेच्छाभीरादयः । आटविका पन्थारिणः ॥ ऋत्विगिति । धर्मैः धर्मवर्तनैति

१. शक्तेति । शक्तेति देवतापारिषद् इत्यत्र । 'मह' उपसर्गः । शक्तेः । मृ-
च्छकटिकं मृच्छकटिकः । तत्र मन्तमृच्छकटिकं मृच्छकटिकं धर्मोः पन्थारिणः ।
शक्तेः शक्तेः शक्तेः शक्तेः । शि मन्तमन्तः, शक्तेः, शक्तेः शक्तेः शक्तेः ।
शक्तेः शक्तेः शक्तेः शक्तेः शक्तेः । शक्तेः शक्तेः शक्तेः शक्तेः शक्तेः ।

२. मृच्छेति । मृच्छकटिकं मृच्छकटिकेति मृच्छकटिकम् ॥

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्रुस्तां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

ऊह्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो वभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तादि ॥ तृणीकृतौ तुच्छीकृतौ जगत्रयस्य सत्त्वमुत्साह सारो बलं च यया सा ।
धीरा मन्थरा । उद्धता उद्धटा च । एतेन गतेश्चित्रत्वं नैकरूपत्वं च । अत्र नाय-
कस्य उत्साहदर्पयोरतिशयसूचनाय वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोद्धेख ॥ ऊह्यमुदाह-
रणमिति । यथा मम रामविलासे—‘तन्निपीय कटु कर्णपदव्या सेदमाप न
मनागपि राम । शूलपाणिरिव घोरमुदग्रं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥’ तस्य
श्रीरामस्य । आकारो मुखनेत्रादि तस्य विभ्रमो वैपरीत्यं येन हर्षगोकादयो
लक्ष्यन्ते ॥ व्यवसायात् प्रारब्धकर्मण । अचलनम् अप्रच्यवनम् ॥ प्रसं-
ख्यानपरो योगनिष्ठ । आत्मेश्वराणा मनोनिरोधक्षमाणाम् ॥ अधिक्षेपो

1. अस्मिन्निति । अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावसमये ॥

घ. २. ‘तस्य-’ इत्यादि लक्ष्यते’ इत्यन्त पाठो हि ‘मनोनिरोधक्षमाणाम्’ इत्यादादमे

पुनश्च—

अवस्थाभिर्भनन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

स्वार्थीनभर्तृका तद्वत्खण्डितायाभिसारिका ॥ ७२ ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वामकमजा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥ ७३ ॥

तत्र—

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमामक्ता सा स्यात्स्वार्थीनभर्तृका ॥ ७४ ॥

यथा—‘अम्माकं रागि वामसी—’ इत्यादि (९२ पृ.) ।

पार्थमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीर्गरीर्ष्याकपायिता ॥ ७५ ॥

यथा—‘तदवितथमवादीः—’ इत्यादि (११३ पृ.) ।

अभिमारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं वामिसख्येया धीर्गन्क्ताभिसारिका ॥ ७६ ॥

उक्तव्या—

न च सेव्यगच्छति यथा लघुता, करुणां यथा च कुरुते न गति ।

निगुण त्वेवमभिगम्य वैदेरभिदृति काचिदिति संदिदिशे ॥

‘उच्छिष्टं करकद्वयमिदं, बद्धा दृष्टं मेखला,

येन प्रतिपादिता मुग्गयोर्मङ्गीयोर्मृकता ।

कदा चेति ॥ इष्ट्याकपायिता इष्ट्या कर्तृपीडयिता ॥ अभिसारिका इत्येव

कृत्याकपायिता इत्येव उक्तव्या—अभिमारयते इति ॥ न चेति । न

कान्तं उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति प्रतिपादिता कर्तृपीडयिता इति ॥ उच्छिष्ट-

कृत्याकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥

उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥

उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥

उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥

उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥

उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥

उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥ उच्छिष्टं उच्छिष्टाकपायिता इति ॥

‘तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
 ननु जनविदितैर्भवद्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥’
 ‘मुद्गरुहसिताविवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
 वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ कलिरेप महांस्त्वयाद्य दत्तः ॥’
 ‘इति गदितवती रुपा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण ।
 श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥’

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधी-
 रमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा । एवमन्यत्राप्यूहम् ।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥

ता नायिकाः ।

पिबति पाति वेति व्युत्पत्तिद्वयेन सैव विटपा अयमपि विटप इति तुल्ययोर्योगो
 योग्यो भवतीत्यर्थः । भवद्यलीकैर्भवतोऽप्रियवचनैः । स्फुरितो मनोरमः पक्ष्मवत्के-
 सरो यस्य तेन । चक्षु पक्षे—पक्ष्मैव केसरो यस्य तेन । वक्रोक्त्येति । विटश-
 ब्दस्य नानार्थकल्पनाविचित्रोक्त्येत्यर्थः ॥ इतरा अपि पद्मिनीहस्तिनीप्रभृतयः ॥

अमु विटान्पातीति विटपं पल्लवम् । ‘विटपः पल्लवे पिङ्गे’ इति विश्वः । ददस्व प्र-
 यच्छ । व्रज गच्छ । यतो दानाच्चिराय सदृशोरनुरूपयोर्योगो भवतु । उभयोरपि
 विटपत्वादिति भावः ॥ हे कितव धूर्त, वृथा व्यर्थमेवाहितैः । तत्कार्यस्यान्यथा-
 सिद्धत्वादिति भावः । तव सवन्धिभिः क्षितिरुहाणा पल्लवाः । पुष्पाणि च तान्येव कर्ण
 पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतसाः । तैर्नोऽस्माक कि तत्साध्यम् । न किंचिदस्ती-
 त्यर्थः । ननु अद्भ्यः, जनविदितैर्भवद्यलीकैस्तवाप्रियवचनैः कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितं नित्यं
 पूर्णमेव । अतः पूरितस्य पूरणायोगादलमेभिरिति ॥ अलिनादैर्मुद्गरुहसिता प्रतारणा-
 येति प्रहस्यमानामिव स्थितामेना कलिका कोरकम्, अल्प कलिं कलहं च । ‘कलहे च
 युगे कलिः’ इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः श्लेषः । नः अस्माक किमर्थं वितरन्नि ।
 हे शठ गूढविप्रियकारिन्, तस्याः त्वत्प्रियाया धाम्नि भवने वसतिं स्थितिमुपगतेन
 त्वया अद्यैव वर्तमानो महान् कलिः कलहो दत्तः । स्वदत्त एव महति कलौ स्थिते
 किं ऋत्यन्तरेणेत्यर्थः ॥ इति गदितवती उक्तवती अन्या स्त्री रुपा कान्त स्फुरितान्युज्ज्वलानि
 मनोरमाणि च पक्ष्माणीव केसराणि । अन्यत्र केसराणीव पक्ष्माणि, यस्य तेन श्रवणे
 नियमितेन श्रोत्रे निरुद्धेन असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं युगपजघान
 ताडयामासेति ॥

1. इतरा इति । तथा चोक्तम्—‘पुनश्च तास्त्रिधा ज्ञेया दिव्यादिव्योभयात्मना ।
 चतुर्धा चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥ अक्षता च क्षता यातायाता यायावरेत्यपि ।

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यासा सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णद्वष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

सितशुष्करदितहसितत्रानक्रोधश्रमार्दानाम् ।

सांकर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसंगमादिजाद्धर्पात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करदितं च सुखेऽपि ॥’

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति मरुदुगर्भविचनन्दिदम् । मरुदुगर्भमरुदुगर्भे पर-
रुद्रावने दोषापामनुवृत्तिः स्वयं पुनः पुनरुद्भावन्म् ॥ सांकर्यं मेलनम् ॥ पाणि-
रोधं दारक्षेपणादिप्रवृत्तानाद्यकरणप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । कारणं मित्ति मितिं

1. प्राणानिति । गान्धर्वश्च । गान्धर्वश्च । गान्धर्वश्च । न पुनः सपूर्णद्वष्टिं ॥

2. वस्तुनीति । न जीवन्मरुदिते ॥

3. वामा इति । वामा इति । इति वस्तुनि इतिद्वेषण विव्वोकस्त्विति

अथ विलासः—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ९९ ॥
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ।

यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’

अथ विच्छित्तिः—

स्तोकाप्याकल्पपरचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।

यथा—

‘स्वच्छाम्भःसपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेपुणा न शून्यः ॥’

जूयो यस्या अस्तीति ॥ अत्रान्तरे नायकसंदर्शनादिममये । वाग्विभवमतिवृत्तम-
तिरक्रम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुरी यस्मात्तत् । ते प्रतिद्धा भूरिसात्त्विकवि-
काराः नन्मादयो यस्मात्तत् । आचार्यकमुपाध्यायकर्म । उपदेश इत्यर्थः ॥ स्तोका
अत्पा आकल्पपरचना वेपविन्यासः । प्रतनु अतिसूक्ष्मम् । विविक्तं विमलम् ॥

नहाकुलोत्पन्ना, कुलं स्वामिकुलमनन्ति निष्कलङ्कम् । अयं मटक्षणी जनः न त्वेन शिरः,
जीवितं च न शिरम् । अचिरावस्यापिनः शरीरस्य कृते मानृपितृभर्तृकुलकलङ्कनमति-
तरामनुचितमिति भावः ॥

१. इतीति । इत्येवंरूपं श्यान् एतावानेव विद्यामिनीनामाकलो नेपथ्यमस्तु ।
मिनन्तरित्वर्थः । यदि स कुसुमेपुणा कामेन शून्यो न स्यात् । अन्यथा उद्विग्नानाम्नि
जनकनृपानामि भाग्यत एवेति भावः ॥

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’ इति ग. २. ‘स्तोकाप्याकल्पपर-
चना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।’ इति ग. ३. ‘स्वच्छाम्भःसपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।’ इति ग. ४. ‘वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेपुणा न शून्यः ॥’ इति ग.

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यैसां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्षयन्ति, न पुनः सपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसंगमादिजाद्वर्षात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥’

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति सख्युराशीर्वचनमिदम् । सद्गुणानामनुसरणे परै-
रुद्भावने दोषाणामनुवृत्तिः स्वयं पुन पुनरुद्भावनम् ॥ सांकर्यं मेलनम् ॥ पाणि-
रोधं वल्लक्षेणणादिप्रवृत्तनायककरप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । कारणं विना रुदितं

1. प्राणानिति । मानत्रहस्रलत्वात्प्राणार्पणं तावत्सुकरम्, न पुनः सपूर्णदृष्ट्यर्पणम् ॥

2. वस्तुनीति । नीवीवसनादिरूपे ॥

3. वामा इति । वामा चोषितः । इष्टेपि वस्तुनि अनिष्टोद्भावन विलक्षणप्रकृतित्वे
दीजम् ।

4. पाणीति । करभोरुः स्त्री अनिरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथ यथा तथा का-
मिनः पाणिरोधं नीवीनोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणेनिवारणं कुरुते स्म । तथा मधुर स्मित गर्भे
अन्वर्तितां यानु ता मन्दहासमिश्चा भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरुते स्म । तथा सुखेऽपि अपरपीट-

१ ‘वर्त्सनादिदृष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरमिषा । तथा वात्स्यायन — ‘सोपाग्धम्यानिर्विं यप्रिय-
न्दवधीरणम् । ताउन वावन्सेन खला नाधनाय दधनम् ॥ मियेऽपागति वि जानुपुःगाद्रिग हति ।
द्वन्द्वलितनपद्मैश्चारोपन्धानेऽपि यन्तिन् ॥ प्रेयसाग्धुलतागै रानक्षीष्टप्रवालेके । विप्योऽराय
श्रुतो हाव वानराद्यविकरुणै ॥ अभिनयगुप्तैःपटुनायवि र्वादीनादरन्त्या । ग्गलनं द्वियस्य
वपन (न) ताउननशानिधादि विप्योऽ ॥ अवधीरणे यया कालिद्रास—‘निर्मिदुस्य दग्गन’यर्द
न्ने वाचि भदुरवधीरणावरा । सैःपाननया समीरगानाह लय निःपदानहेतुक्त् ॥ इति ग
२ ‘दासा—’ इति श्लोको नास्ति ग-उल्लेके. ३. ‘सोपाग्धु’ इतीत्यदे संकर विव्वकिञ्चितम् । इति
ग ४ ‘रितिनीडादौ क्यनपि समन्ताय समदं म्या लब्धे, तस्या यन्तिवन्तःउधेनधे । वृत्त-
भननाडौ प्रकटिन्दिशार्थदिन्तिन्तोऽप्योद्भावन पुनरपि वि दृष्यान्वि सुवन् ॥ इति ग.

यथा—

‘वृद्धोऽन्धः पतिरेप मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
यत्नात्सचित्तैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसा निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥’

अथ श्रमः—

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा—

‘सद्यः पुरीपरिसेरेऽपि शिरीपमृद्वी
सीता जवात्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्गुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥’

अथ मदः—

संमोहानन्दसंभेदो मंदो मद्योपयोगजः ॥ १४६ ॥

स्थूणा स्तम्भ. । अभ्यर्णजलागमो निकटस्थवर्षासमय. । तैलविन्दूना घटिक
क्षुद्रभाजनम् ॥ सद्य इति । वारवार गन्तव्याध्वपरिमाणजिज्ञासया सीताया
खल्पपथलङ्घनश्रममवधार्य श्रीरामस्य रोदनम् ॥ संमोहानन्दयो संभेदो मेलक

1. वत्सस्येति । वत्सस्य पुत्रस्य ॥

2. निजवधूमिति । निजवधू आत्मस्तुपाम् ॥

3. श्रम इति । बहुतरशारीरव्यापारजन्मा नि श्वासाङ्गसमर्दननिद्रादिकारणीभूतः खेदः
विशेषः श्रम इति । यदाहु — ‘अध्वव्यावामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकै । गात्रसवाहनैरा-
स्यसकोचैरङ्गमोटनै. ॥ नि श्वासैर्जृम्भितैर्मन्दै पादोत्क्षेपैः श्रमो मत. ॥’ इति । अयं च
सत्यपि बले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते न तु ग्लानि । अतो ग्लानि-
श्रमस्य मेदः ॥

4. प्रथमेति । प्रथमावतार पूर्वाविष्करणम् ॥

5. मद इति । मद्याद्युपयोगजन्मा उल्लासाख्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्तिनिशेषो

१ ‘—श्रम सेदादिकारकं रतान्मार्गमनादेश्च य खेद स श्रम खेदमर्दनाद्यनुभाजनक ।’
इति ग. २ ‘यथा’ ग-पुस्तके नास्ति ३ ग-पुस्तके तु ‘सद्य’ इति श्लोकस्य स्थाने ‘अद् पिदुल
धेत्तूण समागदम्हि रुहि तुरिअम् । समसेअसल्लिणीत्तासणीसहा वीसमानि खणम् ॥’ इति
४ ‘च’ घ ५ ‘हर्षोत्कर्षो मद पानारस्वलदङ्गवचोगति । मद्यादिपानाद्यो हर्षोत्कर्ष
वचनगल्लादिस्वलनानुमानक ।’ इति ग.

आलेखवओपिअं विअ खणमेत्तं तत्थ संट्टिअं मुअसण्णं ॥'

अथोग्रता—

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र खेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४९ ॥

यथा—

'प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

र्ललितशिरीपपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥'

अथ मोहः—

मौहो विचित्ताभीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १५० ॥

यथा—

'तीव्राभिपङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

इति । 'केवलं तद्युवयुगलमन्योन्य निहितसजलमन्थरदृष्टि । आलेख्यापितमिव क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गम् ॥' इति संस्कृतम् । णवरिअशब्द केवलार्थे देशी ॥ चण्डत्वमत्यन्तासहिष्णुत्वम् । प्रणयिनी या सखी तस्या परिहासरसेनाधिगतैः प्राप्ते । अकाण्डयमदण्ड इति । अकालयमदण्ड इत्यर्थः । अत्र मालती-शरीरे शस्त्रप्रहार कुर्वतोऽघोरघण्टस्यापराधेन माधवस्य चण्डत्वमेतादृशोक्तया व्यज्यते ॥ चित्तस्य निमीलनत्व विचित्ता । सुपुसिवारणायाह—भीतीति । आवेगः भ्रमः । अनुचिन्तनमत्यन्तचिन्ता । अदर्शनमज्ञानम् ॥ अभिपङ्गः

लगाटकेनार्थं न्यात् । तत्तुन्यमग्रिमदल भवति चतुःपट्टिमात्रकशरीरनिदम् ॥' इति दामोदरमिश्राः ॥

१. उग्रतेति । अधिक्षेपापमानादिभ्रमना किमस्य करोमीत्याधाकारा चित्तवृत्तिक्रमता । यदाहुः—'नृणापराधोऽन्योपकीर्तनं चोरधारणम् । निभावाः स्थुरयो बन्धो वधम्याउत्त-
नर्त्तने ॥ एते यत्रानुभावास्तदीथ्य निर्देयतात्मकम् ॥'

२. मोह इति । नयविभोगादिप्रयोज्या वस्तुवन्दानवधारिणी चित्तवृत्तिर्माहः । 'अवन्तान्तरशब्दिना चित्तवृत्तिः' इति तु नव्याः ॥

१. 'अपेक्षया' इति नर्त्तनं न पुनरे २ इत्येते 'दोष' इति वयमप्युच्यते । तत्र मोहोऽपि-
रन्तःकृतम् भवति । इति नर्त्तनं न पुनरे ३ 'दोष' इति वयमप्युच्यते । तत्र मोहोऽपि-
रन्तःकृतम् भवति । इति नर्त्तनं न पुनरे ४ इति न.

कौपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

‘भामौकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-

लब्धायाम्ने कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेन ।

पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां

मुक्तास्थूलास्तरुक्सलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥’

अथापसारः—

मनःक्षेपस्त्वपसारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रस्येदफेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥

‘आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लालद्भुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपसारिणमाशशक्ने ॥’

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

अवज्ञांसविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥

तत्र शौर्यगर्वो यथा—

‘धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साध्यताम् ॥’

भुजाक्षेपं कर्तुमर्हतीति । अस्य निद्राभङ्गो नोचित इति भावः ॥ मामिति । यक्षस्य मेघं प्रति प्रियार्यं वाचनिकार्पणमिदम् । मा यक्षम् । कथमपि महता कष्टेन । मुक्ता इव स्थूला ॥ मनःक्षेप इति । मनसो नाडीविशेषनिवेशेन घूर्णनमित्यर्थः । ग्रहादीत्यादिना भूतादिपरिग्रहः । मध्यमादिपदेन धातुवैषम्यादिपरिग्रहः ॥ फेनायमानं फेनमुद्गमन्तम् । अर्सा ध्रीकृष्णः आशशक्ने ज्ञातवान् ॥ मदश्चिराधिकारविशेषः । राक्ष कोशदण्डादिजन्यः प्रतापः प्रभावः । श्रांशि-

1. मामिति । मया कथमपि स्वप्नसंदर्शनेन लब्धायाम्ने तव निर्दयाश्लेषहेतोः गाटा-
दिद्वनार्थम् आकाशप्रणिहितभुजं शब्दापितवाहु मा पश्यन्तीना स्थलीदेवताना वनदेवताना

१. 'मात्स्यमयकौपादेरनुभावस्य कारणम् । विद्याणम्यापि विषयज्ञान स्वप्नः । मान्स्वर्गानुभा-
वेतु । इति ग. २. 'भूयध्यासि त्वमसि शयने कण्ठगता पुरा मे-इत्युदाहरणात्तरं न पुस्तके
३. 'ओपेशी ग्रहदु गार्धरपसारः गृहो बुधे । शुशुरभ्रनिभूपातफेनाद्गान्दोलनादिकृत् ॥' इति ग
४. 'लोलदू' म ५. 'भौद्धत्वसदृशवशासहेरागोननादिकृत् । प्रभावःदिजन्यो मदो गर्वः । आदि
शब्दादावण्यसौभाग्यादिः । स चाविनयाद्यनुभावेतु ।' इति ग. ६. 'यथा' क. घ. ७. अन्मात्रे
'मनस्यदप्युत्तम्' इत्यधिकं ग-पुस्तके

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविषद्वितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥’

अथ त्रीडा—

धाष्टर्याभावो त्रीडा वदनानमनादिकृदुराचारात् ।

यथा—‘भयि सकपटं—’ इत्यादि (१५७ पृ.) ।

अथ हर्षः—

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥ १६५ ॥

हत. । पतत्यथ स निर्घातो जायते वायुसभय ॥’ इत्युक्तलक्षणो निर्घात । ‘दृष्ट-
च्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलक्षिरोज्ज्वला । पौरुपी च प्रमापेन उल्का नानाविधा
सृता ॥’ इत्युक्तलक्षणा चोल्का । आयपटेन भूकम्पादेर्ग्रहणम् । अत्र ‘मन धोभ’
इति पूरणीयम् ॥ परिस्फुरदिति । जलविदारवर्णननिदम् । अपिना नायक्य

1. परीति । परितः स्फुरन्निर्विवर्तमानैर्भानैर्विपट्टिता उरवो घाता ताः एत एव
त्रामविलोलदृष्टयः कम्पितपाणिपल्लवाश्च सुराङ्गना सखीजनस्यापि विलोकनीयतासुधानतुः ।
त्रिमुक्त प्रियजनस्येति भावः ॥

2. घीतेति । स्त्रीणां पुरपसुखावलोकनादेः पुत्रा च प्रतिशामन्वगमनादेरुत्पन्नो
वेवर्षाधोऽस्य चारिकारपीभूतक्षित्तुसिनिरेषो ग्रीया । केचित्—‘चेनेनिर्गन्तुं त्रीडा
व्यहरागस्तदादिभिः ।’ इत्याहुः । व्यह वैतन्त् ॥

3. हर्ष इति । दृष्टास्वारिज्जना दुःखनिरेषो हर्षः । तदुक्त—‘विमर्शं प्रत्याग्नि-
प्रभावः प्रियलग्नः । मनोरथारिद्रप्राप्यमनोरथलग्नः ॥ तथोक्तलिङ्ग पुत्रादेर्निर्गन्तो
यत्र जायते । नेत्रवन्प्रमादश्च प्रियोक्तिः पुत्रलोडनः ॥ अहस्तेरादपश्चात्तन्ना हर्ष
तन्नादिभेदः ॥’ इति ॥

१ म-दृष्टये तु हर्षश्च वा हृदिदीप्त्या दृष्ट-इति मन्वत्पुत्रादन्त् २ पुत्रादन्त् इति
धर्षणभयानुपदेशः । नैमित्तिकदृष्ट्यादिग्रहणम् । तन्निमित्तं ३ हृत्पदार्थद्वयं प्रत्यास्त्वित्ये
तन्ना । नैमित्तिकदृष्ट्यादिग्रहणम् । इति म. ३. म-दृष्टये तु हर्षो धर्ष- इति हर्ष- इति
निश्च हर्षभेदं दृष्ट्यादिग्रहणं तन्निमित्तं । ४ हर्षोऽस्वस्व- निश्च हर्षोऽस्वस्व- इति
तन्नादन्त् इति मन्वत्पुत्रादन्त् । इत्युक्तलक्षणं ५ अहस्तेरादपश्चात्तन्ना हर्ष
तन्नादिभेदः इति म. ३. इति म.

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

‘अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग
लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥’

अथ ग्लानिः—

रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा ।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकौश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

‘किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोपी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥’

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

मुष्मिकी परलोकभवा । नीवारस्तृणधान्यम्, कृते निमित्तम् । साप्रतं वार्धके । अत्र तत्त्वज्ञानेन नि स्पृहलम् ॥ अन्यास्त्विति । मधुपानकालीनश्वरणप्रहारादिरुपमर्दः । पक्षे सभोगकालीनशुम्बनाल्लिङ्गनादि । लोलं सतृष्णम् । मुग्धा कोमला सुरतमूर्डा च । रज पराग आर्तव च । अकाले मकरन्दाभावदशाया वाल्ये च । अत्रोप-
भोक्तरि बालाया अस्थैर्यं परुषवचनेन प्रतीयते ॥ निष्प्राणता असामर्थ्यम् ॥
बन्धनात् उत्पत्तिस्थनात् । निष्प्राणत्वानौजस्यसत्त्वसक्षयाणा बलहानिरूपत्वेऽपि

1. नवेति । सप्तलायाः ‘सप्तला नवमालिका’ इत्यमरः । ‘नवमल्लिकायाः’ इति पाठे तु मुग्धेत्यादिनैव नवत्वलाभे पुनर्मल्लिकाया नवत्वनिशेषण व्यर्थम् । नवा तुला माला अस्याः, कप् । इति भानुजिदीक्षिताः ॥

2. चिन्तेति । इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया धैवर्ष्यभूलेखनाधोमुख-
त्वादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषश्चिन्ता । यदाहु — ‘विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रशनं तथा ।

‘उद्वेगास्थितिपरस्वप्नमुत्प्रेरवबुध्यते ।’ इति ग २ ‘नवमल्लिकायाः’ इति क. ३ ‘रत्यायास-
निनिष्प्राणता मता । अतुन्वाहाद्दर्शनव्यस्येदाथैव्यक्तिमेति सा ॥’ ग. ४ ‘कार्यं घ-
उत्तितनयनतारा धामपत्रे दुविन्वा रजनय इव निद्राष्टान्नीलोत्पलात्स्य । तिनिरमित दधाना
केशशाशनपनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्त्वारवन् ॥’ इति ग.

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विसयश्चेत्यमर्षौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः श्लेषानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन सवन्धी । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपता नीत्वा प्रवृद्ध- क्रियते ॥ तद्भेदान् स्थायिभावान् । अर्ष्यं भावा- स्थायिभावा । शमोऽपि च । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमार्द्रं मनो रतिरित्यर्थः । तच्चोत्कटावेश एव पर्यवस्यति । स चानुराग एव नोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव । केचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूपः, अनिलापहेतुत्वेनो- ज्जलात्” इत्याहुः । तत्र । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यनिलापं प्रति हेतुत्तसंभवेन लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपहसनीयत्वेन ज्ञानमुखविकासरूपहास्य- हेतुः । चेतोवैकृत्यं दुःखम् । तैक्ष्ण्यस्य अपचिकीर्षाया अवबोध उत्कटत्वम् । कार्यारम्भेषु चनिकृष्टकार्येषु संरम्भ उत्कट आवेशः । केचित्तु—‘संरम्भः सहर्षप्रवृत्ति-’ इत्याहुः । तत्र । आयप्रवृत्तिरूपस्यारम्भस्य प्रवृत्त्यसंभवात्, वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्थायित्वेनास्वाद्यमानत्वाच्च । रौद्रशक्त्येति । शात्रवादेरनिष्टदर्श-

1. रतिरिति । रसादीना विशदतर लक्षणनभिहित रसगद्गाधरे—‘स्त्रीपुंसयोरन्वो- न्यालम्बनः प्रेमात्प्रश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः । गुन्देवतापुत्राद्यालम्बनानु व्यभिचारी । वागद्गादिविकारदर्शनज्जन्मा विकान्ताऽयो हासः । पुत्रादिवियोगमरणादिज्जन्मा वैकृत्या- ल्पश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुदन्धुवधादिपरनापराधज्जन्मा प्रज्वलनात्यः क्रोधः । अयं च परविनाशादिहेतुः । हुद्रापरधज्जन्मा तु परधवचनात्मभापनादिहेतुः । अयमेवानुपारितो व्यभिचारीति निवेकः । परपराक्रमदानादिल्यूदिज्जन्मा औत्सल्यत्वेन उत्साहः । व्याप्र- दर्शनादिज्जन्मा परमानर्थविषयको वैकृत्यात्यः स भयम् । परमानर्थविषयकत्वानात्रे तु स एव शक्तो व्यभिचारी । अग्रे तु—औत्सल्यदिप्रन्दस्तासः, स्वापराधोयं भवन्ति नि- नेदनाहुः । कदम्बस्तुविलोकनज्जन्मा विचित्रित्वात्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अर्षो- किकवस्तुदर्शनादिज्जन्मा आक्षर्षात्यो विसयः ॥

१. ‘वैकृत्यं’ घ. २. ‘प्रतिकूल्या न चित्तविशेषो’ क्रोध उच्यते । इति ग. ३. ‘अपरा- नात्मिका कर्तुंस्त्वाहोऽम्भवत्तपित्वा । आदिदर्शनं नीतिरिति दर्शनादिभिः ।’ इति ग.

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन चबन्धौ । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपता नीला प्रवृत्त क्रियते ॥ तद्भेदान्
 स्थाविभावान् । अष्टौ भावा स्थाविभावा । शमोऽपि च । स्थाविभाव इत्यर्थः ॥
 रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमादं मनो रतिरित्यर्थः ।
 तच्चोत्कटावेश एव पर्यवस्यति । न चानुराग एव नोऽपि प्रवृत्ते सुरतेच्छात् एव ।
 केचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूप , अनित्यपहेतुत्वेनो-
 कत्वात्” इत्याहुः । तत्र । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यनित्याय प्रति हेतुत्वमनेन
 लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपरसनात्त्वेन ज्ञानमुत्पन्निकतरपहस्य-
 हेतुः । चेतोवैकृत्यं दुःखम् । तैक्ष्ण्यस्य अपचिनीर्षया अवबोध उच्यते इत्यम् ।
 कार्यारम्भेषु सनिकुटकार्येषु संरम्भ उच्यते अवेद्यः । केचित्तु—‘संरम्भः
 सहर्षप्रवृत्ति’ इत्याहुः । तत्र । अथप्रवृत्तिरूपस्याग्न्मस्य प्रवृत्त्यसंभवात्, वैरस्ये
 उत्कटावेशस्य स्थावित्वेनास्वाद्यमानत्वात् । रौद्रशक्तयेति । शास्त्रप्रवेगनिवृत्ति-

1. रतिरिति । रतिरिति विशदतर लक्ष्मणनिहित रमणभाषरे—‘मनुमनो-
 न्यालम्बनः प्रेमासद्विशिष्टवृत्तिरिति रतिः । एतदेवतापुत्रापालम्बनस्तु स्वनिचारी ।
 मातृविरिदारदर्शनज्जना निवृत्तारसो हास । पुत्रविरिदारदर्शनज्जना वैकृत्य-
 रसद्विरिदारदर्शनः शोकः । एतदेवतापुत्रविरिदारदर्शनज्जना क्रोधः । अथ
 च परविनाशविरिदैः । एतदेवतापुत्रज्जना तु मातृविरिदारदर्शनज्जना वैकृत्य-
 रसनिचारीति विवेकः । परपरामर्शज्जना विशिष्टज्जना वैकृत्यस्य उच्यते । एतदे-
 वतापुत्रज्जना परमानर्षविरिदारदर्शनज्जना क्रोधः । परमानर्षविरिदारदर्शनज्जना तु
 म एव ज्ञानो स्वनिचारी । अथैतु—‘संरम्भप्रवृत्त्यस्य, स्वकार्येषु अज्जनि-
 त्वेनाहुः । अथैतु—‘संरम्भप्रवृत्त्यस्य विविधवृत्तिसद्वृत्तिरिति ज्जना । सर्व-
 विद्वत्सु सर्वज्जना लक्ष्मणो विद्वदः ॥

1. 'संरम्भ' इति । 2. 'संरम्भप्रवृत्त्यस्य' इति । 3. 'संरम्भप्रवृत्त्यस्य' इति । 4. 'संरम्भप्रवृत्त्यस्य' इति । 5. 'संरम्भप्रवृत्त्यस्य' इति । 6. 'संरम्भप्रवृत्त्यस्य' इति । 7. 'संरम्भप्रवृत्त्यस्य' इति । 8. 'संरम्भप्रवृत्त्यस्य' इति । 9. 'संरम्भप्रवृत्त्यस्य' इति । 10. 'संरम्भप्रवृत्त्यस्य' इति ।

तत्र

यत्र तु रतिः प्रकृष्टां नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

सं च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्था स्यात् ॥१८७॥

तत्र

श्रवणादर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।

ग्रहणम् ॥ तद्भेदौ शृङ्गारभेदौ ॥ तत्र तयोर्मध्ये । विप्रलम्भमाह—यत्र त्विति । तुशब्दश्चार्थः । तत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रति रस्ति । नायिका नायको वा अभीष्टं नायकं नायिका वा नोपैति नोपभुङ्क्ते अर्थात् विप्रलम्भ इत्यर्थः । तथा चोपभोगाभावसवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ इत्यर्थः । करुणादौ शोकोद्दीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टेति । सभोगेऽतिव्याप्तिवारणाय उपभोगाभावेति । विप्रलम्भसमानविषयके ज्ञानान्तरे संस्कारे वा अतिव्याप्तिवारणाय रस इति । अन्ये तु—‘यत्र दुःखसंवलितत्वाद्दतिर्न प्रकृष्टा अभीष्टमुपैति विषयीकरोति न विप्रलम्भः’ इति व्याकुर्वन्ति । तत्र । करुणेऽतिव्याप्तेः । यदि च ‘यत्र’ इत्यस्य ‘शृङ्गारे’ इति व्याकारात्करुणे नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा ‘अभीष्टमुपैति’ इत्यस्यानर्थक्यम् । अभीष्टविषयतेरेव शृङ्गारत्वेन परिणामात् । अपरे तु—‘नायिकादिमिरभीष्ट नोपैति न सगच्छते । तथा चाभीष्टविच्छेदसवलित्वात् रतिर्यत्र स विप्रलम्भः’ इत्याहुः । तत्र । प्रणयमानादावभीष्टविच्छेदाभावेनाव्याप्तेः । केचित्तु—‘सयोग मुगसमिन्नो विप्रलम्भस्तु दुःखगुरु । रतिन्तयो प्रकर्षं स्यादाधिक्यात्मुगट्ट गयो ॥’ इति दर्शनाद् दुःखसवलितरतिव्यापिभावको रसो विप्रलम्भः’ इत्याहुः । तत्र । प्रणयमाने दुःखायोगादव्याप्तेः ॥ स च विप्रलम्भः चतुर्था इतीदमुपलक्षणम् । विरहोऽपि वेदिनव्यः । स च गुर्गादिपरतन्त्रत्वात् । संगमप्रतिरोधो यथा—‘किं रुद्ध प्रियया-’ इत्यादि (१२४ पृ.) । अन्यथा

त्रन्वे प्रथमः । नियोगकालावच्छिन्न वे द्वितीयः । सयोगश्च न उपपद्यते । मामानादिपर-
 प्यन् । पुरुषत्वशब्देनेत्याह्यदिमद्भावे विप्रलम्भस्यैव वपेनात् । पत्र नियोगोऽपि न
 वेदनिर्गम्यन् । दोषत्वोक्तत्वात् । तन्मादाविर्भा मधोगवियोगात्प्राप्तवन्तः करुणवृत्ति-
 र्दोषो । यन्मनुष्यो विमुक्तश्चान्नादि यो । तत्रादौ यथा—‘शयिता मन्त्रिणोऽवनीषण
 मन्त्रिणोऽवनीषणो मन्त्रिणोऽवनीषणः । इत्यत्र इतिव्ययनात्तन्मुनः इत्यादिप्रथमः निर्गमने ॥’ इति ।

तत्र यथा—‘शयो न स्यात् । प्रथमस्यैव इत्यत्रान्न तत्र यत्नोऽवनीषणोऽवनीषण-
 मन्त्रिणोऽवनीषणः । निःशयित्वेतिव्ययिणोऽवनीषणोऽवनीषणः वाप्य येऽपि
 न त्विदं प्रतिशमनार्थम् ॥’ इति । तत्रो रसगङ्गाधरे ॥

इति त्विति न दुःखे २ तत्रैव प्रथमः दुःखेऽवनीषणोऽवनीषणः इति
 इति त्विति न दुःखे ६ मद्भावे

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ १८८ ॥

श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥ १८९ ॥

अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च ।

उन्मादोऽर्थं व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः १९०

अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्स्युपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥

अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् ।

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १९२ ॥

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयाद्द्वाद्वारागोदया-

स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

तस्य निरुक्तप्रकारचतुष्टयानन्तर्भावात्क्षयत्वाभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । तत्र पूर्वरागादिषु । मिथ इति । अन्योन्यमित्यर्थः । दशाविशेषोऽ-
वस्थानेदः । अप्राप्तौ परस्परसंगमे । चन्दिनः स्तुतिपाठकाः । दशाविशेषा-
नाह—अभिलाष इति । दश प्रकाराः । अत्र पूर्वरागे । कामकृता रतिजन्या
दशा. कामदशा. । स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा । अपरिच्छेदो विशेषनिर्धारणा-
भावः । अलक्ष्यवाक् निर्दिष्टं वच. । शेष स्पृहादिकम् ॥ प्रेमार्द्रा इति ।
प्रेम्णा आर्द्रा निविजसृष्टा । प्रेमानिव्यञ्जिका इति वाक्यत्वं । प्रणयं द्रष्टुं चेदं
स्पृशन्ति जनयन्ति । परिचयान्मुहुर्मुहुर्दर्शनात् । द्वाद्वार उक्तदो यो राग मुर-
वेच्छ तस्योदयो याम्यस्ताः । मुग्धदृशो नात्ला. । चेष्टा नेत्रविशेषादिगुणाः

1. स्पृहात्वादि । शेषो दशावस्थापेत् तदेवात्र च गन्तव्यम् । शान्तिर्नोत्पद्यते
चेष्टास्ताः स्तुतिरुच्यते ॥, 'मैत्र्यदर्शितारार्थान्तरात्प्रणयसंगमे युजा । इति वागी भवे-
द्यत्र तदुक्तं मुग्धदीर्घम् ॥', 'दक्षिणान्तरात्प्रणयं वा न च हर्षं वादने । प्रवेष्ट. प्राणि-
तयेति न च्छेदोऽभिधीयते ।', 'शान्तोऽस्मिन्मन्त्रेऽप्येवमेति । व्यापारो वादने
यत्र स उन्मादो निरुच्यते ॥'

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यापि ॥ १९८ ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः ।

उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा—

‘अलीअपसुत्तअणिमीलिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओजासं ।

गण्डपरिउम्भणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सं ॥’

नायिकाया यथा कुमारसभवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्यथा—

पणअकुविआणं दोह वि अलिअनुत्ताणं माणइल्लाणं ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाणं को मल्लो ॥’

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किंतु संभोगसंचार्याख्यभावत्वम् ।

यथा—

‘भ्रूमङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते

रुद्रायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

प्रेम्णि । ननु प्रमोदे नति कोप एव न भवति, कथं तत्र मानलक्षणसंगतिरित्यत आह—प्रेम्ण इति । कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकादियुतित्वात् । कारणमनराधारि । कुटिलस्य विनापि कारणं तन्तभावना कोपो भवतीति भाव । यद्वा कुटिलगामित्वात् दुरवगमत्वभावत्वात् ॥ अलिअ इति । ‘अलीअप्रत्ययनिर्णीतिसह मेरि सुभग मदनवकाशम् । गण्डपरिउम्भणपुलकिना न पुनरिदिप्यामि ॥ इति सत्यम् । मन दिलम्भे तव शोषो जात इति तद्वत्ते । पुनरेवं दिलम्भं न करिष्यामीति भाव । अत्र नीयत्सने नपस्य वीटिलम् ॥ पणअकुवि इति । ‘प्रणयपुपिलपोद्वेधोरस्यतोपसमपोर्नालविशयो (वतो) । मिथलनिहं चतिश्चानरसकर्मयो को मार ॥’ इति सत्यम् । मनो मन्त्रइत्यनपं । प्रियवचनरिरुपनन्म लुद्धव्याजरोऽनुनयः तदपर्यन्तमहये । तं विन्द महुरावे चेत्यर्थः । अस्य प्रणयनस्य । इष्या अत्रमूला, तस्य एव अन्वित-रित्येन मन्त्रित्वात् ॥ इत्यमर इति । मनोमयेदी सुगी प्रति नदिपण लकि-

भूतो यथा—‘चिन्ताभिः स्तिमितम्—’ इत्यादि (१७८
शापाद्यथा—‘तां जानीयाः—’ इत्यादि (१२३ पृ.) संभ्रमो हि
मानुषनिर्घातोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादीना
दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य ।
पादनम् ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकान्तरं पुनरलभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः ॥२०

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

अत्यन्तसखित्वमित्यत्र पृथक् प्रियसखित्वोपादानम् । प्रियतमगमने गन्तुमारम्भ-
वल्यादयः सख्योचितं कर्म कुर्वन्ति । त्वमपि प्रियस्य सुहृद्भवसीति तत्रापि गमने
न्याप्यमित्याह—गन्तव्ये सतीति । अत्रेयमुक्तिरनुभावः । अश्रुपतहतापव्यञ्जो
विवादो व्यभिचारिभावः । प्रियतम आलम्बनम् । नायिकाया रतिज्ञे सामाजिके
रसोत्पत्ति ॥ तां जानीया इति प्रोपितभर्तृकाया नायिकाया उदाहरणमिदम् ।
दिव्यो विद्युदुत्कादि । मानुषो मर्त्यलोकभवो भूकम्पादि । निर्घात इति
नामसोपलक्षणम् । उत्पातोऽनिष्टमूचको देवकृत प्रकृतिविपर्ययम् । आदिना
उन्मादादिपरिग्रहः । उर्वशीपुरूरवसोरिति । उर्वशी हि पुरा मित्रावरुणशा-
पान्मनुष्यलोकं प्राप्य पुरूरवसो गृहे ‘यदि भवन्तं सुरतसमयातिारकमभये न
पश्यामि तदा त्वामहं त्यक्ष्यामि, मम मेपद्वयं भवता रक्षणीयम्’ इति नियमं कृत-
स्थिता । तदनन्तरं देवैरन्वतमसे मेपद्वयमपहनम् । तच्छ्रुत्वा पुनरपि संसंभ्रमेन
वध्नमपरिधायैव खड्गपाणिमेषापहतुं पश्चाद्भावित । एतस्मिन्नन्तरे विद्युद्वि-
नम्रमवलोभ्योर्वशी स्वर्गं गतेति ग्रन्थस्य वतुलायं । अत्र देवकृतमेषापहरणम्
दिव्योत्पातेन पुरूरवसः सभ्रमं, तेषांवेदया मित्रदेशप्रतिव्यम् ॥ उभयत्र पूर्वांगं
प्रवासे च ॥ कदम्बविप्रलम्भमाह—यूनोरिति । विमनायते शोकव्याकुलचित्तव-
निलापं इत्येते । पुनरलभ्य इति । रतेनांशाद् उत्कटशोकमवाप्य कदम्बो

1. सभ्रमं इत्यादिदक्षिणया कारिकाभ्रमो न कावेः ।

१. मनुष्ये हि दिव्ये वरिषा न निर्घातं प्रीतिः नियतं तस्यैव हि । इत्यु-
क्तं ननु इति न प्रयत्नं पश्येत् तस्मिन्निर्घाते इत्युक्तं ननु २. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ‘ननु’ ।
इत्युक्तं । पदोऽस्ति मनुष्ये । ३. ‘अत्र’ इत्युक्तं तस्मिन्निर्घाते ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १०. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ११. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १२. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १३. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २०. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २१. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २२. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २३. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । २९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३०. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३१. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३२. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३३. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ३९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४०. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४१. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४२. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४३. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ४९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५०. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५१. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५२. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५३. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ५९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६०. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६१. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६२. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६३. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ६९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७०. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७१. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७२. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७३. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ७९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८०. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८१. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८२. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८३. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ८९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९०. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९१. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९२. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९३. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९४. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९५. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९६. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९७. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९८. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । ९९. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति । १००. ‘मन्त्र-
द्वारा’ इति ।

किंचात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, संगमप्रत्यागया रतेरु-
द्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र 'संगम-
प्रत्यागानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव' इति
केचिदाहुः, तदन्ये 'मरणरूपविशेषसंभवात्तद्विभ्रमेव' इति मन्यन्ते ।

अथ सभोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरणचुम्बनादयः । यथा—'शून्यं वासगृ-
हम्—' (२३ पृ.) इत्यादौ ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात् ।

अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥

तत्र स्यादुपट्टं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥२१२॥

अनुलेपनभूपाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

रक्त, न पुनर्विप्रलम्भ इति भावः । अत्र विशेषमाह—किं चेति । निषेवेते
कुरुत । एकतन्त्यानुरागाभावे शृङ्गाराभावे इति तद्व्याख्याय—अन्योन्यमिति ॥
शून्यमिति । व्याख्यातमेतदत्राह (२३ पृ.) एक एकप्रकारः । संभोगोद्दीपनवि-
भावानाह—तत्रेति । संभोग इत्यर्थः । स्याद् उपयुक्तं भवति । वाच्यं संभो-
गोद्दीपकतया दर्शनीयम् । शुचि मेध्यमत्यन्तं निर्मलम् । अन्यदन्व्यादि ॥ सख्यातुं

१. अत्रेति । अत्र कादन्वयां चन्द्रापीठं प्रति स्तम्भेयनं पुष्परीयस्येतिवृत्तं वर्णयन्त्या
नष्टावेत्याया वाग्येभित्थर्थः । स्त्रीपुनयोविशेषो जीवित्वज्ञानदशाया वैदन्वयोपिडाया
स्तेरेव प्राधान्यादिप्रलम्भः । वैदन्व्यं तु सचारिमात्रम् । स्तम्भेयनदशाया तु रतिवैशि-
त्यं वैदन्व्येव प्राधान्यमिति कारण एव । यदा तु नन्वपि स्तम्भेयनानि देवनाप्रनादादिना
पुनः जीवनेज्ञानं दपचित्त्यात्तदालम्बनस्यात्यन्तविनिर्गामान्भावादिप्रवाम इव विप्र-
लम्भ एव । न न वाच्य इति नव्याः ॥

२. केचिदिति । 'जगन्मयां तु प्रथमं वाच्यं, जगन्मयां नन्वतेन्यनादर्थं प्रथम-
कारण एवेति' इत्याचार्येभित्थः ।

३ विलासिनामिति । विलासिनी च विलासिनी च विलासिनीभित्थेभ्यः ॥

• 'शून्यं वासगृहम्' इति भावः । २. 'अदि नन्वते' इति भावः । ३. 'न नन्वते' इति
भावः । ४. 'जगन्मयां' इति भावः । ५. 'जगन्मयां नन्वते' इति भावः । ६. 'विलासिनी' इति भावः ।

तथा च भरतः—‘यत्किंचिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्श-
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते (उपयुज्यते च)’ इति ।

किं च ।

कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वेरागादेः ॥ २१३
यदुक्तम्—

‘न विना विप्रलम्भेन सभोगः पुष्टिमश्नुते ।

कपायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो विवर्धते ॥’ इति ।

तत्र पूर्वेरागानन्तरं सभोगो यथा कुमारसभवे पार्वतीपरमेश्वरयो-
प्रवासानन्तरं सभोगो यथा मम तातपादानाम्—

‘शेमं ते ननु पक्षमत्याक्षि—किमथ खेम महङ्ग दिदं,

एतादृक्कृशता कुत—तुह पुणो पुट्टु सरीरं जदो ।

केनाह पृथुल. प्रिये—पणदणीदेहस्स समेळगात्,

त्वत्त सुभ्रु न कापि मे—जट्ट इदं खेम कुदो पुच्छमि ।

एवमन्यत्राप्युच्यते ।

अथवा य सभोगमेवास्मान्नाह --किं चेति । एतदमेदयादिमतापत्याया पद्यात्
सूचयाम् । आदिना मानप्रवाससदृशप्रलम्भाना प्रथमम् ॥ अश्रुते प्राप्ता
एतेन पूर्वरागादिक विनापि सभोग सभवतीति सूचयाम् । एतात् प्रथमप्र-
भेदेन सभोगो द्वितीय । विप्रलम्भानन्तरं सभोग प्रकृत । यत्तत् प्रथम
भेदेन चतुर्विध । तादृशप्रवृत्त्यात् इति फलितम् ॥ श्रेमं ते इति । अथ
नायकस्य प्रथम, श्रेयतेन नायिके वा इत्यर्थम् । अथ जेम जेम जेम ॥ १४५
इति जेम जेम ॥ १४६ इति जेम ॥ १४७ इति जेम ॥ १४८
नायकस्य सभवेन । इति इति इति पुनरुच्यते ॥ अथवा यथा वचन—‘यत्त-
त्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते । यत्तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते । यत्तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते ।
‘यत्तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते । यत्तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते । यत्तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते ।

अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः ।

वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥

निर्वेदमोहापसारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विपादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

शौच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति ।

यथा मम राघवविलोसे—

‘विपिने क जटानिवन्धनं तव घेदं क मनोहरं वपुः ।

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन गिरीषकर्तनम् ॥’

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते सी-
पर्वणि द्रष्टव्य ।

अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह—

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

इत्यनराध पुत्रावेर्विच्छेदो मरण च वित्तादेर्नाशश्च ॥ अनयोर्जटाधारपश्रीरामश-
रोन्नो घटना योजना । खड्गेन गिरीषकर्तननिबेत्सर्थ । अत्र प्रकरणाद्दशरथो
नायको लम्बत इति । निरुपोति—अत्रेति । अनुचितावरणमेव दैवस्य निन्दा
सैव दुःखाद । बन्धुवियोगो बन्धुमरणम् । तत्र यथा—‘गृहिणी नचिव नली
मिथ. प्रियनिष्या लटिते कलाविधौ । करणाविसुखेन नृत्युना हरता ता वद कि
न मे हनम् ॥’ अत्रेन्दुनतीमरणजनितशोकार्तस्याजस्य नृत्युनिन्दा । वित्तनाशो
यथा—‘प्रातर्भवात्ते वलुधापिपचक्रवर्ता मोऽहं प्रजालि निपिने लटिलन्तस्त्री ।
ययिन्मिनें तरिह वरतर प्रयाति यचेतना न गमित तरिहान्दुपैति ॥’ अत्र नट-
राजस्य रामस्य परिरेपनम् ॥ स्थानीभाव इति शेष । पुनः संभोगो हेतुर्भवो

1. यथेति । यथा वा ननु—‘परानन्धनमी पतन्ति मरण इत्यन्ता परोन्दिने-
ज्जानानोरनिगल्लर सुत्तौ हा नात्रे इहः संदति । अल्पे’ इत्यन्तानि विना
दैवनिन्दामन्त्रे विनालान् नोऽपि निन्दरहा प्रस्तुत्तर ईरताम् ।’ इति ।

१. ‘अनुभावा’ ‘रसः’ इति । विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥ इति
पाठान्तरं कुरुते = ‘शोच्यं’ इत्यने = ‘द्रष्टव्यम् ।’ इत्यन्तं कुरुते कुरुते ‘अ-
प्युदाहार्यम्’ इति हेतुं दूरेण कुरुते इति । अत्र विप्रलम्भे कुरुते कुरुते ‘वि-
प्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥ इति ।

पुष्टिन्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहंकाररूपन्यादयादीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरगदौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वर्थासेर्दशनादहकारोपशमो न दृ-
श्यते । शान्तन्तु सर्वाकारेणाहकारप्रशमैकरूपत्वाच्च तत्रान्तर्भावम-
ति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेपरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रमाणः ॥’

इत्येवमप्य शान्तम्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां
र्भावात्तत्र सचर्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायास्यस्थितो यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘व्याजीकृत-’ इति पाठेऽपि वीज वासना तच्छून्यीकृतेत्यर्थे । करट काक ॥
३ नान्ते दयाद्यतिशयसभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आट—निरहंकाररू-
चादिति । आदिना वर्मनीरवेवताम्पियरतिपशृतीना ग्रहणम् । एष शान्त-
। तथा चाहकारस्यदितो दयादिरेव दयावीरादेर्वटक । तदित शान्तरस
विशेष । ततश्चेद्व्यभिचारेणावधारणञ्च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थ-
शेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो रिपूणामपत्तिकीर्षा । राग सुहृदामुपत्तिकीर्षा । इच्छा
अिन्मुत्ततदुपावेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकाञ्चनादिविभावादिषु रससु रोग-
राहित्येन नमसविषमं प्रमाण प्रतीतिर्येन । ‘शमप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-
, अर्थासंगते । तादृजदशाया व्यभिचारिभावादीनामसभवात् । शम एव
यितया प्रधानं यत्र स । उक्तमस्वरूपापत्तिलक्षणाया परमात्मस्वरूपत्वप्राप्ति-
यायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्य प्रत्याहृत्य राधात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो
वाय वर्तमानश्चिन्तासतानवान् युक्त । यस्य योगजवर्ममहकृतेन मनसा जिज्ञा-
तवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यत्र भूतेन्द्रिय- अणिमाया कामसिद्धीर्दूरश्रव-
द्याश्चेन्द्रियनिद्धीरामादितवान् नमाध्यति ॥ ५० ॥ यस्य च योगजवर्मस-

1. स एवेति । तादृजशम एव स्याति

भत स्वर्ग ।

१ ‘पुष्टि-’ इति फणिका नास्ति न पुस्तके
पुस्तके ३ ‘नागानन्दादौ’ इति नागि
दो नास्ति क घ पुस्तकयो ६ ‘सर्व-
घ ९ ‘शमप्रधान’ क र प १
लि पुस्तकांतरे १२ ‘राग-’ इत्य

‘दे सकाशाद्देदमाह’ इत्यधिकं
‘-वाह-’दौ’ क-घ ५ आदि-
मभिनियुमर्हति’ ग ८ ‘नन्दे’
तान्तरे ११ ‘लोष्टकाञ्चनादि’
॥५०॥ नास्ति पुस्तकान्तरे

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

श्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नागापि विश्राम्यति ॥

अथ शान्तः—

शान्तः शमय्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनागयणदैवतः ।

अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःमार्गता तु या ॥ २४६ ॥

परमात्मम्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।

पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योदीपनरूपिणः ।

रोमाञ्चाद्याश्चानुभावान्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवम्याञ्चगौ

सत्रास च सकौतुक च सदय दृष्टस्य तैर्नागरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्पुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क. करट कदा करपुटीभिक्षा विलुण्ठिष्यति ॥’

पर्यस्त उत्क्षिप्त कपालसपुट पिमानपात्राकारत्रचाण्डोपरिभाग तेन द्राक् इति
मिलत्सगच्छमान ब्रह्माण्ड एव भाण्ड शुद्धश्च न तस्योदरे श्राम्यन् अतएव
पिण्डितो बहुलीकृतचण्डिमा महत्त्वं यस्य । नापि इदानीमपि । जराञ्छत्रमु
सस्थालीमध्ये जायमान शब्दो बहुलो भवतीत्यभिप्रेयणं दम् । अत्र लम्बणस्य
विस्मयो धनुष्टकारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोद्गापनन एतादृशुक्त्या अनुभावेन
व्यक्त आश्चर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—शान्त इति । अत्र निर्वेद
स्थायिभाव । एतत्पक्षे अवमाननीयत्वमेवालम्बनम् । निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेन
स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम् ।
रोमाञ्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथ्यान्तरिति । कस्यचिद्
तनिर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहममीपदेश, तन्मध्ये चरतो भिन्नार्थं प्रमत ।
अध्वगैर्नागरैश्च वीभत्सवेपदर्शनेन त्रास, अनुपादेयकन्धावधारणेन कानुम्
दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन निष्प्रतिबन्धकीकृतो यश्चित्तमुधादा
ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रितनेत्रस्य ।

1 उपेक्षितमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् ‘शनो निरीहावस्थायाम्’ इत्यत्रानि
हितम् (१६६ पृ.) ॥

पुष्टिन्तु न्हाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकाररूपत्वाद्यद्यादीनादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दद्यादीनादौ हि नागानन्देऽपि जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्यंघ-
नुगादेरन्ते च विद्याधरचक्रवानित्वर्थात्तदेर्गनादहकारोपगमो न दृ-
श्यते । शान्तन्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रथमैकरूपत्वान्न तंत्रान्तर्भावम-
र्हति । ततश्च नागानन्देऽपि शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रम. स शान्त. कश्चित्तो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भाषेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपपत्तिलक्षणायां
प्रादुर्भावात्तत्र सचारादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तद्वयायामस्त्वित्यतो यः गमः स एव यतः ।

रसत्वमेति तदस्मिन्संचारादौः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘निर्वाणीकृत— इति पठेऽपि दीज वास्तना तच्छृण्वीकृतेत्यर्थे । कण्ठ काक ॥
ननु शान्ते दमप्रतिगच्छमयेन दद्यादीनादिरेदायमित्यत आह—निरहंकाररू-
पत्वादिति । शान्तिना वर्तमानेरेवतामिदमिति पश्यतीना प्रहणम् । एष शान्त-
रम । तथा चाहंकारान्तात्ततो दद्यादिनेन दद्यादीनादिरेपटक । तदित् शान्तरस
इति विज्ञेय । ततश्चेह्यविज्ञेयानधारणश्च । नागानन्दे दद्यादीनादिप्रधाने ग्रन्थ-
विज्ञेये ॥ न यजेति । द्वेषो विषणान्मन्दिनीया । गम मुह्यतामुपचिनीया । इच्छा
वैषम्यिस्तुजनदुषायेच्छा । भाषेषु पदार्थेषु लोष्टकाचनादिविभावादिषु नस्तु राग-
द्वेषराहित्येन नमन्निपम प्रमाण प्रतीनियेन । ‘गमप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-
रम, अर्थात्तगते । तद्द्वयद्वयवा व्यक्तित्वादादीनामसभवात् । गम एव
स्वायिनया प्रधानं यत्र न । अतस्त्वत्पापत्तिलक्षणाया परमान्मस्वरूपत्वप्राप्ति-
रपायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । निप्रयेभ्य प्रत्याहस्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो
निवाय वर्तमानश्चिन्तासत्तानवान् युक्त । यस्य योगजवर्ममत्कृतेन मनसा जिज्ञा-
नितवस्तुमाणात्कारो जायते । यश्च भूतेन्द्रियजयी आगिमाया कामनिर्दीर्घरश्चव-
पाद्यायेन्द्रियनिर्दीरमादिनवान् ममाध्यन्वितो वियुक्त । यस्य च योगजवर्मस-

1. स एवेति । तादृशरसन एव म्वाग्निभावो रमता लभत इत्यर्थः ।

१ ‘पुष्टि-’ इति परिच्छेदो ननु पुष्टिः = ‘अन्त दद्यादीनादि ननु शान्तेदमाह’ इत्यर्थे
न पुष्टिः ३ ‘नागानन्दे’ इति नागान्दुष्ये पुष्टिकयो ४ ‘-वाहनादौ’ कथ ५ अदि-
द्वयो-’ इति कथ पुष्टिकयो ६ ‘मर्मभ-’ इति ७. ‘ननु स सम्भविदुर्हति’ न ८. ‘नदे’
ननु ९ ‘गमप्रधान’ कथ १० ‘पदार्थेषु’ नाति पुष्टिकान्तरे ११ ‘लोष्टकाचनादि’
ननु पुष्टिकान्तरे १२ ‘रा-’ इत्यदि ‘-नमन्मयात्’ इत्यत पाठो नाति पुष्टिकान्तरे

ज्ञानार्थमाकृताः प्रोक्तमिच्छन्नाप्यभावेऽपि ।

आत्मनिष्ठिः । नदिः सा कथमने नावापि विनामयति ॥

अथ शान्तः—

ज्ञानः जगत्तामिमां उन्नमप्रकृतिर्मनः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुगुन्दरञ्जयः शीनागवणदेवतः ।

अनिलनादिनाशेषस्तुनिःसाग्ना तु या ॥ २४६ ॥

परमान्मन्मस्यं ता तस्मालम्बनमिष्यते ।

पुण्याश्रमः शिथेत्तीर्थगम्यतनादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषमज्ञायात्मनोदीपनस्तपिणः ।

रोमाञ्चायाः शानुभावात्तथा म्युर्व्यभिवारिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदार्थस्मरणमनिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रथान्नश्चरन्तथा वृत्तात्कन्ध्यालवस्या’ शो

मनाम च मर्कतुक च मद्य दृष्टम्य तेर्नागैः ।

निर्व्याजीकृताचन्मुखाग्ममुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क कष्ट कदा कम्पुटाभिः प्रिलुण्ठिष्यति ॥

पर्यन्त उच्यते कृपालसपुट पिमानपात्रासाय्यशापशपाभय तेन द्राम् अदिने
मिलन्तुगच्छमान व्रजाण्ड एव भाण्ड मुद्रम्य । तस्मान्दे श्राम्बन् जाय
पिण्डतो वदुत्ताकृतधाण्डमा महत्तय यम्य । तस्मात् उदासीनमपि । नराणाञ्चन्द्र
गम्यालामध्ये जायमान शब्दो वदुत्ता भवन्ता मानप्र. णदम् । ता उन्नमन्त्य
विस्रयो वनुष्टफारालम्बनेन तस्मानिदीर्घत्वगुणोद्घापनन एतान्मुक्ता अनुभावेने
व्यक्त आश्चर्यरमतामापद्यते ॥ शान्तरगमात्—शान्त इति । अत्र निवेद
स्थायिभाव । एतत्पक्षे अगमाननीयत्वमेवालम्बनम् । तत्रादम्य व्यनितारिणे
स्थायित्वायोगान्, जमस्य स्थायित्वेनानुभयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम् ।
रोमाञ्चाया इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथान्तरिति । रथान्ति
तनिवेदस्योक्तिरियम् । रथ्या मुह्यन्भीपदेश, तन्म ने चरतो निक्षार्थं जमत ।
अध्वगैर्नागैरथ वामत्सत्वेपदर्शनेन त्राम, अनुपाद्यकन्धाधारणेन वानुस्म
दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन तन्प्रतिबन्धककृतो यन्निमुखा
ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तजन्व्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुदितनेन ॥

1. उपेक्षितमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्र ‘शमो निरीहावस्थायां’ इत्यादि

पुष्टिल्लु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेप नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवार्तित्वर्थात्सेदर्शनादहंकारोपगमो न दृ-
श्यते । शान्तल्लु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वात् तत्रान्तर्भावम-
र्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमयास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य नोक्षावस्यायानेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां
आदुर्भावात्तत्र संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः गमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

निर्वाजीकृत-’ इति पाठेऽपि बीज वासना तच्छून्याकृतत्वर्थः । कस्ट. काक ॥
ननु शान्ते दयावतिन्यस्रभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररू-
पत्वादिति । अस्मिन् वर्तमानेद्वेवताविपरतिभृतीना प्रहणम् । एष शान्त-
रस । तथा चाहंकारस्यलितो दयाविरैव दयावीरादेर्घटक । तदितर शान्तरस
इति विशेष । तत्तद्देहाविशेषावधारणश्च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थ-
विशेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो तिरूपानुपचिन्तीर्षा । राग सुहृदानुपचिन्तीर्षा । इच्छा
वैषम्यसुखतदुपावेच्छा । भावेषु पर्यायेषु लोष्टकौशलादिभिर्भावादिषु नस्तु राग-
द्वेषराहितेन मनसविषमं प्रमाणं प्रतीतिर्न । ‘गमप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-
रज, अर्थात्गतः । तादृशदशाया व्यसिञ्च त्तिभावादीनामसम्भवात् । गम एव
व्यापितया प्रधानं यत्र न । आत्मस्वरूपापत्तिलक्षणाया परमान्मस्वरूपत्वप्राप्ति-
रुपायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नोक्षावर्तव्ये वस्तुनि मनो-
निधाय वर्तमानश्चिन्तासनानवान् युक्तः । यस्य योगजधर्ममदृष्टेन मनना जिज्ञा-
सितवस्तुज्ञानान्कारो जायते । यत्र भूतेन्द्रियजयो अस्मिन्नाया दामतिर्दीर्घश्रव-
णायाश्चेन्द्रियनिदीरानादितान् मनोधर्मवितो विद्युत् । यस्य च योगजधर्मस-

1. स एवेति । तादृशान एव स विषयो रसता नभत इत्यर्थः ।

१. पुष्टि-’ इति पाठः । २. ननु शान्ते । ३. नागानन्दादौ । ४. इति पाठः । ५. युक्तवियुक्त-
रूपो नस्ति कश्चिदुक्तव्यो । ६. सर्वेषु भावेषु । ७. ननु स ह्येवमित्युक्तं । ८. ‘ननु’
कश्च । ९. समप्रमाणः कश्चपि । १०. ‘गमप्रधान’ इति पाठः । ११. ‘विषय-
निधाय’ इति पाठः । १२. ‘ननु’ इति पाठः । १३. ‘ननु’ इति पाठः ।

उद्बुद्धमात्रस्यायिभावो यथा—

‘हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्त प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति (८८पृ०)

तत्र संचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥

उद्रेकः कस्यचित्कापि तथा संचारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्व आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्य चात्र रसाना भरतादिप्रणीतलक्षणाना सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते—

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुरूपतीगतायां च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥

दर्शितत्वाद् ॥ हरस्त्विति । परिवृत्तेति लुप्तेत्यर्थः । अत्रेति । उमामुखावलोकनरसानुभावनाश्रेण व्यक्ता रतिरदीपनविभावादिश्रुतपरिपोषराहित्येन रमता नापद्यत इति भावव्यपदेश एवास्त्वोचित इति भावः ॥ अनौचित्येति । रसभावदोरनौचित्येन प्रवृत्तये वर्तमानत्वे सति रसाभासो भावाभासदेत्यर्थः ॥ अत्र रसानामौचित्यनाश्रु—अनौचित्यमिति । अनौचित्यपदमित्यर्थः । सामग्रीरहितत्वे विभवादि-रसभावनाश्रेणामत्वे । एकदेशयोगित्वं यन्किञ्चित्क्षणसदन्वयं, तदुपलक्षणपरं तद्व्योपतापर्यवम् । तच्च अनौचित्यं च उपनायकेति । श्यारे ‘दन्वितायाश्च नायना’ इत्युक्ते (१६९ पृ) नायकलक्षणे (९७ पृ) ‘जुनीन’ इत्यनेन मन्कुलजातजनः । ‘शीलवान् इत्यनेन सहृदयत्वं च नायकस्य लभ्यते । ‘नायकसामान्यतु’ इति यथा-सम्भवेऽपि (१०७ पृ) इत्यनेन नायिकायाश्च सहृदयत्वं लभ्यते । नायकस्य निषिद्धयोऽपि नायिकायाश्च निषिद्धपुरस्सरसंगमे सहृदयत्वं न भवतीति तद्विषयव्याप-स्य तयोऽप्युक्त्याभावात् श्रेययोगित्वम् । निषिद्धयेति उक्त्वा मुनिगुरुरितिलक्षणे— ‘संवेन्द्रिनिरद्विजराजर्हीनवर्णाविनाश प्रमदा न गम्या । व्यापन्वदा प्रप्रजित निमित्तप्रदा धर्माधर्मनोभवः ॥’ इति । एवं योपितानपि स्यन्त्यादयः पुरदा निषिद्धा । एवं च मुनिगुरुरतीगताया चेति चकारेण स्यन्त्यादिपदयो बोध्यः । उपनायकसंस्थायां मिलत्र संवन्त्यादयन्तम उपनायको बोध्यः । अन्यथा ‘बहुनाय-कविषयायां’ इति ‘प्रतिनायकत्वे’ इत्यन्योत्तरदानं व्यर्थं स्यात् । बहुनाय-

रौद्राभासो यथा—

‘रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
र्मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।
आध्मातः कट्टुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्तय-
न्त्रंसास्फोटपट्टयुधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥’

भयानकाभासो यथा—

अशक्रुवन्सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः ॥’
स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके तु वेद्यादिविषये स्यात् ॥ २६६ ॥
स्पष्टम् ।

भावस्य शान्तायुदये संधिमिश्रितयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता मता ॥ २६७ ॥

रक्तोत्फुल्लेति । कर्णं सूतपुत्रं प्रतिशरम् । ‘हरे’ इत्यनादरे पठ्ये । परमं
दृष्टमनाद्वैत्यं । आध्मातो दग्ध । ‘कट्टुकोक्तिभिः’ इत्यत्र ‘अनले’ इति
रूपकं व्यङ्ग्यम् । त्वं न्वनीयं स्कन्धस्य करेणाघातोऽस्मास्फोटस्तत्र पट्टुः । तत्र
गत्यर्थं । अत्र ज्येष्ठघातनि गुरोः दोषोऽनुचितः ॥ अशक्रुवन्निति । यम्य रा
णस्य । कौशिक इन्द्र । इन्द्र पेचकश्च । अत्रानौचित्यं दर्शयति—रंति ॥
भावाभास इति । प्रथमादिपदेन चिन्तादीना द्वितीयादिपदेनानुरागिण्यादीना
व्यङ्ग्यम् । यथा—‘शैवासुवाकरमुखा तरलायताक्षी मा स्मैर्यावनतगजिर्वात्र

1. भावत्येति । भावस्य शान्तिर्नाशः । स चोत्पत्तिकारणवच्छिन्नः पदः । अत्र
उत्पत्तिः । अस्मिन्नेत्यादिभिर्नूतनेरन्त्याभिभावतयोग्ययोः सामानाधिकरन्तम्, यत्र
पदेनादौत्तिर्विशिष्टैर्यावच्छिन्नवत्त्वम् । अत्रत्या वाव्यवाधनायापदानामुदादिना
वा भावना व्याप्तिरिति । एकत्रैववृत्तितनयज्ञानगोचरत्वनिर्वाणः । अत्र रस
द्राव्यत्वः ॥

2. रंति । अत्र दुस्मिन् रावणस्येति सा मीमांसा ‘अस्मि’ इति शेषः । अत्र त्वं
उद्वेगवत्तुल्यवत् इति अस्मि महाभावं जित्वाचरति । तथा स- नैव इति
त्वत्तु—इति च- इति । अत्र मीमांसितेनैवैत्रो एवं केनोप वेद इति च अस्मि । अत्र
उद्वेगं न विशिष्टवत् इति । परं इति तथा मत्तं स्मिद्विभक्तकर्मणि उच्यते । अत्र
तत्र अस्मिन्नेत्यादिभिर्नूतनेरन्त्याभिभावतयोग्ययोः सामानाधिकरन्तम्, यत्र
पदेनादौत्तिर्विशिष्टैर्यावच्छिन्नवत्त्वम् । अत्रत्या वाव्यवाधनायापदानामुदादिना
वा भावना व्याप्तिरिति । एकत्रैववृत्तितनयज्ञानगोचरत्वनिर्वाणः । अत्र रस
द्राव्यत्वः ॥

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिद्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतः वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमित्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभ. करभः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुलामिदमूहयुगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दा पौनरुक्त्यभिया नामान्यकदल्यादि मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयति जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्य ।

अविवक्षितवाच्यमिति ध्वनिरिति शेष । यत्रेति । प्रवृत्तान्वये' इति शेष । मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याच्यधर्मे परिशिष्टेष्वतया भासते । अर्थान्तरे संक्रमितत्वाद् विगम्यतया भासमानत्वाद् । मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रवृत्तान्वयानुपयोगिन्व बाधन्त्येव विशेषरूपेण बोध इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'मावन्त्यादादृश्य करभो वहि' इत्यमरः । चमूरुदृशविशेषः । जाड्यादिति । जाड्य शब्दव्यपि शैलं पयस्येव तथापि तस्य परम्परया कदवाद्भूतत्वमवगन्तव्यम् । आहन्वत्त्वच्छेदकत्वयोर्ग्रहणम् । नच शैल्यादीनामन्यत्रापि मत्वात्कथं कदलीत्यादिः चिन्वमिति वाच्यम् । शैल्यादिविशेषणंवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशयेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषय सर्वत्रैव मुख्यार्थस्याभेदं स्वयमेवं च कदल्यतिशेता करभोऽतिहन्व करिगजकरोऽतिदृश्य इति हेतुदृश इव इदानीदृशमूहयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुला मादृश्यं न विभर्तीत्यर्थः । यत्र तुल्यत्वादात्मादृश्यं संभाव्यते तदतिशयादिनापट्टचमिति मुक्ता भुवनत्रितयेः नास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकात्कारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः

1. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपरोक्तिरिति उक्तत्वावच्छेदके सम्भित्वाद्यन्तरेण वाच्यं यत्र तादृशः ॥

2. अन्वयेति । अन्वयेति न वेनाति न्वेत्तान्तरविष्टं वाच्यं यत्र तादृशः

3. 'अतिशय' इत्यर्थः 'जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादि' इत्यमरः यत्र तादृशेऽतिशयः ।

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽन्त्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽन्त्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेष-
पेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमि-
त्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभ. करभः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दा पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादि-
मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति ।
जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनिरिति शेषः । यत्रेति । प्रकृतान्वये' इति शेषः । यत्र
मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वश्रेयमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मं परिणमि-
विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे संक्रमितत्वाद् विगम्यतया भासमानत्वाद् । एते
मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं बाधस्तस्यैव विशेषान्तर-
रूपेण बोध इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'मणिवन्वादाश्चिन्ते
करस्य करभो वहि' इत्यमरः । चमूरुर्नृगविशेषः । जाड्यादिति । जाड्यं शैलम् ।
यद्यपि शैल्यप्यस्यैव तथापि तस्य परम्परया कदलाभूतित्वमवगन्तव्यम् । आदिना
ह्रस्वत्कर्कशलयोर्ग्रहणम् । नच शैलादीनामन्यत्रापि मत्वात्कथं कदलोत्सादिव्या-
प्यत्वमिति वाच्यम् । शैलादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशय-
श्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषय मयत्रैव मुख्यार्थस्यामेद उच्यते ।
एवं च कदल्यतिशीता करभोऽतिह्रस्व करिराजकरोऽतिकर्कश इति हेतोश्चनू-
दश इदमीदृशमूरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुला सादृश्यं न विभर्तीत्यर्थः । यत्र तु कद-
ल्यादौ सादृश्यं सभाव्यते तदतिशैलादिनापकृष्टत्वमिति मुतरा भुवनत्रितये तुल-
नास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालकारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः ।

1. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके संक्रमितनाश्रयत्वेन परि-
वाच्यं यत्र तादृशं ॥

2. अन्त्यतेति । अत्यन्ततिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टं वाच्यं यत्र तादृशं ।

१. 'अविवक्षित-' इत्यादिः '-तिरस्कृत्याजहत्यार्थाः' इत्यन्तं पाठो ग-मुल्लेखे नास्ति

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य
नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणागद्वा न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवसतस्तत्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोः
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य वाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेग , न तु तिरोभावः
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरस्
त्वाजहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सलक्ष्यक्रम
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृष्टसिंहेन ॥' इति संस्कृतम् । आश्रमस्थाया कुलटा
गोदावरीकञ्जरूपे सकेतस्थाने प्रखट पुष्पावचयेन कृतसकेतभङ्ग स्वप्रेरितकुङ्जोरं
द्रवेणाप्यनिवृत्त वामिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी ।
यो दिनान्तरे लामुद्वेजयति स श्वा गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दृष्टसिंहेन मारि
इत्यन्वयः । प्रकृते तात्पर्यविपयीभूतस्त्रैरविहारे । उत्पत्स्यमानौ उत्पत्स्यमाना
न्वयबोधौ । अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थं । तदवसरो विपरीतलक्षणावसरः । ए
चात्र लक्षणाभूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः । ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम् ॥ वाध्य
तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः । ख्यातस्यान्वयबोधवि
यीभूतस्य वाधनं वाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणाभूलो ध्वनिः ।
अभिधा अभिधाभूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणाभूलध्वनौ । आद्येऽर्थान्तरसक्रमित्व
च्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्वनुपज्यते ॥ प्रथममिति ।
पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भावः । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । व्यङ्ग्य

1. असंलक्ष्येति । सम्यक् न लक्षयितुं शक्यः क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्यङ्ग्य
यस्मिन्सः । स्फुटे प्रकरणे इदिति प्रतीतेषु निभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयधुरीते

१. 'क्रमव्यङ्ग्य' ग. २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३ ग पुष्पाके तु 'विजित' इत्यं
'द्विविध' इत्यन्तः पाठो नास्ति

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः नष्टोऽनुपपन्न-
नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
सलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव ।
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधनि-
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभाव-
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरस्-
त्वाजहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यत्रवाच्योऽपि चनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सलक्ष्य-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीमच्छकुनवानिना श्रमिहेन ॥' इति मरुहृतम् । आश्रमस्थाया इत्य-
गोदावरीमच्छकुनपे मरुहेनस्थाने प्रवृत्तं पुष्पावचयेन कृतमरुहेनभक्तं स्वप्रेतितुष्टुम्
इवेणाप्यनिवृत्तं वाच्यं प्रति नम्या एव दिनान्तरे उक्तमित्यम् । गोदा गोदावरी
यो दिनान्तरे त्वानुद्भवति म वा गोदाप्रगताग्न इत्यत्रानिना इत्यदिहेन मरु-
इत्यन्वयः । प्रकृते ता पर्यापपर्याभूतस्यैवप्रिहार । उत्पन्न्यमानो ज्ञान्यमान-
न्वचोर्था । अन्वययोवात्प्रागित्यये । तदवसरो विपरीतलक्षणावसरो ।
अत्र लक्षणासूचनेस्वसरा नाम्ना प्रथं । ध्वनिवमनि सामूह्यध्वनित्वम् ॥ वाच्य-
तया विपरीतार्थं पदव्यवहृतया ख्यातिगन्वयवाच । ख्यातम्यान्वयव्यवह-
र्यभूतस्य वाचनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणासूचने
असिध्या ध्वनिमसूच्यं वाच । अत्र लक्षणासूचनी । आश्रमस्थानमरुहेन
इति । द्वितीयेऽन्वयविगन्वयस्य जहत्स्वार्था लक्षणत्वानुपपत्तेः ॥ प्रथममिति
पदव्यवहारे नैदा वक्तव्यं इति भावः । यत्र वनी । लक्ष्यक्रम इति ।

1. असंलक्ष्येति । 2. असंलक्ष्येति । 3. असंलक्ष्येति । 4. असंलक्ष्येति । 5. असंलक्ष्येति । 6. असंलक्ष्येति । 7. असंलक्ष्येति । 8. असंलक्ष्येति । 9. असंलक्ष्येति । 10. असंलक्ष्येति ।

1. असंलक्ष्येति । 2. असंलक्ष्येति । 3. असंलक्ष्येति । 4. असंलक्ष्येति । 5. असंलक्ष्येति । 6. असंलक्ष्येति । 7. असंलक्ष्येति । 8. असंलक्ष्येति । 9. असंलक्ष्येति । 10. असंलक्ष्येति ।

1
2
3
4

1. 2. 3. 4.

अत्र 'अम धार्मिक—' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य-
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणागद्वा न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयो-
ः अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य वाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेश, न तु तिरोह
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्यन्तं ति-
त्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सलक्ष्य-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुजवासिना दृप्तसिंहेन ॥' इति संस्कृतम् । आश्रमस्थाया कु-
गोदावरीकुञ्जरूपे सकेतस्थाने प्रत्यह पुष्पावचयेन कृतसकेतभङ्ग स्वप्रीतवः
द्रव्येणाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदा
यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स श्वा गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन
इत्यन्वयः । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे । उत्पत्स्यमानौ उत्पत्स्य-
न्वयबोधौ । अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थः । तदवसरो विपरीतलक्षणावसर-
चात्र लक्षणा मूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः । ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम् ॥ य-
तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः । ख्यातस्यान्वयबो-
धीभूतस्य वाधनं वाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो ध-
आभिधा अभिधामूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणा मूलध्वनौ । आद्येऽर्थान्तरसक्र-
च्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्वनुपपद्यते ॥ प्रथममि-
पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भावः । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति ।

1. असंलक्ष्येति । सम्यक् न लक्षयितुं शक्य क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशोः
यस्मिन्सः । स्फुटे प्रकरणे श्रुतिप्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु महद्वयधु

१. '—क्रमव्यङ्ग्य' ग २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३ ग पुस्तके तु 'विमक्षित' ।
'द्विविध' इत्यन्त पाठो नास्ति

अलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारं वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र
 तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—

पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उण्णअ पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्त्वेति वस्तु
 ज्यते ।

अलंकाररूपो यथा—‘दुर्गालङ्घितविग्रहः—’ इत्यादौ (६२ पृ.) ।

अत्र प्राकरणिकस्योमानाममहादेवीवल्लभमानुदेवनामनृपतेर्वर्णने द्वि-

ति । ‘व्यङ्ग्य’ इति शेष । अनलंकारमिति । अलंकारशब्दोऽत्र धन-
 . । तेन न विद्यते अलंकारो यत्रेति बहुव्रीहि । तैत्पुरुषसमाप्ते ङीदत्वं न
 त् । ‘शेषतत्पुरुषद्वन्द्वान्वयस्थपदलिङ्गकौ’ इत्यनुशासनेन पुस्त्वप्रसक्तः ॥
 न्धिअ इति । ‘पथिक नात्र सत्थरमत्थि मनाक्प्रत्थरस्थले ग्रामे । उग्रतपयो-
 र प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥’ इति संस्कृतम् । निवासार्थिन पथिकं प्रति स्वयं-
 त्या उक्तिरियम् । सत्थरं शयनीयकट मनागत्पमपि तत्रास्ति । प्रत्थर एव
 थं स्पिम इति दर्शयति—प्रत्थरस्थल इति । पयोधर नेषम् तत्तदा निवा-
 तोपयुक्त शयनीयकटादिकमत्र नास्त्वेष । नेषप्रतिरुद्धगतिवत्या यदि वससि तद्-
 त्यापातत प्रतीयते । तस्य व्यङ्ग्यमाह—अत्रेति । सत्थरादीत्यादिना पन्थरत्थ-
 पओहरशब्दयोर्ग्रहणम् । परदारगमननिषेधकमात्रार्थक सत्थरपदं प्राहृतञ्छिष्टम् ।
 स्तरे स्त्रीजनं सभोगार्थं गुलातीलेवनर्धकं प्रत्थरस्थलपद संस्कृतञ्छिष्टम् । ननार्धक-
 अपि पओहरपदनुभवो ष्छिष्टम् । एषा शक्त्या नामर्थेन परम्परयापि शब्दशक्त्यु-
 द्भवो यथा—‘शानिरशानिध तमुर्धनिहन्ति, कुप्पानि नरेन्द्र वल्लं तम् । यत्र प्रची-
 रति पुन, स भात्तुदारोऽदुदारथ ॥’ शानिर्ग्रहोऽननिर्वञ्ज च तमुर्धनिहन्ति । अन्तु-
 शारोऽनुमतदार । तत्रादानिशब्दशक्त्या शानिनिरदे व्यङ्गिते तत्रारा निरुद्धवपि लद-
 नुपतोऽर्थिकं कार्यं पुरत इति वस्तु व्यङ्ग्यते । उत्तमर्षे तु निरोदागत एव । यद्वा
 योऽनुशारोऽपि लदनुदरया उदारो भवतीत्यर्थं ॥ अलंकाररूप इति । ‘शब्द-

1. अत्रेति । प्रत्थराणां तत्त्वेनाप्यपि ताना नृणां तान् तान्नेऽत्र ताने सत्थर शब्दं
 क ननार्धकित्वः । यदा सत्थर शब्दं ननार्धकित्वेति नानि, ति पुन. ननार्धकम् ।
 शानिरशानिधिरशानिः शब्दशक्त्या ननुपदुर्धं पयोधर एव तद्दुर्धोऽपि तदं च प्रेक्ष्य
 तन्नेऽनुशारोऽपि तदा उदारोऽपि । प्रत्थरत्थर इत्यनेन शक्त्याप्येवमपि नानिऽपि उदारो
 यश्च शब्दशक्तिमुक्त्यैव परिशुद्धयन्तानां शब्दशक्त्योऽप्यनेनेति व्यङ्ग्यार्थः ॥

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवो
अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्सर्वत्र
न्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् ।

तत्र

वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

ध्वनिः । तस्य खलु जनक्रीभूतशब्दोत्तरजायमानत्वरूपक्रमो लक्ष्यते
तत्तुल्ये व्यङ्ग्ये सतीत्यर्थः । क्रमस्य व्यङ्ग्यप्रतीतिर्षार्वापर्यस्य लक्ष्यत्वात्
प्रतीयमानत्वात् । अनुरणनरूपः प्रतिध्वनितुल्यः । वस्त्वलंकारः

शङ्कारव्यभिचारी विसयाख्यो भावः नाक्षादिरोधालंकारश्च प्रतिभासत इति नि
यानुग्राहिण श्लेषस्याय विषयः । न त्वनुत्त्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । यत्र तु
सदलकारान्तर शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्व एव ध्वनेर्विषयः । यथा हर्षचरिते—
कुसुमसमययुगमुपसहरन्नृन्मभत ग्रीष्माभिधानः सफुलमल्लिकाधवलाट्टहानो महा
अत्र ऋतुवर्णनप्रस्तावनियमिता अभिधाशक्तयः । अत एव 'अवयवप्रनिद्धे' ७७
द्विर्वलीयमी' इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः शब्दा एकमेवार्थमभिधा
कृत्या । तदनन्तरमर्थावगतिः शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । तत्र केचिन्
यत एतेषा शब्दाना पूर्वमर्थान्तरेऽभिधान्तर इष्ट ततस्तथाविधेऽर्थान्तरे इष्टतर्था
रेव प्रतिपत्तुर्नियन्त्रिणाभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्यः प्रतिपत्तिर्व्यननव्यापारादेवेति
मूलस्य व्यङ्ग्यात्मत्व चेत्यविन्दन् । अन्ये तु—साभिधैव द्वितीयाथंमामस्य ग्रीष्म
पणेदेवताविशेषमाट्टदयात्मक महकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो व्यननव्यापारः
इति । एके तु शब्दश्लेषे तावद्भेदे मति शब्दार्थश्लेषेऽपि शक्तिमेदाच्छब्दमेद इति
द्वितीयः शब्दस्त्वानीयते । स च कदाचिदभिधाव्यापाराद् यथोभयोत्तरदानात् श्लेषे
वति—अलम्बुसाना याता' इति प्रश्नोत्तरादौ । वा तत्र शब्दान्तरवत्त्वादि तदर्थं
प्रतिपन्नं प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति । इतरे तु—सजुलनदिका एव
लाट्टहानोऽस्येति व्याख्यानाश्रयणे तदर्थसानर्थ्ये तेन द्वितीयाभिधैव प्रतिप्रसूये । तत्र
तीयोऽर्थोऽभिधीयत एव न ध्वन्यते । तदनन्तर तु तस्य द्वितीयाथंश्च प्रतिपन्नस्य
प्राकरणिकेन साकं या रूपणा तावद्भालेव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वननव्यापारः
तत्रानिधाशक्तेः कन्याश्विदप्यनाशङ्कनीयत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दशक्तिमूला
विना तस्या रूपणाया अनुत्त्वानात् । अत एवालंकारव्यनिरयमिति युक्तम् ।
शब्दशक्त्या प्रकाशमाने नलप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाच्यस्य च 'मिधा' इति
होदिलप्राकरणिप्रकारणिक इति प्रतीनेषु विभाषा

श्लेषो न शब्दोपाख्य इति २. 'एकमेवार्थमभिधा' ग. ३ ग पुस्तके तु 'विद्यमान' इति

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापहृत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसश्रीक्ति-
रूपं वस्तु व्यज्यते ।

‘धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गसा-
मुपकारं करोषीति विभावनालकारो व्यज्यते ।

‘शिखरिणि क्व नु नाम क्रियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
सुमुखि येन तवाधरपाटलं दंशति विम्बफलं शुक्रशावकः ॥’

अत्रानेन कविनिवद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन पञ्च-
तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

‘सुभगे कोटिसख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।
वसन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥’

प्रकृतानामश्रुविन्दूना स्थापनमपहुति । अत्र राक्षसश्रियोऽश्रुविन्दूनामश्रु-
कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धत्वम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह—धम्मिल्ले
इति । ‘धम्मिल्ले सयता कचा’ इत्यमर । समुदयः समूह । श्रीखण्डलेयध-
नप्रलेपः । विग्रहे देहे । अत्र कीर्तिराशेर्धावल्यरूपसादृश्यमप्रसिद्धमपि कविपति-
मात्रसिद्धमिति तन्मूलकरूपकस्यापि तथात्वमिति भाव । स्वर्गस्थानामुपकारं स्व-
स्थितिरेव कारणं तां विनापि भवतीति विभावना । उपकारश्च यत्ताद्विद्वारेण ॥ कवि-
निवद्धप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—शिखरिणीति । अधरवत्पाटलं रक्तं शुक्र-
कस्य तपधरणं प्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । यत्सादृश्येत्कृष्टं वस्तु पुण्यं विना न त-
त्स सुतरामेव पुण्यातिशयलभ्यत्वमिति भाव ॥ कविनिवद्धवस्तुव्यङ्ग्यमलं-
कारमाह—सुभगे इति । पञ्चता पञ्चसख्योपयोगित्वा मरणं च ॥ कविनिवद्ध-

1. त्रिकेनि । तत्र इदेशभूषणम् ॥

दृशनीति । दशात् आन्वाद्यते । अनवच्छिन्नप्रसन्धतया न त्वौदरि-
त्वे तु रमणोच्च तत्प्रातिपदेषु रमणताप्यस्य तपःप्रभावादेवेति । शुक्रशावक-
शुक्रशुक्रः । अत्रापि कठं तपस्येति सहृदनाः ॥

क. = ‘अपि कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धम्’ इति पुष्पकान्तरेणास्ति.

तिपादिता । एषु चालंकृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनो
मात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यम्, न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कारैः
मुख्यत्वम् ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे—

उभयशक्त्युद्भवे व्यक्तये एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा—

‘हिममुक्तचन्द्ररुचिर सपञ्चको

मदयन्दिजाञ्जनितमीनकेतन ।

अभवत्प्रमादितसुरो महोत्सवः

प्रमदाजनस्य म चिराय माश्रय ॥’

भाव । ननु यत्रालङ्कारस्य व्यापकचमुक्तत्रालङ्कारस्य वस्तुनोऽपि व्यापकत्व
वेति स्वमलङ्कारस्य पृथग्सादानमत आत्—एषु चेति । प्राणुक्तद्वादशसु
मये उच्यते । अलङ्कृतियञ्जनस्थले सहाय्यचनस्थले । स्थायीनामि
दिना उच्यते। अत्र ननु सहाय्यप्रथम मुख्यत्वमिति । अत्र प्र
व्यञ्जनस्य ॥ हिममुक्तति । हिममुक्ता । मश यश्चन्द्र म इव स्फिरादी
त्पर्याय । प्रमदाजनस्य—हिममुक्तस्य चन्द्रो मशिरा दीप्यमान । पञ्चको
सहित । पक्षी—पञ्चयुक्त । इतान् प्रप्रान्, वादिशश्च । जनिप्र
पक्षी—जनिप्रसुरत सिराय । प्रमदाजन प्रमदाजनादृता सुरा देवा येन । प्र
प्रमदाजिन हिमस्य मशिरा मशिरा मशिरा आदृता वगन्तश्च । प्रम
निव्यञ्जनस्य अलङ्कारस्य मशिरा मशिरा । यथा—प्रमदाजनात्

L. शब्दार्थशक्त्युत्थे । अत्र चालंकृतियञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनो मात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यम्, न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कारैः मुख्यत्वम् । एषु चेति । प्राणुक्तद्वादशसु मये उच्यते । अलङ्कृतियञ्जनस्थले सहाय्यचनस्थले । स्थायीनामिदिना उच्यते। अत्र ननु सहाय्यप्रथम मुख्यत्वमिति । अत्र प्रव्यञ्जनस्य ॥ हिममुक्तति । हिममुक्ता । मश यश्चन्द्र म इव स्फिरादीत्पर्याय । प्रमदाजनस्य—हिममुक्तस्य चन्द्रो मशिरा दीप्यमान । पञ्चकोसहित । पक्षी—पञ्चयुक्त । इतान् प्रप्रान्, वादिशश्च । जनिप्रपक्षी—जनिप्रसुरत सिराय । प्रमदाजन प्रमदाजनादृता सुरा देवा येन । प्रप्रमदाजिन हिमस्य मशिरा मशिरा मशिरा आदृता वगन्तश्च । प्रमनिव्यञ्जनस्य अलङ्कारस्य मशिरा मशिरा । यथा—प्रमदाजनात्

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः ।
 एवं च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

अविवक्षितवाच्यः, अर्थान्तरसकमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति
 द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः । सल-
 क्ष्यक्रमेव्यङ्ग्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेत्यष्टादशभेदो
 ध्वनिः । एषु च—

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः ।

तत्रार्थान्तरसकमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—

‘ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेय यम्य समुखे सुमुखी ॥’

वजनमेव वसन्तस्यैव नामधर्ममित्यथप्रतिनधानमहकृतेन माधवपदेन वसन्त एव
 व्यज्यते न तर्धान्तरम् । तस्य तत्र नामधर्माभावात् । न चात्र शब्दार्थोभयश्लेष-
 चत्वेनोभयराशिर्व्यङ्ग्योपमेति वाच्यम् । तथा नति दुर्गालङ्कित-’ (६२. पृ०)
 इत्यत्राप्युक्त्यश्लेषनत्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं स्यात् । गृहीतगरिमेखर्वश्लेषस्यापि तत्र
 तत्त्वान् । ननुकभेदेषु व्यङ्ग्यत्वेन भेदो दर्शित । तत्र प्रकृतानुपयुक्तमत आह—
 एवं चेति । तदिति । उक्तकृमादित्यं ॥ अष्ट दशत्वमुपपद्यति—अविव-
 क्षितेति ॥ वाक्ये वाक्य एव । तदन्ये उभयशक्त्युत्थ द्रव्ये ॥ ध्वन्य इति ।

१. उपमेति । उपमेति इति शब्दार्थशक्त्युत्थत्वात् । अर्थान्तरसकमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—
 ‘ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युवजनमोहनविद्या भवितेय यम्य समुखे सुमुखी ॥’ इत्यत्रापि ।

२. पञ्चदशेति । पञ्चदशेत्यष्टादशभेदो ध्वनिः, अर्थान्तरसकमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—
 ‘ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युवजनमोहनविद्या भवितेय यम्य समुखे सुमुखी ॥’ इत्यत्रापि ।

३. तदन्ये इति । तदन्ये इति शब्दार्थशक्त्युत्थत्वात् । अर्थान्तरसकमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—
 ‘ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युवजनमोहनविद्या भवितेय यम्य समुखे सुमुखी ॥’ इत्यत्रापि ।

१. ‘ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युवजनमोहनविद्या भवितेय यम्य समुखे सुमुखी ॥’ इत्यत्रापि ।
 २. ‘ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युवजनमोहनविद्या भवितेय यम्य समुखे सुमुखी ॥’ इत्यत्रापि ।
 ३. ‘ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युवजनमोहनविद्या भवितेय यम्य समुखे सुमुखी ॥’ इत्यत्रापि ।

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदस्वामिशराः(५३०४)शुद्धैरिपुत्राणाग्निसायकाः(५३५५)॥१२॥

शदानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दासितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमाणरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञानित्वेऽलकृताना तद्वदेकाश्रयस्थिता । संदिग्धत्वे च भवति सकरतिविधः पुनः ॥’ इत्यलंकारसकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण सकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थिता’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । संदिग्धत्वे ‘अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति संग्रहेऽज्ञानिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः । असदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—
वेदेति । वेदाध्वनारः, खं शून्यम्, अमयद्वय, शराः पञ्च । सजातीयानेकसख्याप्रस्तावे ‘अज्ञाना वानतो गति’ इत्यङ्गविदा नियमेन चतुरस्रशतत्रयाधिकपदासहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशत्त्वमुत्पद्यते चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यत् प्रथमस्य सजातीयैकैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्टावेकपञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैकैकेन विजातीयैस्तनपञ्चाशता च संसृष्टा पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयैकैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावूनपञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैकैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामनेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । अरमस्य सजातीयैकैकेन संसृष्टावेकविपयत्वमेवेति मिलित्वा पद्विंशत्यधिकत्रयोदशशतत्वं ध्वनिसंसृष्टेः । एवं क्रमेण अष्टमसप्तत्युत्तरनवशताविकत्रिसहस्रत्व त्रिविधध्वनिसकरस्य । मिलित्वा ‘वेदस्वामि-’ इत्यादिसख्याया उपपत्तिः । न चैकपञ्चा-

- वारध्वनिः, (३१) प्रदन्धानकविप्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(३२) प्रदन्धानकविप्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पद-
गतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पद-
गतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनि-
द्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिद्ववत्प्रौ-
टोक्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोक्ति-
मिदार्धशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्ध-
शक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्ति-
मूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो-
ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रदन्धानकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो वस्तुना
वस्तुध्वनिः, (४२) प्रदन्धानकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो वस्तुनालंकार-
ध्वनिः, (४३) प्रदन्धानकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(४४) प्रदन्धानकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५)
प्रदन्धानकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेण रत्नादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौ-
टोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः, (४७) पदगतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्ति-
मूलो रत्नादिध्वनिः, (४८) रचनागतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः,
(४९) रचनागतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः, (५०)
वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः, (५१) वाक्यगतकविनिद्ववत्प्रौटोक्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदस्वाग्निशराः (५३०४) शुद्धैरिपुत्राणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शयानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
गरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञानित्वेऽलंकृतीना तद्दृष्टेकाश्रयस्थितौ । सदि-
धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुन ॥’ इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण
संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः ।
सदिग्धत्वे ‘अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति संशयेऽज्ञानिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानु-
प्रविष्ट । असदिग्धो ध्वनिसमुदायः ससृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—
त्रेदेति । वेदाधत्वार, खं शून्यम्, अत्रयत्त्रय, शरा पञ्च । सजातीयानेक
संख्याप्रस्तावे ‘अङ्गाना वानतो गति-’ इत्यङ्गविदा नियमेन चतुरश्रशतत्रयाधिक-
पञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतद्रेकपञ्चाशत्तत्त्वगुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भव-
तीति चेत्, न । यत्. प्रथमस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च ससृष्टावेक-
पञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरनपञ्चाशता च ससृष्टौ
पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च ससृष्टावून-
पञ्चाशत्त्व भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च
ससृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् ।
चरमस्य सजातीयैर्नैकेन ससृष्टावेकविपयत्वमेवेति मिलित्वा पङ्क्तिशाल्यधिकत्रयोद-
शशतत्वं ध्वनिससृष्टे । एव क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविध-
ध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा ‘वेदस्वाग्नि-’ इत्यादिसंख्याया उपपत्ति । न चैकपञ्चा-

- कारध्वनिः, (३१) प्रबन्धगतकविप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(३२) प्रबन्धगतकविप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनि, (३३) पद-
गतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, (३४) पद-
गतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनि-
वद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिवद्धवस्तु-
प्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्ति-
सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, (३८) वाक्यगतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थ-
शक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनि, (३९) वाक्यगतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्ति-
मूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो-
ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रबन्धगतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना
वस्तुध्वनिः, (४२) प्रबन्धगतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकार-
ध्वनिः, (४३) प्रबन्धगतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(४४) प्रबन्धगतकविनिवद्धवस्तुप्रौटोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनि, (४५)
प्रबन्धगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादि-
ध्वनिः, (४७) पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४८) पदवदेगतासंलक्ष्यक्र-
मव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४९) रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५०)
वर्णगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यगतो नवशक्तिमूलो ध्वनिरिति ॥

चतुर्थः परिच्छेदः ।

ईतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यम् ।

यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविलंसनः करः ॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

‘मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-

स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥’

इत्यनेदेन तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य रसाङ्गं रसरूपव्यङ्ग्यम् । उदाहरति—अय-
मिति । भूरिश्रवस समरपतितं हस्त विलोक्य तत्पत्न्या रोदनमिदम् । अयनी-
दृगवस्य स तत्तत्कर्मणि सुहुरनुभूत । तत्तत्कर्माह—रसनेति । रसना मम
क्षुद्रघण्टिकामुत्कर्षयितु मार्जनादिना उत्कृष्टीकर्तुमाकण्डं वा शीलमस्य सः । नीव्या
वस्त्रवन्दस्य विलंसनो मोक्षणकर । अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेररसाश्रयतया
न्तर्यमाणाना तदज्ञाना शोकोद्दीपकत्वात्करुणानुकूलतेति शृङ्गारस्य करुणाङ्गत्वम् ।
एत एव प्राकरणिकत्वेन प्रधानस्य करुणस्य व्यञ्जकं वाक्यार्थमपेक्ष्य तदानीमप्राप्त-
रमभावस्य शृङ्गारस्य न्यूनत्वमचमत्कारित्वम् । ननु तदानीं शृङ्गारस्य रसत्वाप्राप्त्या
कथमस्य रसात्तरसोदाहरणत्वं सगच्छतामिति चेत्, न । तदानीं शृङ्गाररमस्य
पूर्णरसत्वाभावेऽपि खण्डरमत्वस्य सत्त्वात् । तच्च दोषपरिच्छेदे निर्णय्यते । शृङ्गा-
रस्य करुणविशद्वत्त्वेऽपि स्मृतिविपर्ययत्वेन गुणत्वमेव, न तु दोषत्वम् ॥ भावार्त-
रनव्यङ्ग्यमुदाहरति—मानोन्नतामिति । रात् स्तुतिरियम् । मानोन्नतामुन्नतमा-

1. प्रासादेति । प्रासादपा न्परीषु ॥

१ न पुनश्चेत्तु ‘इतरस्य-’ इत्येते ‘-मानो’ पर्वनेर्नतः । इत्यलस्य प्रत्ययस्य न ‘चतुर्था ट’ त्त
धम्मिञ्ज-’ इत्यादाद्युदाहरणे विदित्वादादिनिधेयार्थनिधेयदोऽप्यो व्यापने । उपरुत्त वत् न-
इत्यपि निधिरप पदुदस्य निधेयव्यर्थे तापदर्थम् । तस्य च पूर्वपि धर्म-व्युत्तरस्य
मिति । उपरुत्ते— नम धम्मिञ्ज-’ इत्यप सुपयाये वासित एव विश्रान्तिमात्तद्य निर्णयार्थं व्य उदति ।
उपरुत्तम्-’ इत्यप तु उपरुत्तस्य कथित्वेन मन्ति र्निर्णयैव विश्रान्तिधर्मवत्ता एव लक्ष्यम् ।
तथा चोक्तम्—‘कनिष्ठापनया कनिष्ठा-’ (इत्यदि) व्यञ्जित्वे-वर्थ । सद्यथभेदतदुक्तं च
प्रोक्तं च कथित्वेन उपरुत्तस्योपरुत्तस्येति तयादि तद्वे-या न वा अदिश्वचम शान्तिया विधि-
प्रतिपादनम् । ननु वाक्येन एव ध्वन्यध्वन्यारम्भान्ति कथं नैवा पदादित वेन नेदक-
नम् । सत्यम् । पदपदाश्रयिण्यन्वयत्वेन नैवा ध्वन्यारम्भित्वम् । पदाश्रय-’ उपरुत्त-
प्रतिपादनं सर्वगतं च । उपरुत्तस्य च पूर्वपि धर्मवत्ता तया ॥ कर्मवृत्तद्विपर्ययं विदोषोपनिषत्त-
उपरुत्तं निर्मितं च स्वार्थो दचन तथा । उपरुत्तस्य प्रत्यय-’ पदाश्रय-’ पदोपनिष-
‘उपरुत्तस्येति-’ (इत्यदि) इति पदो इत्यने

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च समवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्तं च वाच्यसिद्धयङ्गम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

भूतव्यङ्ग्यं निरूपयति—अथेति । अपरं ध्वनिमित्रम् । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं इतरस्य रसादेर्वा वाक्यार्थस्य वा अङ्गम् । रसादि अनुरणनरूपं वा व्यङ्ग्यत्वं न्वयः । एवमन्यत्रापि । काकाक्षिप्तं काकुषशात् झटिति वाच्यवत्प्रतीयमानम् । वाच्यस्यान्वयबोधवीजं वाच्यसिद्धयङ्गम्, आपाततः प्रतीयतस्य वाच्यस्य प्रतिधानानुपपत्तिनिरासकम् । अस्फुटं सहृदयैरपि झटित्यप्रतीयमानम् । अगूढं स्फुटम्, तथा वाच्यायमानम् । असुन्दरं चमत्काराप्रत्यासन्नम् एव निरूप्यते

१. गुणीभूतेति । वाच्यापेक्षया अचमत्कारित्वेनेह व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । ध्वनिरुपाप्यभिहितम्—‘प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् ॥’ इति । ‘प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकर्तृनाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥’ इत्युक्तरूपे व्यङ्ग्यार्थो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याज्ञातम् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यार्थचारुत्वप्रत्ययं गुणीभूतव्यङ्ग्यो नामापरः काव्यभेद इति तदाशयः ॥

२. काकेति । काका हठेनोपस्थापितमिति वा ॥

३. संदिग्धेति । संदिग्धं वाच्यकृतं व्यङ्ग्यकृतं वेत्यनिश्चितं प्राधान्यं यस्य यत्र च । यद्वा संदिग्धं चमत्कृतिजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः सशयास्पदं प्राधान्यं यत्र तत्र ॥

४. तुल्येति । तुल्यं वाच्यसमानं प्राधान्यं यत्र तत् । चमत्कारोत्पादने वाच्यव्यङ्ग्ययोरपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमवधेयम् ॥

५. अगूढमिति । अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यायमानतया न तत्र चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढम् । तदुक्तम्—‘नान्भीपयोधर इवातिशयप्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरा निगूढः । अर्थो गिरामपिहितं पिहितश्च कश्चित्कौभग्यमेति मरहृद्वधूकुचाभः ॥’ इति । एव च कामिनीकुचकलशान्यायेन सहृदयैरवेद्यमेतद्व्यङ्ग्यं ध्वनित्वमुपयाति । सहृदयैरपि दुःखसवेद्यमसहृदयैरपि वेद्यं वेत्युभयमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् । एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षीति प्रदीपादौ व्यक्तम् ॥

‘तापणीयनिरेकात् अत्रकस्य न भिः ।

यात्कामिभ्यो तापणी न इत्यत्र ॥’ इति,

तयोभ्यो ‘अद्भुतकर्मणा विभ्य आगमात्’ इति शब्दे-
रेव पातनीयो ऽः ।

एतन्निति तापणीयानाम् । गीरेगीरेभ्योभ्यापणे-

काव्येयं बोधप्रिया अत्रावर्तते बोधयोगे भावः । ताव्ययेति । ता-
दाभावात् । अन्तरेणात्रकस्य अत्रागमात् । अत्रेण । यथा नाम ।
ताव्ययेमेव । अत्रेणोक्तम् । अत्रेण । अत्रागमात् । अत्रेण । अत्रेण ।
आह—यावदिति । तावदेति । अत्रागमात् । अत्रेण । अत्रेण ।
अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।

कथं तावत् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
प्रीतिविरागान्तरं । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
मत्तं काव्येयं । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
कथावत् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
दयः । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
न चायत्तं । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
भाव्यमिति वाच्यम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
स्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिह । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
रमानिमान् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
तमवन्धेभ्यः । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
रव्याद्यत्रिणाभूतचेष्टादिप्रातपादकशब्दत्रयगतं । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
पतीति ॥

1. शब्देति । वाचकस्य लाक्षणिकस्य वाशब्दस्य अभिव्यक्ति लक्षणाया वा मन्त्र-
शब्दोपमुत्पाद्य पुनर्भिव्यक्ति लक्षणाया वावाच्यत्वोपपन्नं नामधेयाभावादित्यर्थः ॥
2. किमिति । यदि भवन्मते तादृशानिधाव्यापारेण व्यङ्गायर्थोऽनुधत्ते, त-
न्निमित्तं लक्षणा र्थाक्रियते । अत्रावन्व्यापि अत्रावन्व्यापि अत्रावन्व्यापि अत्रावन्व्यापि
किमर्थं भीमामादाशने भगवता । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
पारदीपैर्यमर्थविप्रकषात् शशः । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।
पुतिम्वल इव लिङ्गादिस्त्रेऽपि शब्दत्रयानन्तरं प्रतीयमानानामर्थानां दीर्घदीर्घतरानि
व्यापारेणैव प्रतीतो लिङ्गादीनां दावन्धे कीनाभावात् । निरपेक्षो रवः श्रुतिः । अत्रेणोक्तम् ।
काशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् । अत्रेणोक्तम् ।

१. 'इति नास्ति घ-पुराणे २ 'विभ्यव्यापारभाववदिभि' क

तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति च 'ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातः । कन्या ते
भिणी' इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

यत्पुनरुक्तं "पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्,
अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वाद्गुणमत्तवाक्यवत् । ततश्च काव्यशब्दानां निर-
तिगयनुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्र-

एवं चेति । अनिधयैव व्यङ्ग्यबोधस्वीकारे चेत्यर्थः । तदर्थेति । लक्ष्यार्थ-
लक्ष्यं । लक्षणाजन्यबोधानन्तरमपि व्यङ्ग्यबोधायानिधासत्त्वस्वीकारे लक्षणासत्त्व-
स्वीकारस्याक्वचित्करत्वादिति भावः । लक्षणाया अस्वीकारे इष्टापत्तेर्वैधान्तरमाह—
किमिति चेति । न वाच्यत्वमित्यन्वयः । कन्या अदत्तपुत्री । प्रतिपाद्यस्य सुरत-
प्रसादादिभिरनुमितानामपि हर्षशोकादीनां शब्दानन्तरप्रतीतत्वेन वाच्यत्वाप-
त्तिरिति भावः । रसादीनां तात्पर्यप्राप्त्यलमनुमानेन साधयता मतमाह—यत्पु-
नरिति । पौरुषेयं पुरुषनिष्पन्नं लौकिक मन्वादिशास्त्ररूपं च । अपौरुषेयं
वेदस्वरूपम् । सर्वमेवेति व्यापकताग्रहाय । यद्युपादेय वाक्यं तत्कार्यपरम् । यथा
'घटनानय' इति लौकिकं वाक्यं जलाहरणरूपकार्यतत्परम् । यथा वा 'निधजिना
यजेत' इति वैदिकं वाक्यं स्वर्गरूपकार्यतत्परमित्यन्वयव्याप्तिरत्रावधेया । व्यतिरेक-
व्याप्तिं दर्शयति—अतत्परत्वे इति । यद्यन कार्यतत्पर तदनुपादेयत्वानन्वयः,
यथा उन्नत्तादिवाक्यम्, इति । अनुमितिं दर्शयति—ततश्चेति । प्रतिपाद्यस्य
धोतुः काव्यध्रवणे प्रवृत्तिः, प्रतिपादकस्य बहु काव्यपाठे प्रवृत्तिः, तयोरोप-
यिकं कारणीभूतफलत्वादिपक्षो पत्प्रयोजनान्तरं चतुर्वर्गादि, तस्यानुपलब्धेः
शब्देनानुपस्थानात् । अवधार्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । ननु कार्यान्तरत्वमदि-

वाक्यम् । तस्यवाक्यभावानां वादान्तरापेक्षान्वादाक्यान्तरेण स्वन्ध आदाहृदयान्तर-
प्रकरणम् । स्थानं व्रतः । न कान्येवत्यागतस्य सन्निधिरेवैवावशात् । समासस्य
योगस्य । शब्दादीनां समवाये एवश्रोत्रनिवृत्ते तेषां मध्ये यदपेक्षया चरत् तदपेक्षया
तदुच्यते । ॥ १ ॥ अर्थनिवृत्तस्य पूर्वपेक्षया नित्येणैवप्रत्यासक्तव्यतिरेके ननुः ।
अत्र विशेषः शास्त्रान्तरापरत्वेऽप्येव ॥

१. किमिति चेति । शब्दान्तरान्तरं यत्परत्वं प्रतीयते तावति व्यङ्ग्यत्वमिति
व्यापार इति निमित्तमन्वयेन हर्षशोकादीनां किमिति न वाच्यत्वेन पूर्वोक्तत्वः । न
न्ये तदर्थेऽप्येवमभिधायकत्वेन हर्षशोकादीनां वाच्यत्वमिति सति ननुः । अन्वये
तदर्थेऽप्येवमभिधायकत्वेन हर्षशोकादीनां वाच्यत्वमिति सति ननुः । अन्वये
प्रत्यासक्तव्यतिरेकेणैव प्रत्यासक्तव्यतिरेकेण इति हि निवृत्तः ॥

२. यतिमिति । (अन्वयेऽप्येवमभिधायकत्वेन हर्षशोकादीनां वाच्यत्वमिति सति ननुः)

दः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशत-
र्ध्वर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ।

— 'कस्स व ण होइ रोसो ढडूण पिआएँ सब्बणं अहरं ।
— सभमरपडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एहिं ॥'

— इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः । तस्मान्नाभिधेय एव
शब्दः ।

सुपपादयति—पूर्वेति । वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतिपौर्वापर्येण कालभेदः ।
श्रयभेदसुपपादयति—शब्देति । वाच्यस्य शब्दाश्रयत्वेन शब्दमात्रसंबन्धि-
त्वेन व्यप्यस्य शब्दादिसंबन्धित्वेन तयोराश्रयभेदः । तदेकदेशेति । शब्द-
देशेत्यर्थः । न च प्रकृतिप्रलयोपसर्गादिरूपः । तदर्थेति । शब्दार्थेत्यर्थः ।
विषयभेदसुपपादयति—कस्स वेति । 'कस्य वा न भवति रोप' पश्यत
श्रयाया सत्रगमधरम् । सत्रमरपद्माप्रायेणि वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥' इति
श्लोकम् । उपनायकदशधरा पत्नी तर्जयन्तं कान्तं प्रतारयन्त्याः मत्या उक्त्वि-
रथम् । सत्रमरेति । सत्रमरपद्माप्राये निवारितापि तत्कारिणी, तत्त्वदो-
षिणे । तथा सहस्र पल्लुत्वर्जना भ्रमरदंशनजन्यद्रववेदना च । अत्र वाच्या-
दोषे सखी उद्देश्या, भ्रमरेणास्या अधरो दृष्टो न पुन पुरयान्तरपेति
शब्दार्थबोधे कान्त उद्देश्य इति विषयभेदः । मत्या कान्तेन बोधबोध-
संभवतीति न बोद्धभेदः । उपसहरति—तस्मादिति । नैव व्यप्य इत्य-
न्वयः ॥ व्यप्यान्तरबोधे यथा तथास्तु रनादिवोधस्तु व्यङ्गनावृत्त्यङ्गीकारमन्तरेण

1. कस्स वेति । कस्य वेति अतीर्था लोरेति । सत्रमरपद्मानामशीले । शील इति कथं-
चिदपि वारयितुं न शक्यम् । सहस्वेदानीम् । उपालम्भपरम्परान्वितार्थः । अत्रार्थं भावः—
नचिद्विनिर्गता ह्यनश्चित्कृताधरा मन्त्रविषयविधाने अस्ति समनवगोप्यमानदेव
यथाचिदिदंश्रयत्वेनाप्यत्राश्रयितारोपवस्तुष्वपि । सहस्वेदानीमेति वाच्यमदिन्यवती-
विषयम् । भर्तृविषय तु उपराधो नान्नीत्यादेषमान व्यस्यन् । मत्या च भिन्नत्वेन
गात्रमुपलम्भमानया समीपवद्विन्नातिरेकित्यलौकिकस्य चाग्निवत्प्रज्ज्वलेन प्रत्या-
यनं व्यस्यन् । उत्तमस्या च तदुपलम्भवद्विन्त्यप्रवृष्ट्या मौलायातिमुत्तमानं वि-
षया इति शब्दवत्त्वमिति मदीतिष्यं व्यस्यन् । मदीतिष्ये इत्युत्पत्तिरिति मदी-
वन्तमिति इत्येतुं न दुस्सम्, प्रत्युतार्थं वृत्तान्तं, मत्या शोभनेदानीमेति मदीतिष्य
मौलापप्रदानव्यस्यन् । अपेनं त्वं प्रज्ज्वलन्तीति हृदयहृत्मेयं रक्षिता पुनः
उत्तरदन्दंशनविधिर्न विषय इति तर्जयन्मुद्विग्नदन्देषु च व्यस्यन् । इत्यं नैव तद-
वृत्तमेति त्वैवदन्दरक्षणं त्वमग्निदन्दोपविष्टं व्यस्यन्तीति लोचनदाराः ॥

नानुमानं रसादीनां व्यञ्जानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥ ४ ॥

व्यक्तिविवेककारेण हि—‘यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रति-
सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीति-
रसादिप्रतीतेः साधानमिष्यते’ ते हि रसादीना भावाना कारण-
सहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति, त एव

संवेदनं प्रत्यक्षम्, ज्ञातता प्रकृतता, इति । भट्टमते—नीलादौ ज्ञाते हि र-
सारूप एको धर्म उत्पद्यते । अनुव्यवसाय इति । नैयायिन्मते—
ज्ञाने जाते ‘नीलमह जानामि’ इति ज्ञानप्रत्यक्षरूपोऽनुव्यवसायो जायते
फलफलिनोर्भेद एव दृश्यते । भवन्मते तयोरभेदापत्ति । एतदुपलक्षणम् ।
पदात्प्रतीयमानस्य पावनलादेस्तारे वैशिष्ट्यासम्भवोऽपि द्रष्टव्य । यदि पुनरुक्त-
पेक्षया समीपतीरे पावनलाद्यतिशय सम्भवति स एव गङ्गापदेन प्रत्याप्यत
संभाव्यते तदा नाय दोष । अत एव तीरस्य मुख्यार्थत्व बाधितत्व च
इत्यत्र ग्रन्थकृता ‘पावनलाद्यतिशयेन लक्षणीयेन सवन्धश्च’ इत्यापत्ति कान-
काशोक्तापि नोक्ता । तयो सवन्धसत्त्वेनापच्ययोगात् ॥ नाट्ये रामत्वेनाह-
नविषये नटे, काव्ये तु राम एव विभावादिभी रसाद्यनुमानं ततस्तदनुमाने-
तया सामाजिकाना वासनारूपप्रत्यासत्त्या साक्षात्कृतो रामादिरसादी रस-
श्रीशङ्कुमतानुयायिना व्यक्तिविवेककारादीना मत दूषयति—**नानुमानमिति**
अनुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानम् । **आभासत्वेन** व्यभिचारादिदोषप्रत्यक्ष-
रसादिवुद्धे सस्कारजन्यज्ञानत्वेन स्मृतित्व साधयता मत दूषयति—**स्मृति-**
रिति । अत्रापि प्रागुक्तहेतोरन्वय । तन्मन दूषयितु परिष्करोति—**व्यक्ति-**
विवेककारेण हीति । ‘यदुक्तम्’ इत्यप्रेणान्वितम् । **यापीति** । **अनुमाने**
अनुमितावेव । एवकारेण परानुमतव्यञ्जनाजन्यबोधव्यवच्छेद । अत्र कारणमाह
विभावानुभावेति । हिशब्दो हेतौ । ननु विभावादिप्रतीतेर्व्यतिशयलाभात्-
तज्जन्यरसादिप्रतीतेरनुमितित्वम्, अतो विभावादीना व्याप्यत्वमुपपादयति
इति । विभावादयो हीत्यर्थ । धूमादिकारणमार्देन्धनादि यथा धूमादिव्याप्य-
वह्यादिकार्य धूमादि वह्यादिव्याप्यम्, तथा रसादे कारण विभाव, कर्त-
नुभावश्च रसादिव्याप्य इति भाव । **तान्** रसादीन् अनुमापयन्त इति । स-
यकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेन बोधयन्त इत्यर्थ । रसादि प्रति विभावादीना क-

1. व्यक्तीति । व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेनेत्यर्थ । एतेन सपरिकरस्य ध्वनेः
मितावन्तर्भाव कर्तुं व्यक्तिविवेको निरमायि । तथा चोक्तम्—‘अनुमानेऽन्तर्भावं
लस्यैव ध्वने. प्रकाशितुम् । व्यक्तिविवेक कुरुते प्रणम्य महिमा परा वाचन्’ ॥

— नाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्त इति. अवच्यंमावी
 त्प्रतीतिरुक्तं 'केवलनाशुभावितयासौ न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभि-
 नक्तिर्ममः' इति यदुक्तम्. तत्र प्रष्टव्यम्—किं शब्दाभिनयसमर्पित-
 वेनावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः,
 द्वावनया भावकैर्भाष्यनाम. स्वप्रकाशानन्दो वा । आद्ये न विवादः ।
 ऋतु 'रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः' इत्येव
 विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयासिद्ध एव ।
 त्वोक्तं तेनैव—'यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसंचारिणा-
 ऽभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र श्रृङ्गादिप्रसाविर्भावः' इति सुप्रहैव
 व्याप्तिः पक्षधर्मता च ।

वृत्तपत्रव्यति—त एवेति । विभावद्वय एवेत्यर्थं । आस्वादपदवीं प्रत्यक्षवि-
 गतम् । तथा च पद्यो व्युत्पद्येण दक्षिणं प्राप्नुवद्वा कारणमुच्यते तथा
 वेनावादयोऽप्युत्पन्नान्तरसादियोगेन रसादिरूपता प्राप्नुवन्ती रसादेः कारण-
 मुच्यन्त इति भावः । नन्वेतादृशकार्यकारणभावस्वीकारे रसादेरसंलक्ष्यकत्व-
 इत्यर्थं व्युत्पन्नत्वमत्र आह—अवदयंभावीति । तासां विभावादिप्रतीतिव्या-
 प्तिप्रसङ्गताप्रहरणादनुमितेसास्वादपदवीं प्रतीतिना क्रमः पूर्वोपर्यम् । आशु-
 भावितया चैत्रेतेनत्वया । असौ ऋत् । तथा चासा शतपत्रव्यतिनेदवत्क-
 मरसत्वेऽपि सूक्तकारतना स न लक्ष्यत इति भावः । ननु भवतामिदमधिकं कल्प-
 नन्त आह—यत इति । अयनीदृशः, अद्यापि रसादेर्व्यवहारस्वीकारेऽपि,
 असिद्धव्यक्तिर्विज्ञानान्यदोषः । यथा भवतां प्रथमं विभावाद्युपस्थितिः, ततो
 रसादिव्युत्पन्नम्, ततः साधारण्यमिनातः, ततो रसाद्युत्पत्तिः, इति ऋत्सत्त्वेऽ-
 प्युत्पन्नभावितया रसादेरसंलक्ष्यकत्वमुपपन्नं तथास्माकमपीति भावः । शब्दाभि-
 नयेति । इत्यथैवत्यपकाव्यद्वयान्निर्वायेन । समर्पितेति । जन्तित्वेत्यर्थः । भव-
 तस्तुव । तद्भावनया विभावादिबोधेन । भावकैः सामञ्जिकैः । भाव्यमान
 आस्वादनानः खेन आत्मना प्रकृतो यस्तु स । 'रसत्वेनाभिनयः' इति छिन्न-
 बलपेनत्वयः । असिद्धो नानुमितिविषयः । श्रोत्रियजन्मनिर्वाणसंज्ञादीनां विभा-
 वादेरसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दाद्युत्पत्तिदर्शनादयं हेतुर्व्यनिवार्येति व्याप्ति-

1. व्याप्तिरिति । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र तद्विहिते साहचर्यनिमित्तः । नाद्याना-
 वददृष्टित्वमित्यर्थः ॥

2. पदेति । व्वाप्यस्त (धूमदेः) पदेन दिव्युत्पन्नम् ॥

* 'व्युत्पन्नत्वम्' इति. 'व्युत्पन्नत्वम्' इति. २. 'इत्' इत्यदि 'व्युत्पन्न' इत्यन्त-
 न्तं 'व्युत्पन्न' इति. ३. 'व्युत्पन्न' इत्यदि 'व्युत्पन्न' इति.

इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव । तथाहि— ५५
 नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो न्त
 तैतश्च वाच्यादसत्रहोऽर्थमावन्न प्रतीयते । अन्यथातिप्रसन्न. र्त्
 इति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्स्वन्धोऽस्त्येव । ततश्च बोध्य-
 लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गी, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निवद्धमेव ।
 क्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवद्धे अपि सामर्थ्यादिवसेये । तस्मात्त-
 च्यार्थाल्लिङ्गरूपास्त्रिङ्गिनो व्यक्त्यर्थम्यावगमन्तदनुमान एव पर्वत-
 इति । तन्न । तथा एव “भ्रम धम्मिअ—” इत्यादौ गृहे श्वनिवृत्त्या
 विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति” ।

चन्द्रबुद्ध्या रात्रिज्ञानेन विवटनम्, पिहिते मति चन्द्रानुपलब्ध्या रात्र्यवगत-
 तयोर्घटनम् । तयोर्भ्रान्त्या मुहुर्वियोगस्योद्योगदर्शनेन कौतुकमिति भाव ।
 कावदने चन्द्रतागेपणेन रूपकालंकार । अनुमेया एव, न तु व्यक्तम् ।
 मानलमुपपादयति—तथाहीति । सदिग्धसाध्यक, सिपायविधायित्व-
 सिध्यभाववान् वा पक्ष । निश्चितताव्यवान् संपक्ष । साध्याभावान् इति
 तथावृत्तत्वं तदवृत्तिलम् । इय व्याप्ति लिङ्गात्माधनात् । लिङ्गि साध्यम् ।
 तावयङ्ग्य प्रतीयत इति वाच्यार्थस्य लिङ्गत्वमभिप्रेत्य तत्र असत्त्वादि-
 दयति—ततश्चेति । अन्यथा असवद्धप्रतीतिस्वीकारेऽतिप्रसन्न स्यात् ।
 धम्मिअ—” इत्यादौ भ्रमणाभावस्यैव घटाभावादेरपि बोध स्यात् ।
 चन्ध इव प्रकृते वैपरीत्यरूप. सवन्ध, स एव व्यापकताघटक इति भाव
 ततश्च सवन्धस्यावदय सत्त्वाच्च क्षपसत्त्वादिज्ञानस्यैवोपयोगित्वात् । तदुपपादय-
 पक्षसत्त्वमिति । निवद्ध शब्देनोपस्थितम् । सामर्थ्यात्सम्कारवत्त्वात् ।
 सेये प्रत्येत्ये । महावाक्यार्थं निरूपयति—तस्मादिति । दूषयति—तत्रेति
 गृहे गृहसमीपे चलरादौ श्वनिवृत्त्या कुकुरमरणप्रदर्शनेन विहितं विधि-
 ‘अभ्रमणमनुमापयति’ इत्यनेनान्वितम् । अत्र श्वनिवृत्तिविधीयमानगृहसमीप-
 यथा गृहम्’ इति भ्रमणाभावानुमितिः ॥

1. अनुमापयतीति । ‘गोदावरीतीरं नीरत्रमणायोग्यं निहवत्त्वात्, यत्रैव तत्रैव
 यथा गृहम्’ इति भ्रमणाभावानुमितिः ॥

2. पक्ष इति । यथा धूमवत्त्वे हेतो पर्वत ॥

3. सपक्ष इति । यथा तस्मिन्नेव हेतौ महानसम् ॥

4. विपक्ष इति । यथा पूर्वाक्त एव हेतो जलाशयः ॥

१ ‘वाच्यादमवडो व्यक्त्यर्थो न प्रतीयते । तथात्वेऽतिप्रसन्नात् । तत्रश्च व्यक्त्यव्यवधानेन
 वन्धेन गवतीति व्यातत्वेन नियतधमिनिष्ठत्वेन विरूपास्त्रिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानननुमानं यत्रैव पर्वत-
 ग २. ‘अनुमेये’ क. ३ ‘तत्र’ इति नास्ति ग-उक्तके

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति
यन्तं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा
दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वार्य गुरुशापभाषितवशार्किं मे तवेवायुधं

संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिकृताप्रिय प्रतिकरोऽभ्यस्रेण नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अपि णाम सारथिर्दा
दिदो तुल्लेहि महाराओ दुर्योधनो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसवोधनम् । कथमन्यथेति । भव
वक्तव्यम् । इति शेषः ॥ स द्रोणः । सिन्धुराजं जयद्रथम् । एवं पुत्रामिनां
मिप्रायः । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या दे-
पुत्रामिपेकामिप्रायः प्रतीयते ॥ दूषणोद्धोषणायामिति कृतायामिति के-
अभ्यर्थनापरैः सविनयैः ॥ अज्जा इति । 'आर्या, अपि नाम सारथिर्दा-
दृष्टो युष्मानिमहाराजो दुर्योधनो न वेत्ति' । इति सम्कृतम् ॥ लोकसिद्धा-
लोकख्यातवस्तुभिः । अर्थसाधनं पदार्थपरिचयः ॥ सूर्याचन्द्रमसापिति
अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धार्थैः पुनरुक्तं परिचयः ॥ अनुरूपस्य मन्त्रस्य

1. स्तुतिवंशेति । स्तुतिवशयोः कीर्तनं विदग्धिः ये तेषां सारथीनां स्तुत-
2. अभ्येणेति । अस्त्रेण नयनान्भमा ॥

१ 'शान्तिनाम्' क-न-ग-घ. २ 'ननं' घ

यथा वेप्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन-
वनहृत्क—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादान्मान्यार्थं प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये.

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेक्ष्वानि मुधा ।

(आम्भान निदिश्य ।)

अयमीहितकुसुमाना संपादयिता तवाम्नि दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तत्रैव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे स्वजनगजने नरमिजप्रत्यर्थ—' इत्यादि (२१० पृ.) ।

न लेशो भण्यते वाक्यं यन्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेप्याम्—'राजा—

हते जरति गात्रेये पुनश्चान्य पितृसृष्टिनः ।

या क्षाया पाण्डुपुत्राणा सैवान्नाक भविष्यति ॥'

मनोरथस्यभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिपेतिवत् किञ्चिदेष मन्मथस्तथा ।

परम सुभ्र संमालम्बत्यवन्वपुम्बति म्रियाम् ॥'

विगेषार्थोऽपि नानोऽस्तुक्तानिद्विरदायते ।

यथा वेप्याम्—'राजा—' इत्यादि । यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये. 'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेक्ष्वानि मुधा । (आम्भान निदिश्य ।) अयमीहितकुसुमाना संपादयिता तवाम्नि दासजनः ॥' गुणानां कीर्तनं यत्तु तत्रैव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥ यथा तत्रैव—'नेत्रे स्वजनगजने नरमिजप्रत्यर्थ—' इत्यादि (२१० पृ.) । न लेशो भण्यते वाक्यं यन्सादृश्यपुरःसरम् । यथा वेप्याम्—'राजा—' हते जरति गात्रेये पुनश्चान्य पितृसृष्टिनः । या क्षाया पाण्डुपुत्राणा सैवान्नाक भविष्यति ॥' मनोरथस्यभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥ यथा—'रतिपेतिवत् किञ्चिदेष मन्मथस्तथा । परम सुभ्र संमालम्बत्यवन्वपुम्बति म्रियाम् ॥' विगेषार्थोऽपि नानोऽस्तुक्तानिद्विरदायते ।

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिपेक्षुमिच्छतीति
यन्नं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभयं सोऽतिग्रथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूयणोद्धोपणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वीर्यं गुरुणापभापितवशात्किं मे तवेवायुधं

सप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिवशं कीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिऋताप्रियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वीर्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारथिं

दिद्वो तुल्लेहि महाराओ दुर्योधनो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य मारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसर्वोचनम् । कथमन्यथेति । भव
वक्तव्यम् । इति शेषः ॥ स द्रोणः । सिन्धुराजं जयद्वयम् । एवं पुनः
मिप्रायः । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्तं
पुत्रामियेकामिप्रायः प्रतीयते ॥ दूयणोद्धोपणायामिति कृतायामिति
अभ्यर्थनापरैः सपिनर्थः ॥ अज्जा इति । 'आर्या, अपि नाम सारथिः
द्वयो बुध्नामिमंहागजो दुर्योधनो न वेत्ति' । इति सस्कृतम् ॥ लोकसिद्धि
लोकख्यातवस्तुभिः । अर्थसाधनं पदार्थपरिचयः ॥ सूर्याचन्द्रमसौ
अत्र मूर्धादिभिः प्रसिद्धार्थैः पुनश्च परित्यज्यः ॥ अनुरूपस्य मारूप्यात्

1. स्तुतिप्रदोति । स्तुतिप्रदोति । स्तुतिप्रदोति । स्तुतिप्रदोति । स्तुतिप्रदोति ।

2. अन्वेषेति । अन्वेषेति । अन्वेषेति । अन्वेषेति । अन्वेषेति ।

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्याम् 'वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येपं भुवनद्वयमद्य व. ॥'

विसर्पो यत्प्रमारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वेण्याम्—

'एकस्यैवाविपाकोऽयम्—' इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदर्शनमुल्लेखः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति 'तापमौ—समिद्राहृष्यात् प्रन्नि-
वावाम् । इह चास्मद्गुरो साधिदैवत इव गतुन्तत्प्राप्तुनात्तिनीतीग-
ाश्रमो दृश्यते । न चेदन्य (था) कार्यातिपात , प्रदिश्य गृह्यन्तान्निधि-
त्कारः' इति ।

उत्तेजनमिर्ताप्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाद् ॥ २०५ ॥

यथा—

'इन्द्रजिघृषुर्कीर्योऽपि नाहौद बलवान्नि ।

पिण्डिवक्त्रच्छरुपेण तु-प्रसैऽल्लज्जगत् ॥'

यथा—

‘प्राणप्रयाणदुःगानि उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।
तन्धमन् विभो, किं च गुप्रीवस्ते ममपितः ॥’

अवधीरितकर्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—‘लक्ष्मणः—आर्य, समुद्राम्बर्यनयात्
यतोसि । ततिक्रमेतन् ।’

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यन्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वेण्याम्—‘राजा—कञ्चुकिन्, देवस्य देवकीनन्दनं
मानादृत्सस्य भीमसेनस्य विजयमद्गणाय प्रवर्तन्तां तत्रोचितं
रम्भाः ।’

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्—

यथा तत्रैव—

‘देशं. सोऽयमरातिशोणितजलैर्यन्मिन्हृदाः पूरिताः’ इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

यथा तत्रैव—

‘यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्वयः प्रयातुम् ।

अथ मरगमवश्यमेव जन्तो.

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वन् ॥’

॥ प्राणेति । विभो श्रीराम ॥ अवधीरितेति । अवधीरितं
प्रयोजनस्य अवधारणं कर्तव्यत्वनिश्चयः ॥ इतः समरात् । अत्र सन्

1. देश इति । पादनन तु—‘क्षत्रादेव तथाविधः परिभवन्नातन्व केनदह । इति
गाह्यनशम्बत्तरगुरुप्यन्वाणि नान्वन्ति मे यद्रामेण इत तदेव उरते त्रै
क्रोधन. ॥’ इति ॥

प्रहर्षः प्रेमदाधिक्यं—

यथा शाकुन्तले—‘राजा—तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं
भिनन्दामि ।’

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ।

यथा तत्रैव—‘सहि, ण जुत्तं अत्समवासिणो जणस्स अकिदस-
गरं अदिधिविसेसं उज्ज्वअ सच्छन्ददो गमनम् ।’

एषां च लक्षणं नाट्यालंकाराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि भेदेन
उपदेशो गङ्गुलिकाप्रवाहेण । एषु च केपाचिद्गुणालंकारभावसंध्यङ्ग-
वेशेषान्तर्भावैऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

‘पञ्चसधि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम् ।

षड्विंशलक्षणोपेतमलंकारोपशोभितम् ॥

महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम् ।

महापुरुषसंस्कारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

कर्तव्य एवेत्यर्थावधारणम् ॥ सहि इति । ‘सहि, ण जुत्तमाभ्रमवानिनो जनस्सा-
कृतसत्कारमतिविशेषमुज्ज्वला सच्छन्दतो गमनम्’ इति सूत्रम् । अत्र शकु-
न्तला प्रति तत्सदस्या उपदेशोल्लिखितम् ॥ ननु भूषणार्थानि यानि लक्षणान्युक्तानि
तानि नाट्यभूषणहेतुत्वरूपमानान्यधर्मयोगेन नाट्यालंकारमध्य एवान्तर्भवितुमर्हन्ति,
तदेषा निन्द्येनोपादानमनतिप्रयोजनमित्यनिप्रायेणाह—एषां चेति । गङ्गुलि-
काप्रवाहेण गतानुगतिकन्यायेन । ननु भूषणस्य यथायथ गुणैः संस्कारे च,
शोभाय श्लेषे विशेषतस्तद्विशेषोत्पत्तकारे, एवमादीरादिनाट्यालंकारानामादीरा-
लंकारेषु, एवं सुलभादीनां सुल्यारित्तथ्येषु चान्तर्भावो नित्ये पुनरुपादानमनर्थक-
मित्यत आह—एषु चेति । लक्षणानाम् लक्ष्यैर्विस्तृतम् । एतानि लक्षणार्थानि
‘नाटकेऽवश्यं कर्तव्यानि’ इत्यनेनान्वयः । भोगो भवति महायो वा । रचनाय
उदात्तत्वं पितृानुसृष्टित्वम् । महापुरुषस्य वीरोदात्तनाट्यस्य सन्धानो

1. प्रमदति । प्रमदन् अन्वयः अस्मिन् न स्यात् ॥

१. ‘जुत्त’ इति उद्विग्नः पठः २. ‘सच्छन्दतो’ इति नाट्यालंकारः पठः
३. ‘रचना’ इति नाट्यशास्त्रे पठः ४. ‘संस्कार’ इति नाट्यशास्त्रे पठः

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेति'
इति केचित् ।

प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जनुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजगतस्याद्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यम्य दासाः

कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रूपा द्रष्टुमभ्यागतौ सः ॥

अन्ये त्वाद्दुच्छलं किञ्चिन्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'मिक्षो मांमनिषेवणं प्रकुरुपे, किं तेन मद्य विना
मद्य चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेद्याप्यर्धरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षम्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः ।

तान्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'तया विप्रिना मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगणपः इत्युत्पनिमाह—नटादीनि ।
धाणिना नटाप्रतिनटयोर्प्रेक्षणम् । दृष्टं त्रिगणम् ॥ छलमाह—प्रियामैरिति ।
प्रियनुर्प्रियैर्य । छलना वचना ॥ जनुमयशरणोद्दीपनं जनुमयशरणम् ।
अद्गराजस्य शरणम् । कृष्णा केशोत्तरीयव्यपनयनपटुः । सोऽभिमानी
भरात । 'शासाम' इति धेय ॥ सापत्सिमाह—वाक्केलिरिति । द्वे त्रिगणौ
प्रत्युक्तयस्ताभ्य । मन्नायप्रत्ययानामपि यत्तद्व्युत्पत्तयानाम् । अनेकस्य
कमुत्तरमिति वापि विप्रिना दृष्टा इत्यस्य ॥ अपिच समाह—अन्योन्येति । तत्

1. कश्चिदिति । तया तत् २२५ ॥ २२५—

२२५ इति तयात् २२५ ॥ २२५ ॥

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवे'
इति कैश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयगरणोद्दीपनः, सोऽभिमानि
राजा दुःशासनादेर्गुरुरुनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेगोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यन्व दासाः

कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुपा द्रुमभ्यागतौ त्व ॥

अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित्कार्यमुद्दिष्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाक्रेलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'भिक्षो मामनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना

मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेद्याप्यर्धरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्गस्यैव निवृत्तिर्वाक्रेलिः' इत्याहुः ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'लया निरहिता नया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपटव्युत्पत्तिनाह—नटादीनि
आदिना नटाप्रतिनटयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिनि ।

प्रियतु चैरिनि । छलना वञ्चना ॥ जतुमयगरणोद्दीपनः जतुमयगरणोद्दीपनः
अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्याः केशीनगीययोगदर्पणे पटुः । न

भवात् । 'आवाम्' इति शेषः ॥ वाक्रेलिर्माह—वाक्रेलिरिति । द्वे वाक्रेलिः
प्रत्युत्पत्त्यान्वयः । नमानप्रत्ययानामनित्यत्वात्तत्र उपत्ययाभावः । इत्येवम् ।

कमुत्तरमिति वाक्रेलिर्वाक्रेलिर्वाक्रेलिः ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति । इत्येवम् ।

1. कश्चित् इति । तथा चारु इत्युत्तरम्—'इतिमान्वाक्रेलिर्वाक्रेलिः' इति ।
नटादित्रितयानां पृथक् नदिष्यते ॥ इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—'वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयान्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे अयुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताग्नलोभनीया ॥'

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि मित्रार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—'राजा—

अध्यासितु तव चिराज्जघनस्वलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुनुगमम् ॥'

अनन्तरम् '(प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्न भग्न—' इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सवन्धे सवद्धम् ।

व्याख्यानं स्वग्नोक्तस्यान्यथावस्वन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—'सीता—जाद, काल कखु उजाज्जाएण

गन्तहम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिद्व्वो । लवः—अथ किना-

दाभ्या राजोपजीविन्धा भवितव्वम् । सीता—जाद. मो कखु तुहाणं

पिदा । लवः—किमादयो रघुपति. पिता । सीता—(लण्डम्.) ना

अण्णधा सकद्धम् । ए कखु तुहाणम्, सअलाए जेव पुह्वीएत्ति ।'

धियेन वायवानिशपेनोक्त ॥ अस्य प्रहृष्टम् । वो वेकनम् ॥ गच्छन्त—

प्रस्तुतसंबन्धि प्रहृष्टपर्यवद्धम् ॥ पर्याप्तं चर्यम् ॥ चर्ये प्रहृष्टे । अण्ण-

न्दिनाए—व्याख्यानमिति । सत्वेणैव 'वाग्म्य' इति शेष । जाद

इति । 'इत, एत्तं एत उण्येण कन्वन्त्, तत्र न राज विण्येन कन्दि-

त्त्व. ।' (इति वस्तुम्.) 'इत, ए एत उण्येण कन् ।' इति वस्तुम् ।

'ना अण्यदा इह्वयम् । न एत उण्ययम् । गच्छन् एव इह्वयम् इति ।' इति

वस्तुम् । एत एतया उण्योर्वन्त् । 'गिण्ण इत्यनिप्रत्ययेणैव वाग्म्यम् । 'गच्छन्'

1. वाग्म्यमिति । वाग्म्यं—'वो वेकनम् सत्वेणैव वाग्म्यम् इति

इति न्न लोचनान्तरम् ।' इति ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेति'
इति कश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी

राजा दुःशासनादेर्गुरुरुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपट्टः, पाण्डवा यस्य दासाः

कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुपा द्रष्टुमभ्यागतौ सः ॥

अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाक्केलिर्हास्यसंवनधो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना

मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'त्वया विरहिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीनि

आदिना नटीप्रतिनटयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति ।

प्रियतुर्वाक्यार्थं । छलना वञ्चना ॥ जतुमयशरणोद्दीपनः जतुमयशरणोद्दीपनः

अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा त्रैपदी तस्या केशोत्तरीययोगार्पणं पट्टं । मां

भवाव । 'आवाम्' इति शेषः ॥ वाक्केलिमाह—वाक्केलिरिति । द्वे न ट्त्वे

प्रत्युक्तयन्ताभ्यः । मनामप्रत्ययानामनित्यत्वाच्च उप्रत्ययाभावात् । अनेकस्य

व्युत्पत्तिरिति वाक्केलिरित्याहुर्गलन्वयः ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति ।

१. कश्चित् इति । तथा चारुदहरूपकट्टर—'दुर्तिमान्यादनेकावयवैश्च विरहितं

नटं द्वित्रिवाक्याः पूर्वग्रे नदिष्यन्ते ॥' इति ॥

यथा मम प्रभावत्यान्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मेय्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयान्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे अक्षुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तादिति जक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंवन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थल्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुगम् ॥’

अनन्तरम् (‘प्रविद्व) कञ्चुकी—देव, भग्नं भग्नं—’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सवन्धे सवद्वम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—‘सीता—जाद, काष्ठं क्व उजाज्जाएण
गन्तव्यम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिद्व्वो । लवः—अथ किमा-
वाभ्या राजोपर्जाविभ्या भवितव्यम् । सीता—जाद. सो क्व तुक्षार्ण
पिदा । लवः—किमावयो रघुपतिः पिता । सीता—(कारादम् ।) ना
अण्णधा सकदम् । ण क्व तुक्षार्णम्, सबराए जेव पुह्वर्णत्ति ।’

धियेन वाक्यातिशयेनोक्तिः ॥ अस्य प्रद्युम्न । वो देवानाम् ॥ गन्तव्यम्—
प्रस्तुतसंवन्धि प्रस्तुतार्थवद्वम् ॥ पर्याप्तं समर्थम् ॥ सवन्धे प्रस्तुते ॥ अन्व-
न्दितम्—व्याख्यानमिति । लल्लोलं ‘दक्षयत्न’ इति मंत्रः ॥ जाद
इति । ‘दुज, क्व एत उजाज्जाएण गन्तव्यम्, तत्र न राजा विणयेन पणयि-
त्वा ।’ (इति संस्कृतम् ।) ‘एण, च एत दुष्पदं पिता ।’ इति संस्कृतम् ।
‘ना अन्वया इह पणम् । न एत दुष्पदम् । मन्त्रलया एव पृथिव्या इति ।’ इति
संस्कृतम् । अत्र सीताया उपरोक्तं कः श्रीराम इत्यभिप्रेत्येते वच्यम् । ‘सत्वरः’

1. अध्यासितमिति । सवन्धुर्वापि ए—‘सीतादुष्पदं क्व उजाज्जाएण गन्तव्यम्’ इति मन्त्रे लोचनान्तरम् ।’ इति ।

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः ।

तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदंशे वाक्येऽर्थं संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥
स्यष्टम् ।

तत्र

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥

अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।
अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥

दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे परैः ।
निरर्थकाममर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् ।

यथा—

‘कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा ॥’

अस्यार्थे इति । प्रागेव प्रथमपरिच्छेदे एव । श्रुतिदुष्टत्वादेः शब्दार्थापर्यवस्य
रसापकर्षत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः ॥ तद्विशेषान् दोषविभागान् । ते
तदंशे पदांशे ॥ दोषविशेषान्निर्दिशति—दुःश्रव इति । अर्थं भावम
निर्देशः । दुःश्रवत्रिविधाश्लीलेति समस्तपाठे भावप्रत्ययस्य सर्वत्रान्य
षष्टकदोषेषु ॥ उद्देशक्रमेण दुःश्रवत्वादिलक्षण मोटाहरणमाह—परुषेति । के
चित्स्फुटत्वादुदाहरणस्यैव दर्शनम् । ‘श्रुतिपतितमात्रं यद्वैगम्यमावहति तन्पदं सः
द्वेषमिति प्रथमं तदुपन्यामः’ इत्यन्ये । परुषवर्णता वर्गानां पादस्य दुःश्रवत्वि
त्वाविष्यति । श्रोतृणां श्रोत्रावच्छेदेन दुःश्रवणत्वमिति श्रुतिदुःखावहम् । दुः
श्रवत्वमिति महत्त्वावहं श्रुतिदुःखावहम्, तत्त्वं वा । कार्तार्थ्यमिति । सत्र न
रेकयोर्गोपितं पादस्यम् । तन्प्रयुक्तं पदस्य दुःश्रवत्वं स्वाश्रयपदमन्वित्तत्वेन प्र
सन्नस्य शृङ्गारस्य प्रथमप्रतीतिं प्रतिप्रशान्ति । इदमेव ‘श्रुतिदुःखं’ इत्यन्वितं
नन्वेतन्पदाशयपादस्यमेव न तु पदपादस्यमिति चेत् । न । वाच्यपदद्वयस्य

१. कार्तार्थ्यमिति । ‘अनङ्गमङ्गदृशापादभक्तिरङ्गिणैः । आतिङ्गिणः स एव
कार्तार्थ्यं तन्वे कदा ॥’ इति प्रकाशोदाहरणानुरूपम् ॥

अश्लीलत्वं त्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात्रिविधम् ।
क्रमेणोदाहरणम्—

‘द्वस्रारिविजये राजन्साधनं मुमहत्तव ॥’

‘प्रससार गनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा ॥’

अत्र साधन-वायु-विनाश-शब्दा अश्लीलाः ।

‘शूरा अमरता यान्ति पशुभृता रणाध्वरे ॥

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् ।

पारम्यप्रयुक्तवाच्यदु श्रवत्वत्तदपद्यद्विनादिवर्णपारम्यप्रयुक्तपददु भवन्त्य न्नी-
कारात् । अमन्त्रार्थान्तरव्यङ्ग्यमश्लीलं तस्य भावनात् । पदान्श्लीलत्वं
तु असम्बन्धतिहेतुत्वमेव । जुगुप्सा घृणा । अमङ्गलमनङ्गलशब्दा । व्यञ्ज-
कमिदं जनकत्वमेव ॥ अत्रेति । सैन्ये प्रयुक्त साधनशब्दो मेघव्यञ्जकता
श्रोतुर्लज्जाजननेन राजद्विषयवृत्तिभावस्य, मनीरूपे प्रयुक्तो वायुशब्दः पाशुवपुत्र-
व्यवहारा श्रोतुर्जुगुप्साजननेन, अदर्शने प्रयुक्तो विनाशशब्दश्च गुरुव्यञ्जकता
अमन्त्राशङ्कजननेन, शूरास्तु प्रवर्धप्रतिपन्नव ॥ अनुचितार्थत्वं द्विदिश-
व्याप्यदोषप्रतिपादरत्वेन, द्विदिर्गोलभवेन, द्विदिर्गममर्धवत्त्वेन । तत्रानुच-
शूरा इति । पशुभृताऽप्येवमस्ति । अत्र वाच्यार्थस्य शूरास्तु वाच्यं दोष ।

1. अश्लीलत्वमिति । त्रिषु शब्देषु द्वयोरपि नास्ति । ‘अश्लीलत्वमेव’

अप्रयुक्तत्वं तथाप्रमिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा—

‘भाति पद्म मरोवरे ॥’

अत्र पद्मशब्द पुलिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

‘कटिम्ने हरते मनः ॥’

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रमिद्धत्वम् । यथा—

‘योगेन दलिताशय ॥’

अत्र योगशब्द एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

तस्य व्यञ्जकत्वात्पशुपदस्यानुचितार्थत्वम् । द्वितीयं यथा—‘प्रज्वलन्वत्पतन्ति शरान्तव ।’ अत्र प्रज्वलदिति पदमनुचितार्थम् । तृतीयं यथा—‘किं रादक्षति यो गुहामु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् । भुद्रेऽपि नूनं गुहं ममत्वमुच्चै शिरामानवी ॥’ अत्रानद्धृतस्यान्धकारभयस्य समर्थक द्विदं चिन्तितार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ तथाप्रमिद्धावपि तेन रूपेण प्रमिद्धित्वात् पुलिङ्ग इति । ‘अप्रयुक्त’ इति शेषः ॥ हाल्लिकसाधारणप्रमिद्धत्वात् ग्राम्यः । कटिरिति । अत्र शृङ्गारस्य गूढत्ववृत्तचार्त्वाभावान्प्रकर्षप्रतिरोधः ॥ योगेन प्रकृतिपुरुषयोर्भेदचिन्तनेन दलित स्फुटित आशयस्य स । आशयशब्दोऽप्रतीत इति शेषः । अत्र योगशब्दाननुशीलनार्थं पदार्थानभिज्ञाना योनिप्रियमभावबोधविलम्बकरत्नमप्रतीतत्वम् ॥ प्रकरणात्

1 पद्मेति । ‘वा पुनि पद्मम्’ इत्यनेनाज्ञानोपि पुलिङ्गः पद्मशब्दः कविभिर्न प्रयुक्तः । अत्र दूषकतावीजं तु तादृशकविममयल्लनप्रयोजनानुसंधानत्वनन्वयात् प्रमिद्धिति । यमकादिप्रयोजनमत्त्वे तु नाय दोषः, अन्यत्रापि चान्वयान्ति स्म भिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ॥

2 कटीति । अत्रेदं तत्त्वम्—श्लोर्णानितम्वादिकमेव विदग्धैः प्रयुज्यते, दृष्टिपूर्वकं दग्धमात्रप्रयोज्यमिति ग्राम्यम् । पद त्रिविधम्—ग्राम्यं नागरमुपनागरं च । निदग्धं प्रमिद्धं नागरम्, ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरं भावमुपनागरम्, नागरोपनागरं दृष्टं ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्गुह्यैर्दग्धोन्नयनेनात्र दीष्टम् । अत एव निदूषकादावधने क्वचिदोपत्वम्, तस्य तथैवाचित्वेन वैरन्याभावात् ॥ अत्र प्रकाशो सपूर्णश्लोकत्वैर्दृष्टं ‘शकाविभावरिकान्तसफ्रान्तधुति ते मुक्त्वम् । तपनीयश्लिषाभोमा कटिश्च हरते मनः’ ।

3. योगशब्द इति । ‘दृशकनेमिपाकाशयैरपरानृष्टः पुन्यप्रियेय ईश्वर’ । पातञ्जलसूत्रे (१।२४) वासनार्थक आशयशब्दः प्रयुक्तः । वासना चात्र निदानं मिथ्याज्ञानजन्यः सस्कारनिशेषः । दूषकतावीजं तु तच्छास्त्रानभिज्ञस्य दृष्टं

यथा—

‘नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः ॥’

उक्तोदाहरणे तु तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञ्. पर्युदासतया निषे-
धस्य विधेयतयानवगमः । यदाहुः—

पदार्थतावच्छेदकेन सह सन्धेरुत्र वाक्ये अस्मां नञ् । प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थं ॥
उदाहरति—यथेति । नवजलधर इति । गन्धर्वगोर्व्यादा हाता पुररवग-
त्वाद्धिरहे नवजलधरादौ निशाचरत्वादिरप्रतीतिरपेक्षितम् । अयं सन्द्धो न नञ्-
लधर, दृप्तनिशाचर इति । अयं नवजलधरत्वाभावनानित्यर्थं । अत्रेदवसायस्य
उद्देशत्वम्, नपर्थस्याभावस्य विधेयत्वम्, समन्वित्वात्पदान्तरादेशेन नञ्
नपर्थस्य सन्धः । न च विधेर्भावपदार्थस्येति व्याख्येयम् । यथा नञ् नञ्-
मागित्वात्प्रहासते । त्रियथेति । यथा—‘तद्विधये तु ‘यत् न पक्वम्’
इत्याद्यत्प्रहेऽप्युपोदाहरणायत्प्रहासः । न च नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-
स्योदाहरणादौ नञ् प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव गच्छति वाच्यम् । तत्र विधेर्निषेधा-
भावेन पर्युदासत्वात्तदवसायप्रकारान्निधानेन प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव गच्छति वा-
च्यत्वात् । एत एवावर्तमानावन्तरणे गोपीचन्द्रेणोक्तम्—‘धर्मो नञ् प्र-
सज्यप्रतिषेधो नाभूत्’, ‘आज्ञोऽयं न भवति’, ‘आज्ञास्यं धर्मोऽत्र निषिध्यते’
इति । ‘दुर्गिरथन’ इत्यादौ रणभट्टपयिचनानिरिद्धपैतरे नञ्-स्य सन्धः ।
यदाहुः ‘एतो नैरे न सत्तरे’, ‘एतं चेतस्य न नैतस्य’ इत्यादौ निषेधस्येन नञ्
नपर्थस्यापेक्षेति प्रसज्यप्रतिषेधाय वाच्यम् । नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-
विधान्तरित्वात्तदवसायः । एवं च ‘यत् न पक्वम्’ इत्याद्यत्प्रहासेन नञ्-
स्योदाहरणस्य नैतस्य सन्धस्यापेक्षेति विधान्तरणे प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् । न
चात्र एतन्नाम एव विधेः नञ् पञ्चमे इति वाच्यम् । यत्नेनान्येति वि-
धान्तरं नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः । नञ्-
स्योदाहरणस्य नैतस्य सन्धस्यापेक्षेति विधान्तरणे प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् ।
नञ्-स्योदाहरणस्य (नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः)
नञ्-स्योदाहरणस्य (नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः)
नञ्-स्योदाहरणस्य (नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः)
नञ्-स्योदाहरणस्य (नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः)
नञ्-स्योदाहरणस्य (नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः)
नञ्-स्योदाहरणस्य (नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः)
नञ्-स्योदाहरणस्य (नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः)
नञ्-स्योदाहरणस्य (नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः)
नञ्-स्योदाहरणस्य (नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः)

१. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।
२. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।
३. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।
४. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।
५. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।
६. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।
७. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।
८. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।
९. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।
१०. नञ्-स्य विधान्तरि नञ्-स्य विधान्तरित्वात्तदवसायः ।

कचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

‘न मे गमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः ॥

नन्दस्य भवने कोऽपि वालोऽन्त्यद्भुनपौरुषः ॥’

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य गमयितेति बुध्यते ।

‘यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥’

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्ग इति न वाच्यम् । तथाहि—
त्यनेन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वन्तु विवक्षितम् । तथानुपपन्नं
तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं कौन्तेयः ।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

‘तद्गच्छ सिद्धौ कुरु देवकार्यम् ॥’

‘धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ॥’

शनीय इति ॥ द्वयोर्यत्तत्पदयोः । सामर्थ्यादाकाङ्क्षात् ॥ ननु अत्र सूत्रं
यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतत्पदेन निराकाङ्क्षप्रतीतिः । तत्र तत्पदद्वयत्वेन न
योग्यत्वात् । यथा—‘य यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लीलया’ इति ।
आह—यद्यदिति । एक इति । उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽहं इति ननु ।
सर्वात्मकमिति । विरहदुःखत्वेन सामान्येन सर्वं विरहदुःखमित्यर्थः ॥ तत्र
भूतस्य विरहदुःखत्वावच्छिन्नस्य । तथा च वीष्माया वक्तृत्वान्तरमेव निदानम् ।
सामान्यरूपेण उपस्थापने वक्तृतात्पर्यं सति न तत्पदे वीष्मा । तत्पदेन
उपस्थापने तात्पर्यं सति तत्पदे वीष्मा । क्वचित्तु तत्पदे एव वीष्मा, न तत्र
यत्पदे । यथा—‘ते ते सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थस्य बाधेन ये ॥’ एवमिति ।
अन्येषामनुचितार्थत्वादीनाम् । तच्च मया दशितमेव ॥ ‘दोषाः केचिद्भवन्त्येव’

1. यद्यदिति । परमार्थत्वे यद्यदिति न पदद्वयम् । किंतु ‘नित्यत्वान्नो’ इति सूत्रे
या यत्र द्वित्वापत्तेऽनुभावेन । एव चादेशिनिकेन यत्पदेन तत्पदेन वदन्त्यान्ते
रूपेण दुःखपरामर्शः । आदेशान्तु साकत्वेनान्वये तात्पर्यमाहक इति वाच्यं
न सर्वान्धमानोपपत्तां न तत्पदेऽपि वीष्माद्योतनो द्वित्वापन्न आदेशः । एव तत्र
तत्पदेऽपि वीष्मा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तु भान्या रूपद्वयेन सर्वान्धमानान्ते
तत्त्वम् ॥

2. सिद्धौ इति । अत्र ‘सिद्धौ’ इति चतुर्थ्यन्तपदैकदेशः धुतिकट्ट ॥ अत्र ‘सिद्धौ’
मर्थान्तरलभ्य एव । अपेक्षते प्रत्ययमङ्गल्यै वीजाङ्गु प्रागुदादिवाच्यम् ॥ इति
वशिष्टा पादत्रयी ॥

अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतः ।

‘वर्ष्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥’

अत्र विजेयं इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

‘पाणिः पल्लवपेलवः ॥’

पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले ।

‘संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥’

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव वाण-
ाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

शशेऽपि पदे परे’ इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—तद्वच्छेति ॥ अश्लीले
ति । ग्रीडाव्यञ्जके ॥ जुगुप्साव्यञ्जकं यथा—‘पूयते’ इति । अत्र पूयशब्द ।
मङ्गलव्यञ्जकं यथा—‘अनिप्रेत’ इति । अत्र प्रेतशब्दः ॥ वचोवाणत्वं
र्वाणत्वम् । गीःशब्दवाचकत्वे इति । लक्षणया गी शब्दप्रतिपादकत्वे
स्यं । तथा नेयार्थत्वम् । तत्रैव गीर्वाणशब्द एव । परिवृत्तिसहं श्रुतश-

1. अत्र धातुमनो भावो धातुमत्तेति पदैकदेशेन क्षीवार्थेन मत्ताशब्देन मनुवर्धो
रन्वते । अत्र ‘पश्चात्परोविभ्रममण्डनानां संपादयत्री शिखरेर्विभक्ति । बलाहकच्छेद-
नन्तरागामकालसध्यामिव धातुमत्तान् ॥’ इति तनूकृतम् ॥

2. विजेय इति । ‘अहं कृत्यवृत्तश्च’ इति सूत्रेणार्थे ‘अचो यत्’ इति सूत्रेण
हितः ट्यत्सही यत्प्रत्ययो भूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥ अत्र ‘चापाचारंस्त्रिपुर-
ज्यो कान्तिकेयो विजेयः शरुन्मस्त. सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकार । अस्त्येवैतन्
नु कृतवता रेणुकाकण्ठदाधा बरुपर्यस्तव परशुना रज्जने चन्द्रहासः ॥’
लपनीव्यम् ॥

3. पेलवेति । ‘पेल’ इति वर्षद्वयं लाटभाषाया वृषणलपुष्पावप्रत्यायकतया ग्रीडा-
र्थाति प्रकाशव्याख्यानात् ॥ अत्र ‘अतिपेलवमन्त्रिपरिन्निवर्गं लघुद्वगमुदाहरति मट ।
रन्वार्थः सहृदयं वरति पुनः कालपूर्ववदिव ॥’ इति प्रकाशोदाहरणं गुरुम् ॥

4. जलध्यादाविति । तथा चोत्तमरिम्हिने—‘जलधादिषु पूर्वपदे नरोत्तमरेषु
लोत्तरपेषु । उत्तरपेषु चोत्तमरेषु पर्यायवृत्तिः ॥ इति परिवृत्तिसहा ये योगात्ते
तिरिकाः शब्दाः । परिवृत्तिसहा ये तु त्रिधा गीर्वाणत्वत्वान्ते ॥ योगत्वान्ते
र्वाणान्तिप्रशब्दाः पर्युत्ति न मल्ल इत्यर्थः ॥ अत्र वचोवाणत्वमुदाहरणम् ‘मि-
वतेऽस्य भृगुत्वान्तिनालानशानोः । सुदुर्लभं वचोवाणत्वमेव दत्तं निनाप्यते ॥’
त्येत्तरूपम् । वचोवाणत्वान्तिनालानशानोः । सुदुर्लभं वचोवाणत्वमेव दत्तं निनाप्यते ॥

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अर्थानौचित्यमन्यत्र दोषा रसगता मताः ।

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

‘तामुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ॥’

‘चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥’

स्वाधिभावस्य स्वशब्दवाच्यं यथा—

‘अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥’

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

‘जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥’

अत्र प्रथमे पादे ‘आसीन्मुकुलिताक्षी सा’ इति लज्जाया अनुभाव-
रूपेण कथने युक्तः पाठः ।

‘मानं मा कुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ॥’

अत्र यौवनासैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसत्याङ्गं
शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

‘धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतल लोकलोचनानन्दे ।

ईपत्क्षिप्तकटाक्षा सेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥’

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थितविति
वष्टफलपना ।

द्विचयं रसस्यैव । प्रकृतीनां नावकोचितधर्माणां विपर्ययोऽन्वयावगमनम् । इद-
मेवमनौचित्यम् । अन्यप्रकृतिविपर्ययानि च ॥ कोऽप्यनिर्वचनीयमभेदः ॥
व्यभिचारिणः स्वशब्दयोगात् एव स्वशब्दवाच्यत्वं दोषः, स्वशब्दयोगात् एव
दोषः । यथा स्वशब्दयोगात् । अन्वयानुसारेण च । स्वशब्दवाच्यत्वं
स्वाधिभेदधोषप्रतिपत्तयम् ॥ नितोपिरसात्परिग्रहस्यैव—मानमिति ।
शान्तस्यैव चेति । स्वशब्दो हेतुः । विभाव उद्योगविभावः । तत्परिग्रहो
यौवनसैर्यनिवेदनम् ॥ अनुभावस्य यथाज्ञेयम्—धवलयतीति । शिशि-
रोचिषि चन्द्रे चन्द्रप्रयोगात्परिग्रहान्नात्वं हेतुर्धर्मः । अत्रेति । अलम्बनं

१. मानमिति । ‘मानं तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ॥’ इति प्रकृतौ शब्द-
योगात् । ‘इति प्रकृतौ शब्दयोगात्’ इति प्रकृतौ शब्दयोगात् ।
२. चन्द्रेति । ‘शिशिररोचिषि भुवनतल लोकलोचनानन्दे ।
ईपत्क्षिप्तकटाक्षा सेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥’ इति प्रकृतौ शब्द-
योगात् ।

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तर-
स्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः कापि—

यथा—

‘दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते तदा

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात्प्रादुरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥’

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं
पुष्पाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ २८ ॥

तथेति कश्चित् गुणः । यथा—‘चञ्चद्भुज—इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

कचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्यैव पिनाकसवन्धेन दुर्जयत्वमिति व्यञ्जकत्वाद् गुणत्वम् । नायं निधुर्वैरयुवति
नागो तितिधुर्वनुष्मान्नाह पुत्रो नहि नहि जटाजूटभार दधान । नायं व्याधो
नवगुणधर पश्य कस्मादकस्मात्पुण्येऽरण्ये नवजलधरदयामल कोऽयमेति ॥’ अत्र
द्वितीयस्य नहीति निपाटनमुदाहरस्य वाचकत्वाभावेन कथितपदस्य न विषयः,
किं त्वधिकोपि राजपुत्रस्य जटाधारणमलन्तात्तन्महीति व्यञ्जकत्वाद् गुण एव ॥
न वाक्यान्तरस्येति । पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न दोष इत्यर्थः ।
दिङ्मातङ्गेति । दिङ्मातङ्गसमूहेन गिभञ्जा. परिच्छिन्नाश्वत्वार आघाटा. लीमा
यस्मात् सा । साध्यते स्ववरीनियते । सिद्धा साधितापि ना मही । विप्राय
प्रतिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वयः । विनयरमिति वाच्यमिति शेषः । कथंवाद्भुतमा-
ध्वरन् । यत्रैवेति । तथा च तत्तुल्यो न भूतो न वर्तमानो न भविष्यति
भावः ॥ चमत्कारातिशयमिति । तेन बुद्धवैरदानवैरयो पन्थिनो ॥
कचिदिति । यत्र पद्यागे सुकुमारार्थत्वं तत्रैत्यर्थः ॥ इदानीं रमदोषानां निन्दन-
विशेषे उपायधनदोषत्वं गुणत्वं चाह—कचिदिति । रचना व्यञ्जन् । विभाव-

पुनस्त्रिधा समङ्गोऽधामङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्धृतभुजंगहारवलयोगङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वयमेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुकार्तस्वर-’इत्यादौ
समङ्गः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभक्तः । ‘नर्वस्वं हर-’इत्यादौ समन्ताभक्तः ॥
एकत्रैव तत्रितयमुदाहरति—यथावेति । सर्वेदः सर्वाभीष्टदाता नाशकः, सर्वदा
दानानि दस्य तान् । तत्प्रसिद्धं छलं नायामासीनमाश्रितम् । अप्यनेवैवृणास्वैव मानो
यस्य तम् । अगा अचला निकाना दीर्घिर्यस्य तम् ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः । पैशाचन्तु
‘स पुरषो रश्मिनुमात्मरञ्जनाय कामविषये कृतानामोदाना तुवर्णरञ्जनाभ्यामुच्छ्रान्त्यो दान्यो
वासा तथाभूताना गणिकानामप्रतिमानं न क्षमते न सृष्टे न तदानीमादरमनित्यत
कस्यचिदुपहतगणिकसोक्तिरियम् ।’ इति । सस्कृतसूरसेनोर्था—‘तोदी नदिगगा-
मदोऽकलटं स मदा बलं विदन्तरिदम् । आर दनेहावनर सानदमार गदामारम् ॥’ ततो
दृश्यते गगनमदः कलटं सशतावलम्बितान्तरितम् । आरतमेवावमर शाधतमार गतामा-
रम् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति तोदी, देशन दिक् उददेशः तदा मद
वर्तत इति मदिकू न गगेन सहायेन मद्रो दस्य स , स दिक्, सदा सर्वगत्येव अग-
लट परिभूतत्वाग्निवेत्, अत एव दनेहाया उपशमवेष्टाया अवमरो दस्य तद्, तथाकल्पे
क्षिप्पन्ते इत्यानाः शरास्तान्पन्ति गण्टयन्तीत्यामदा धान्प्याः मद नैर्वर्तत इति माम-
दम्, गदामारम्, इदमारन्तरित्तु बलमन्तर्मध्ये आर सनार ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः ।
सौरसेनस्तु—‘आरतो निरुतो नेवानाम्बमरो दत्त । दाशने नागः वागे दय । गत
आमारो वतसद् । शारदननोवर्णमेतद् ।’ इति । सस्कृतपद्मशयोर्था—‘नीगा-
च्छुने एतद्वरवारिमद तु । अचनदध्रमरादस्तरुतिरिवा तेज तु ॥’ धीरा गण्टु
नेवमो दुर्धरवाधिकदस्तु । अन्नमप्रसहारण रविजिज्जाले दस्य ॥’ इत्यपद्मश-
च्छाया । ‘हे उने, अवेरिब त्पुरिकाया इव जिग जिहेना निर्वाग्न दस्यः तथाभूता,
एतद्व, अणुः टसा, अने गाने नापते द. सः तथाभिदोऽग प्रसरो दस्यः ना
अन्नमप्रमरा गा अदिवसमपि उद्वला धत प्रनानगिज्जना दस्यच्छुने दस्य तद् नि
च न्दुद्रज च तरेव सरो टटं देपा देपु रेण ट । वरदान्तवेज्जिज्जाले । अणुद
अवद एरनिर्वाग्नदु.रिवा सदी गानातं वरदानोऽनीज्जरेडि धीगा गण्टदा द-
स्येन सस्था भव ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः । ‘हे धीगाः दुर्धरा वलिज्ज दस्यो दत्त तथा-
भूतवन्नेपत्त इति गच्छन्मरुत् । दस्य नेज्जन्तः दे ग इमे दगदीवदस्य प्र-
येषा वाद्वग रविजिज्ज एत एतार ।’ इत्यपद्मशच्छायाः ।

1. पुनरिति । त्रिभिर्भेदेषु रेषः प्रदत्तान्तरित्तुप्रदत्तान्तरित्तुप्रदत्तान्तरित्तु-
विषयनेदोर्भेदे ॥

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तमेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

यश्चोद्धृत्तमुजंगहारवलयोगज्ञां च योऽधारयत् ।

इह त्वयंनेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुकार्तस्वर-’इत्यादां सभयः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभङ्गः । ‘सर्वस्वं हर-’इत्यादां सभजामभङ्गः ॥ एकत्रैव तत्रितयमुदाहरति—यथावेति । सर्वेदं सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वेदा

दानानि यस्य तान् । तत्प्रसिद्धं ह्यलं नायानासीननाशितम् । अप्पनेर्वंकास्त्रेव मानो यस्य तन् । अगा अचला निकाना दीप्तिर्धस्य तन् ।’ इति सस्कृतवाच्यार्थः । पैशाचन्तु ‘स पुण्यो रजदितुनात्मरजनाय कामविषये कृतामोशना सुवर्णरजनाभ्यामुत्पन्नो दान्त्वो दाता तथाभूताना गणिकानामप्रतिमानं न क्षमते न महते न तदानीमादरमभित्यजत् । कल्पविद्रुपकृतान्गिकन्वोक्तिरियम् ।’ इति । सरस्वत्सूरसेनयोर्धया—‘तोरी तदिगात्-मशोऽकलत् स तदा बलं विरन्तरिदम् । आर दनेदावनर नानदमार गदानाम् ॥’ त्वो हृदयते गगनमण्डं दलहस्तमनायलन्वितान्तरितम् । आरतमेनावमर शाधनमार गतान्-रन् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति तोरी, देशनं दिक् उपदेश तना मट वर्तत इति तदिकू न गणेन सरादेन मशो यस्य सः, स निवृ, सदा सर्वगल्पमेव अ-लत् परिभूत्वादिभेदम्, अत एव दनेदाया उपदानवेद्याया अपनरो यस्य तत्, तथास्यने क्षिप्पन्ते इत्याना. शरालान्पन्ति यन्तदन्तीलासदा धातुष्वाः मट नेर्वेत इति म-दम्, गदालारम्, इदमाररमित्त वलन्तन्मध्ये त्वार मनार ।’ इति सस्कृतवाच्यार्थः । सूरसेनस्तु—‘आरतो निवृत्तो नैदानान्बन्वो दत् । शाधनी मारः वागो वव । गत आनारो यतस्तद् । शारदनभोवर्गमेतत् ।’ इति । सरस्वत्सूरस्योर्धया—‘धीगा-च्छुने हृदमुत्तरवारिन्द स । अन्मदप्पनराहस्तु निमिरता देव स ॥’ धीरा मन्तुड नेपतनो दुर्धरत्वापिदवस्तु । अन्मदप्पनराहस्तु रनिमिरतादे वन् ॥’ इत्यधर्मा-च्छाया । ‘हे वने, अदेतिव गृह्णित्वादा इव शिर्षं शिष्टेय निर्वसन यन्ताः तथाभूत्, एतदृष्ट, अन्तुः उगा, अने गाने मापति यः सः तथाद्विद्यया प्रसंगे यन्ताः ता अन्मदप्पनरा तथा अहमिदामिति उद्गाया या प्रतदारशियाया यन्तदृष्टा हन तदा-च मन्तुडत्वा च तदेव तदो गृह्णित्वा देवा तेषु देव स । यदरागन्तवः निवर्षः । अन्तुड अदन्तु रनिर्मगन्तुः शिवा मशो गताना यदरागन्तवः तन्वित्तुः शिवा मन्तुडत्वा य-सनेन सत्त्वा म्वा ।’ इति सस्कृतवाच्यार्थः । ‘हे धीरः, दुर्धरत्वापिदवस्तु इति यन्तु-भूतान्मेपतन इति सस्कृतवाच्यार्थः । यस्य नैपतनः वे न अन्तु दृष्टव्यत्वात्तः प्रसंगे-येया मन्तुडत्वा रनिमिरता एतत् इति ।’ इत्यन्तुदवाच्यार्थः ॥

1. पुनरिति । त्रिभिर्भेदेषु सैः प्रकृतान्तेऽपि यथावृत्तानि विनिर्दिष्टानि विपदनेर्धोर्भेदे ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः

पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र 'येन—' इत्यादौ समङ्गश्लेषः । 'अन्धक—' इत्यादावमङ्गः । अनयोश्चैकत्र संभवात्समङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात्पृथङ्गोदाहृतः ।

अत्र केचिदाहुः—'समङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादि-
स्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्टन्यायेन श्लेषः ।
अमङ्गस्त्वर्थश्लेष एव । यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदाद-
र्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः । यो हि यदाश्रितः स तदलंकार
एव । अलंकार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः' इति ।
तदन्ये न क्षमन्ते ।

उमाधवश्च त्वा पायात् । माधवपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अथ शक्यं
ध्वस्तं पादेन परावर्तितम् । बलेरसुरराजस्य जेता । काय पुरा अमृतपरि-
वेपणावसरे स्त्रीकृतः स्त्रीत्वं प्रापितः । अमृतार्थं विवदमानानां देवामुरागाम-
मृतपरिवेपणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पुराणवार्ता । यथादृ-
त्तस्य उन्मत्तस्य अमङ्गस्य अघासुरस्य हन्ता । यद्वा कालियस्य पीडाकरः ।
आरवलयः धरिसवन्निव सैन्यं यातीत्यर्थः । यद्वा उद्धृतभुजंगहार बलं यस्य
तेन गहडेन यातीत्यर्थः । अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गा पृथ्वीं च कूर्मरूपेण
योऽधारयत् । शशिनं मभ्रातीति शशिमद्राहुः तस्य शिरोहर इति स्तुत्यं नाम
यस्य चामरा आहुः । अन्धकानां यावदानां क्षयकरो द्वारकाख्यनिवासनिर्माता ।
उमाधवपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन बलिजितो विष्णोः कायः पुग
स्त्रीकृतः । मोहिनीरूपदिदृक्षुणा शिवेन प्रेषितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं धारयति
पुराणवार्ता । यश्च उद्धृता उत्कर्षेण वर्तितौ भुजंगरूपौ हारवलयौ येन सः । यश्च
शिरसि गङ्गामधारयत् । यद्वा शरीरावेन गौरीम्, शिरसि गङ्गां चेत्यभिप्रायेण च-
कारः । यस्य शिरः शशिमचन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम चामरा आहुः । अन्ध-
कस्य धमुरविशेषस्य विनाशकरः ॥ श्लेषस्तावच्छब्दालंकारोऽर्थालंकारश्च समगति,
तयोः परमतनिराकरणपूर्वकं भेदं निरूपयति—अत्रेति जतुकाष्टेति । पृथगु-
पलभ्यमानयोरपि जतुकाष्टयोर्व्यंगे यथैकत्वप्रतिभासत्त्वेहापीत्यर्थः । लोकव-

1. यत्रेति । समानभेदेनोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चारणयोग्ययोरपि गहृयो
श्लेषमङ्गभवेन स्वरभेदानादरात्रेकप्रयत्नोच्चारणे जतुकाष्टन्यायेन शब्दश्लेष इति भावः ॥
2. यत्र स्वरिति । समानाभेदेनोदात्तादिभेदाभावाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन शब्दभेदा-
भावे केवळमर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषश्चादर्शश्लेष इति भावः ॥
3. पुराणवार्तेति । अस्त्रीकृत इति च्छेदः । त्रिपुरवदे विष्णुर्यस्य दानो बभूवैत

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालंकाराणां शब्दार्थ-
गतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च
'अन्वयक्षय—' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्श-
नात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रति-
भयोद्भूतनाच्छब्दालंकारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य वन्धे चैवंविधस्य
वैचित्र्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चा-
र्थालंकारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्व-
प्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालंकारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते
हि विधौ' इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तवापि प्रसज्यतइत्युभय-
त्रापि शब्दालंकारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्व-
खण्डना, तत्र—

दिति । यथा लोके मौल्यादिगतं मुकुटादि मस्तकाद्यलंकारत्वेन व्यपदिश्यते तथा
वाच्येऽपीत्यर्थं ॥ दूषयति—तदन्ये इति । शब्दामेदादर्थश्लेष इति यदुक्तं तद्दूष-
यति—न चेति । दर्शनस्य प्रामाण्यानभ्युपगमे लाह—किं चेति । कविप्रतिभया
कवीनामनुभवेन उद्भूतनाद् विप्रयीकरणात् । शब्दस्यान्वयानुविधायित्वं प्रदर्श्य
व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—विसदृशेति । वन्धे चेति चकारस्य वैचित्र्या-
भावश्चेत्यन्वयः । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत
वाह—वैचित्र्यस्यैवेति । अलंकारत्वादलंकारनियामकत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षित-
या अर्थानुसंधानसापेक्षत्वेन अर्थालंकारत्वे अर्थालंकारत्वाङ्गीकारे । रसादि-
परत्वेन रसाद्युत्कर्षानिप्रायप्रयोज्यत्वेन । शब्दभेदेऽपीति । 'विधौ' इत्यादौ
स्वरभेदाभावेन एकप्रयत्नेनैव शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भावः । उभयत्र

पुराणवार्ता इति तु युक्तम् ॥ तथा च शिवमदिन्न. न्तवे—'रथः क्षोणी यन्ता शतधृति-
रन्तरो धनुरथो रथादे चन्द्रार्जो रथचरणपाणिः शर इति' ॥

1. शब्दार्थेति । पर्यायान्तरपरिवृत्तिसदृशत्वात्तद्व्याख्या शब्दार्थगतव्यवस्थितिरिति
भावः ॥

2. दर्शनादिति । 'वावन्त स्वमर्थाः स्युः शब्दास्तावन्त एव दि ।' इत्याद्युक्तिभू-
त्वादित्यर्थः ॥

3. शब्दभेद इति । विधिविधुशब्दयो. पार्थक्येऽपीत्यर्थः ॥

4. श्लेषत्वेति । श्लेषत्वखण्डना श्लेषनङ्गः ॥

लम्—' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्वि-
षयत्वापत्तेः । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया वि-
षय इति चेत् । न । यदि 'सकल—' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा
तत्किमपराद्धं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण ।

'स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥'

इति रूद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजक-
त्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य
वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् ।
ततश्च पूर्णोपमाया अन्यर्थानुपपत्त्या, गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयत-
मित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमावाचक इति भावः । तत् तदा । शब्द-
मात्रं सामान्यमाश्रित्वापीहालंकारमध्ये संभवत इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकल-
कलम्—' इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथा-
प्येकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालंकारे एक-
धर्मानिसंबन्धस्य निवेशाभावात्तत्समुच्चयपदमत्र तुल्ययोगितापर दीपकपरं च
तयोस्तत्सभवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्—' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगि-
तयोर्यो विषयविभागः कृतः स न सगच्छते 'येन ध्वस्त—' इत्यादावपि शब्दरूपै-
कधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयसभवादिति चेत् । सत्यम् । यत्रानेक-
स्यैकधर्मसंबन्धावगमे द्विवचनबहुवचनचकारापेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयो-
र्विषयः । 'येन ध्वस्त—' इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय
एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंबन्धस्तयोरनेकप्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्य-
योगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । एवं च 'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि—'
इत्यादिदीपकस्य 'किरणा हरिणाङ्गस्य—' इत्यादि, 'विकसन्नेत्रनीलाब्जे—' इत्यादि च
तुल्ययोगितायाश्च विषय इति ध्येयम् । गुणक्रियासाम्यवद्गुणक्रियासाम्यस्यैव ।
तत्र गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । वास्तवत्वाद् वस्तुसमवेतत्वात् । न
तथा नोपमाप्रयोजकता । तत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । साधर्म्यस्य शब्द-
रूपसामान्यस्य धर्मस्य । अवास्तवत्वाद् उपमानोपमेयरूपवस्तुनोरसमवेत-

1. कमलेति । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कवचित्तराम्' इत्यत्र मनोरत्नलक्षणस्य
गुणस्य, प्रकाशलक्षणायाः क्रियायाः, गुणक्रिययोर्वा नान्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीत्यर्थः ॥

2. मनोज्ञमिति । मनोरत्नस्त्रोन्नानोपमेयभूतयोः कमलमुत्तयोर्भेदेन छिद्रत्वादर्थ-
श्लेष इत्यर्थः ॥

१. 'रूद्रटोक्त' क. २. 'च' इति नास्ति द-मुक्ते ३ 'समवेत' घ. ४. 'विषयता' य.
५. 'यत्र धर्मो-नेन्द्रपत्नोकार्येण शब्दकोष्येन, वा द्विवचनचकारापेक्षा' इति उद्विगुच्छये. ६. 'स्वं
च पूर्वोक्तिरूपमे च स्तीत्यर्थ' इति उद्विगुच्छये पाठः. ७. 'अथ' इति उद्विगुच्छये.

‘प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ’ इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्यो साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः—‘वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यडादयस्त्वाचाराद्यर्थे’ इति । तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमात्रार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति । तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणम्—

‘तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम् ।’

द्वितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय, वाचकं प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम् स्वस्वार्थबोधकौ क्रमेण स्वार्थप्रतिपादकौ । वत्यादीति । आदिपदेन कतपि परिग्रह । साम्यमेवेति । सादृश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः । आचाराद्य इति । ‘अनुशिष्यन्ते’ इत्यन्वयः । अपि त्विति । क्लितित्थं । ‘अपि त्विति पाठे कि तर्हीत्यर्थः । उपसहरति—तदेवमिति । वस्तुतस्तु ‘चन्द्राय शुकुरुवापि हंम’ इत्यादौ साधारणधर्मोपादानेऽपि क्यटादियोगे उपमादर्शनं दार्थ्या उपमायास्तद्धितादित्रितयगतत्वत् क्यजादिपञ्चकगतत्वेन विशेषो बोध्य एवं चाष्टप्रकाराया आर्था वर्मलोपालोपाभ्या पोऽंशप्रकारत्वं बोध्यम् । क्यजादि पञ्चके वर्मलोपे उदाहरण यथा—‘वीरः प्रीतिकरत्वेन पर्यङ्गीयति मन्त्रके । मित्रं यति पर प्रेम्णा भक्त्या देवायते नृणाम् ॥ देवदर्शं जने साधु प्रतीक्ष्यत्वे दृश्यते । कृपया विष्णुसचार नित्यं सचरति क्षितौ ॥’ अत्र तृतीयान्तपदार्थान् क्यजाद्यर्थे सादृश्येऽभेदेनान्वयः ॥ उपमानलुप्तामुपमामाह—उपमानेति । ‘लुप्ता पमा’ इत्यनुपह ॥ न वेत्ति । न वा नयनतुल्यरम्यमास्त इत्यन्वयः । अन्यथ

त्वनिष्टमेव । अन्यथा उपास्यते हरः, अनुभूयते सुरम्, इत्यादी धात्वर्थोपमानमनक्ति ययोरकर्मकत्वेन कर्मलकारोपपत्तिर्न स्यात् । इवादीना तु वाचकत्वमेव । उपमागणानकतायामिषेवादिवाचकताया प्रतिबन्धकराहित्येन दृष्टान्तवैषम्यस्य मद्भावाद् विशेषानिशेषयो रेकनिभक्तिरूपे ‘विशेष्येण सहेकार्यं भवेद्यत्र विशेषणम् । तत्र लिङ्गादयः प्रापो विशेष्यस्या विशेषणे ॥’ इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तत्र लिङ्गसंख्याभिर्भेदेऽपि उपमानोपमेयता । निभक्ति पुनरेकैव उपमानोपमेययोः ॥’ इत्यनुशासनस्य जागरूकत्वेन ‘शरैरेक्षः—’ इत्यादाउपमानपदोत्तरतृतीयोदेः सूपपादकत्वाच्च । प्रापोप्रत्ययेन ‘विशेष्ये श्रूयन्ते मदमतिनगण्टाः करटिनः करिष्यः काण्ड्यापदम्—’ इत्यादौ विशेष्यनिर्देशयोः लिङ्गादिभेदेऽपि न काचिदनुपपत्तिरित्यन्वयश्च निम्नरः ॥

1. क्यडादय इति । अयमभिप्रायः—‘कतुं क्यड मत्रोपथ’ इत्यत्र ‘उपमानादात्ता’ इत्यत्र उपमानपदमनुवर्त्ते, तेनैवार्थमादृश्यादपि बोधे सादृश्याचारार्थः क्यडादि ।

यथा—

‘चन्द्रायते शुक्ररुचापि हंसो हंसायते वारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शमुरो न वारि वारीयते राञ्छतया विहायः ॥’
मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।

यथा—

‘वारिजेनेव सरमी शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नगेन श्रीर्मनोहरा ॥’

कचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्व दृश्यते—

‘हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥’

‘अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपाना ता विभूतयः ।
पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥’

तस्योपमानता यदि स्यादित्यर्थः । इय साधारणधर्मस्यामेदे मेदे च सम्भवतीति
द्विधा ॥ तत्राद्या यथा—‘महाभृतो वदान्यस्य भारतीवामला मति । चेष्टा मतिरिव
स्वच्छा चेष्टेव गुणसतति ॥’ अत्र स्वच्छत्वमेकमेव साधारणो धर्मः ॥ द्वितीया-
माह—चन्द्रायत इति । चन्द्र इवाचरतीत्यर्थः ॥ मालोपमामाह—मालो-
पमेति । वहित्येकाधिकपरम् । तेन ‘ता हंसमाला शरदीव गङ्गा महौषधीर्न-
क्तमिवात्मभास । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या ॥’
इत्यादावुपमाद्वयेऽपि मालात्वमक्षतम् । इयमपि पूर्ववद्विधा । तत्राद्यामाह—
वारिजेनेति । अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतुः । द्वितीया यथा—‘ज्योत्स्नेन
नयनानन्द सुधेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’ अत्र
नेत्रानन्दजननादयो विभिन्नधर्मा एव सादृश्याना हेतवः ॥ उपमेयस्य प्रकृतत्वमु-
पमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकमित्यभिप्रायेणाह—कचिदिति । प्रकृतत्वं वर्णनीयस्यो-
त्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षितत्वम् ॥ हंस इति । हंसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्णनी-
यशरत्कालस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षिता । ‘विमला’ इति पाठो न रमणीयः,
अनन्ततय कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात् । तस्मात् ‘लसन्ति’ इति पाठो
द्रष्टव्यः ॥ प्राचीनसमतानाक्षेपोपमादीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्ष-
माण आह—अस्य राज्ञ इति । कल्पवृक्षभवा कल्पवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थः ॥

१. मालेति । यथा काचिन्माला सजातीयैः कुमुदैः काचिच्च विजातीयैर्निर्मायते तथैव
यमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैरिति भावः । एकस्य उपमेयस्येत्यर्थः ॥

१. ‘यथा’ पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘वस्तुनस्तु प्रकृतयोरेकधर्मागिसवधरूपतुल्ययोगितेर्मेदं न तूपमा ।
एव चात्र यथेवश्चन्द्रमयोगस्तुल्ययोगिताद्योतकत्वाधत्वेन न गौण पदेत्वयधेयम् ।’ इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकम्.

तत्रकटंगत्रिवर्तिं श्लिष्टं यथा मम—

(करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥)

समस्तवन्तुविषयं यथा—अत्रैव 'विचुम्बति—' इत्यादौ 'चुम्बन्

हरिदवलामुग्गमिन्दुनायकेन' इति पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् ।
तत्र हि 'भृभृदावलिदम्भोलिः—'(५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वोद्यारोप
विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपाणां सर्वथैव सादृश्याभावा-
दसंगतम् । तर्हि कथं 'पद्मोदयदिनाधीशः—' इत्यादौ परंपरितम्,
राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य संभवात्—इति न
वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न
न प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षित-
म् । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सु-
व्यक्तं—इति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित्समासाभावेऽपि रूपकं
दृश्यते—

'मुखं तव कुरङ्गाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥'

क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा—

'सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्चपुच्छच्छटा ।

धैरेपापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां श्लिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥'

सितच्छत्रत्वारोपे निमित्तम् ॥ करमिति । कर किरणमेव हस्तम् ॥ पद्मोदयादेरेव
पद्मोदयादिशब्दस्यैव । द्वयोः रूप्यरूपकयो राजादिसूर्याद्योः ॥ नन्वत्र शब्दसाम्य-
विवक्षावशात्प्रमिद्धतेजस्वितादिरूपसाम्यविवक्षायाम्बु 'त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भा' इ-
त्यादौ तु दीर्घत्वपीवरत्वादिसाम्यसम्भवेनात्र तन्मूलक एव स्तम्भत्वारोपोऽन्तु
त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वारोपस्य तत्कारणत्वस्वीकारेण किमिति चेत् । न । तन्मा
यथा मण्डपभारसहिष्णवस्तथा हरिवाहवस्त्रैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते
विवक्षितत्वात् । तत्र त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वारोपं विना दुर्बोधम् । समासाभा-
वेऽपीति । अत एव दण्डिना व्यस्तं समस्तं व्यस्तसमस्तं चेति त्रिविधं रूपकमु-
क्तम् । 'श्रूलतया' इत्यभेदे तृतीया । अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् ॥ सुचरितमे-

ईदं मम । अत्र केषांचिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेष-
त्वादर्थालंकारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालंकारेषु बोध्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।

तदेवादिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञकम् । यथा मम—

‘ईदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विन्ममधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिदिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥’

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥

दालेख्यं चित्रम्, धुनितिराकाशकुञ्जम् । सरलता कौटिल्यराहित्यमेव दासि-
प्यम् । तस्या योगे श्वपुच्छच्छटा कुङ्कुरलाङ्गूलकुण्डली । भक्तिमात्रमुलने केवल-
दापि भक्त्या प्राप्ये ॥ अत्र केषांचिदिति । नाधनस्य श्लेषस्य शब्दालंकारत्वेऽपि
साध्यत्वेन प्रधानस्यार्थालंकारमध्ये गणनमिति भावः । वक्ष्यमाणानां श्लेषापहवादी-
नाम् ॥ अधिकारूढवैशिष्ट्य रूपकमाह—अधिकारूढेति । अधिकमत्यर्थमाह ईदं
वैशिष्ट्य विशेषणं यत्र तदित्यर्थ ॥ सुधाधाराधार इति विन्मस्य विशेषणम् । कलङ्क-
रहितत्वादिविशेषणं चन्द्रादेरत्यन्तासम्भवीति तत्र तदारोपणादधिकारूढवैशिष्ट्यम् ।
‘कलङ्कराहित्यादिना’ इत्यनेने वृत्तीया । परिणामालंकारमाह—विषयात्मतयेति ।

1. वैशिष्ट्यमिति । अत्रेदमनुसन्धेयम्—‘विषयभेदताद्रूप्यरश्मि विषयस्य यत् ।
रूपक त्रिविधाऽऽधिक्यन्यूनत्वानुमोक्षिनि ॥ (१) अयं हि धूर्तः माक्षर देव
रुधा. पुरः क्षणात् । (२) अयमान्ने विना शमुन्तानीदीर्घं विनोचनम् ॥ (३)
शमुनिपुत्रवत्स्य स्त्रीवत्स्य समदृष्टिनाम् । (४) अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्ने निमि-
न्दुना ॥ (५) साध्वीपुत्रपरा लक्ष्मीरुधामागारोदिता । (६) अयं यत्किञ्चि-
दन्तानुसन्धोऽतिरिच्यते ॥’ इति । इतोपमेयस्य रागो विषयस्य पूर्वशुभविशेषणेन
नमित्पमानस्य भावतो धूर्तवैविपदिगोऽभेदरसात्, उपमानस्योपमेये न्यूनाधि-
भावावर्गनाच्च प्रथमननुनयानेदरूपकम् ॥ तार्त्वीयं दिलोचनदानोत्पत्त्या न्यूना-
पत्तनेन द्वितीयं न्यूनाभेदरूपकम् । ‘दीपादीवत् स्तार्ये वाच्यः’ इति उपापनेन नूनी-
दाये ईकृ ॥ समदृष्टितास्तीकारेण निश्चयनोक्त्या भावतो राज्ञ्याभिप्ययानात्त्वीय-
मधिकानेदरूपकम् । अत्र समदृष्टिपद स्थितम् ॥ एवमस्या मुखेन्दुत्वे प्रसिद्धेऽङ्गना-
वयवत्वनापाप मुखेन्दोश्च नेत्रानन्दरश्मिचरुत्वं प्रसिद्धेन्दुवर्णवर्णत्वमात्रविशेषणेन
न्यूनाधिकत्वयोस्तुपादानादनुनयताद्रूप्यरूपकं चतुर्थम् ॥ भावत्या ननुनान-

१ ‘ईदं मम’ इति कृत्स्न उल्लेखोर्णित २ ‘अयं व’ प. ३ ‘संक्षेपेण’ प. ४ ‘न्यूना’
इति ननुनिक उल्लेखे.

A small handwritten mark or character.

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

मूपिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपमक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्धान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात्प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम्—

‘हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं सरकिंकराः ॥’

‘विल्लाप स वाप्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ॥’

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते ‘हारोऽयं—’ इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धरूपत्वाभावात् ।

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयु(य)तः ॥ ८३ ॥

सर्थापत्यलंकारमाह—दण्डापूपिकयेति । दण्डापूपन्यायेनेत्यर्थं । अन्यायागमो निन्नायप्रतीतिः ॥ दण्डापूपन्यायमाह—मूपिकेणेति । इतिशब्दो हेतौ । अनेन मूपिकेण तत्सहचरितं दण्डमक्षणसहचरितमर्थादाविलादायातमवगतं भवतीत्यनन्तरं ‘वदन्यत्रापि’ इति पूरणीयम् । नियतेति । नियतस्य तद्वत्त्वेन निश्चितस्य समानन्यायात्तुल्यसामन्यादर्थात् न तु शब्दात् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूपिकस्य हि दण्डमक्षणं दुष्कर तदप्यपत्तौ तत्सहचरितापूपमक्षणमतिदुष्करत्वायया संभाव्यते तथात्रापि सहचरितैकविद्देशपरतिद्विरविलातसंभाव्यत इति भावः ॥ हारोऽयमिति । मुक्तानां हारघटकरननिशेपाणां निवृत्तसंसारदुःखानां च । मुक्तानां तावयोपिदादिनां दुर्घटं तदप्यपत्तावमुक्तानामस्त्वात् एतदा तन्त्यादिति पुंस्त्वनत्र स्तनानो धर्मः । मुक्तानां वर्गनीयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ विल्लापेति । तोऽजः । द्रव्यत्वान् स्तनानो धर्मः । वायसो वर्गनीयत्वमावाद्प्रकरणिकत्वम् । संबन्धरूपत्वाभावादिति । व्याप्तिरूपत्वमावादित्यर्थः । व्याप्तिय शब्दशाप-स्योर्व्यभिचरितस्त्वान्नाधिकरूपरूपः । प्रकृतं तु एकस्य नाथन्मप्रहेन ई विला-तस्त्वानस्य तादृशधर्मान्तरप्रती भवतीति शब्दशापस्योर्व्याप्त्यसंबन्धवदिति भावः ॥ विकल्पात्तरमाह—विकल्प इति । तुल्यबलत्वं तत्तदुदाहरणे वयं वयं बोध्यम् ।

1. लुठति । दण्डापूपिकेणेति । दण्डापूपिका । ‘दण्डोऽयं हरिणाक्षीणां’ इति शब्दः । हारोऽयमिति शब्दस्य भावः इति चेत् । अन्ते तु दण्डापूपिकेणेति वदन्ते वदन्ते वदन्ते वदन्ते । दण्डापूपिका । ‘दण्डोऽयं हरिणाक्षीणां’ इति शब्दस्य भावः । अन्ते दण्डापूपिकेणेति शब्दस्य भावः ॥

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—'शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि सदसद्योगः' इति । अन्ये तु—'शशिप्रभृतीनां त्वतःशोभनत्वं घूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः ।' अत्र हि शशिप्रभृतिषु घूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छिन्निविशेषस्यैव शोभनत्वे प्रक्रमादिति । इह च खलेकपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलंकारे त्वेकार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापत्नमिति भेदः ।

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः ॥'

अत्राद्येऽर्धे गुणयोर्यौगपद्यम्, द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौगपद्ये यथा —

'कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥'

गतत्वपर्यन्तानां ग्रहणम् । खलस्य तु स्वतोऽशोभनत्वं नृपाङ्गनगतत्वस्य शोभनत्वमिति वैपरीत्येन सदसद्योगः । मनोदुःखं प्रति घूसरत्वादिविशिष्टाश्चन्द्रादयः कारणानि कारणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च यथासंभवं सतामसना च योग एव सदसद्योग इति भावः । अन्येषां मतमुपपादयति—अत्र हीति । विच्छिन्निविशेषस्यैवेत्येवकारेण मनसीत्यादेर्व्यावृत्तिः । नन्वेतन्निरर्थकमत आह—मनसीति । तथा च वाक्यसमापकत्वेनैव तत्सार्थकमिति भावः । प्रथममतं दूषयति—नृपाङ्गनगत इति । विशेषस्यैवेत्येवकारेण विशिष्टव्यवच्छेदः । तथा चात्र विशेष्यविशेषणयोर्यौग एव वैचित्र्यावहो ननु विशिष्टानां योगः । क्रमनेदरूपदोषावह्लादिति भावः । समाध्यलंकारादस्य भेदमाह—इहेति । साहित्येन मिलितत्वेनावतारः । समग्रे समर्थे पर्याप्ते काकतालीयन्यायेन अप्रतिबंधतत्वेनापत्नमुपस्थापनम् । यत्र कार्यविशेषं मिलितान्येव कारणानि जनयन्ति समुच्चयस्य विषयः । यत्र त्वेकस्मिन्कारणे फलसाधनायानुष्ठीयमाने देवादुत्पन्नेन द्वागान्तरेण तत्फलस्य लुकरत्वं स समाधिरिति भावः ॥ गुणयौगपद्ये समुच्चयमाह—अरुणे चेति । नायिकां प्रति सद्गता लक्षिरियम् । नयने शूने इति शेषः ॥ कलुषमिति । रोपकपायिनमिलयः । त्रिनपङ्केरुहस्य मोदनीसदसी श्रीः शोभा यन्मत् । अस्य वैचधिकरण्ये एव प्रयोगप्राप्तये विच्छिन्निविशेषजनकत्वं च । क्वचि-

